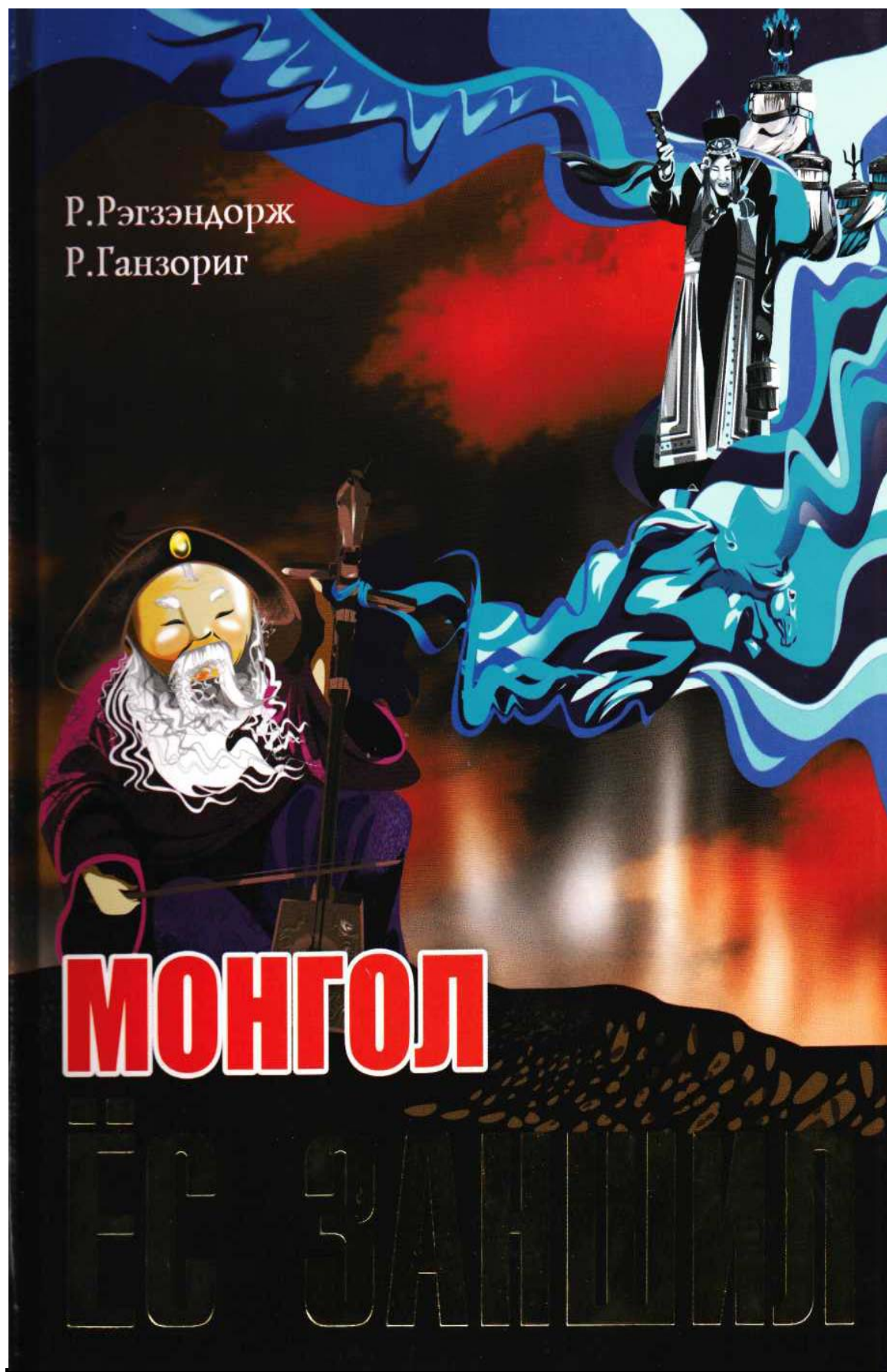

Р.Рэгзэндорж
Р.Ганзориг

МОНГОЛ ЁС ЗАНШИЛ

NEPKO
publishing

DDC
390.517
P-96

МОНГОЛ ЁС ЗАНШИЛ
(Хоёр дахь хэвлэлт)

Р.Рэгзэндорж
Р.Ганзориг

© NEPKO Publishing
Улаанбаатар 2008 он

Энэхүү бүтээлийн зохиогчийн эрхийг хуулийн дагуу хамгаалсан болно. Бүтээлийг бүтнээр буюу хэсэгчлэн хувилах, нийтлэх, микрофильм хийх, электрон системд оруулах болон бусад ямар нэг хэлбэрээр олшруулахыг хориглоно.

Хэвлэлийн дизайныг Ч.Мөнхбаяр
Хэвлэлийн эхийг Б.Баярмаа

НЭПКО паблишинг компанид
эхийг бэлтгэв.
Утас: 326329
E-mail: nepko@mongol.net

ISBN-978-99929-876-2-6

АГУУЛГА

Өмнөх үг	5
Монгол ёс заншил, ёс суртахуунаа дээдлэн эзэмшье	6

I ХЭСЭГ

ХҮНИЙ ХАРИЛЦААНЫ МОНГОЛ ЁС ЗАНШИЛ

Хүн бол ер бишийн ухаант амьтан	12
Алхам тутамдаа санан мөрдөх ардын маань мэргэн сургаал үгс	13
Эртнээс уламжлан ирсэн монгол ухааны дээжис, эзэмшвэл зохих эрдэм	17
Хүн хүнээ хүндэтгэх эрхэм ёс	28
Гал голомтоо дээдлэх, цацал сэржим өргөх ёс	34
Зэмлэх ба нүглийг тэвчиж буян үйлдэх ёс	37
Хүмүүн таны хувь тавилан	42
Аливааг ажиглан шинждэг нь ардын заншил	51
Дом шившлэг, тарнийн ёс	56
Мэнгэ голлохын учир	58
Өөрөө өөрийгөө эмчилдэг монгол засал	61
Овог угсаа, ураг төрлөө нэрлэх ёс	63

II ХЭСЭГ

МАЛ СҮРЭГ БА МОНГОЛ

Мал дагавал ам тосдоно	74
Тансаг баян, таван эрдэнэ малаа таньж мэддэг, зүсэлж нүдэлдэг, эдэлж хэрэглэдэг монгол арга ухаан	87
Идээ хоолны уламжлал ёс	111

III ХЭСЭГ

БАЙГАЛЬ ХҮН ХОЁР ХҮЙН ХОЛБООТОЙ

Байгаль хүн хоёр хүйн холбоотой	122
---------------------------------	-----

IV ХЭСЭГ

МОНГОЛЫН ТӨРТ ЁСНЫ ТҮҮХЭН УЛАМЖЛАЛААС ТӨВЧ ӨГҮҮЛЭХ НЬ

Төрт ёсны түүхэн уламжлал, залгамж холбоо	132
---	-----

V ХЭСЭГ

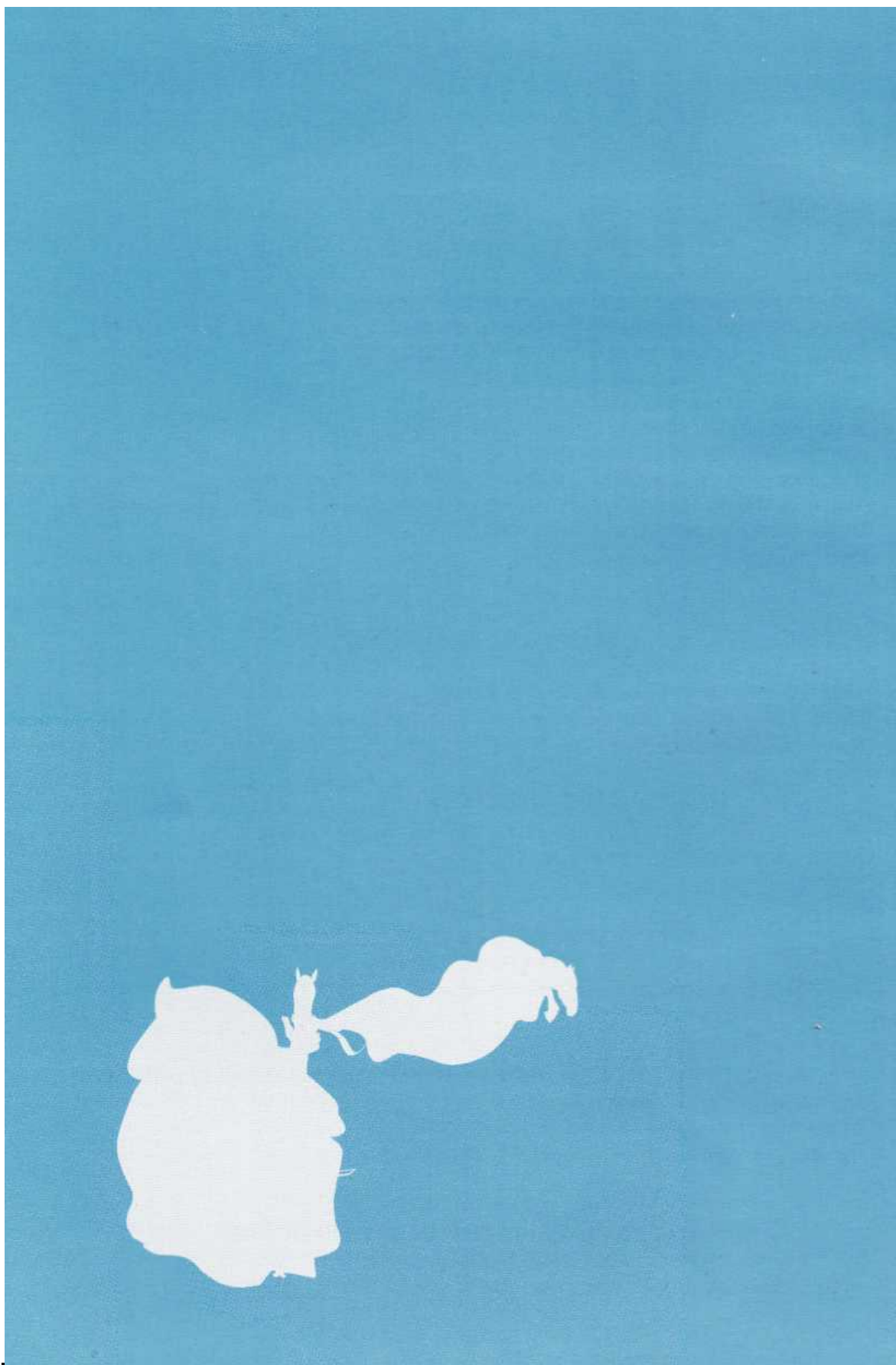
БУДДЫН ГҮН УХААНЫН МОНГОЛ ДАХЬ УЛАМЖЛАЛ

Бурхан багш Буддагийн номлол	140
Буддагийн гүн ухааны Монгол дахь уламжлал	150
Буддизмын монголчуудын оюуны амьдралд үзүүлсэн нөлөө	155

VI ХЭСЭГ

МОНГОЛ УЛАМЖЛАЛТ ТОМ БАЯР ЦАГААН САРЫГ ТЭМДЭГЛЭДЭГ ЁС ЗАНШИЛ

Монгол уламжлалт том баяр цагаан сарыг тэмдэглэдэг ёс заншил	158
--	-----

ӨМНӨХ ҮГ

Аливаа үндэстний бусдаас ялгарах шинж нь хэл ярианаас илүүтэйгээр зан заншилд нь илэрдэг билээ. Чухам ийм шинж чанар нь хэлний нэг бүлэг, язгууртай атлаа үндэстний өвөрмөц шинжээ хадгалсан ард түмний нэр нүүр болдог оо. Төр ёс, гадаад харилцааны өнө эртний уламжлалаасаа эхлээд түүх соёлын үлэмж гайхамшигт өвтэй монголчуудад энэ талаар ярих хэлэх юм нэн баялаг. Р.Рэгзэндорж, Р.Ганзориг нарын бүтээсэн *Монгол ёс заншил* ном манайхны уламжлалт ёс заншил, бие даасан үндэстэн болон харагддаг онцлогийг энгүүн сайхнаар харуулжээ. Хувьсгалт хүчирхийллийн жилүүдэд тасарсан үндэсний өв, уламжлал, соёлын алтан аргамжийг залгахад үйлсийн нэгэн сайхан хэлхээ болсон эл бүтээл анх гарсан цагаасаа хойш олон түмний хэрэгцээт номын нэг болсон. Анхны хэвлэлт нь нэгэнт олны хүртээл болж, шинээр унших, танилцахыг хүсэгч, сураглагч нар олширсноос үүдэн уг номыг дахин хэвлэх хэрэгцээ гарлаа. Өөрөө сурч үлгэрлэхээс эхлээд үр ачдаа уламжлуулах олон сайхан ёс заншил, хүндлэл, үлгэр дууриалыг энэ номоос авна гэдэгт бид итгэж байна.

НЭПКО Пабблишинг хэвлэлийн газар

Монгол ёс заншил, ёс суртахуунаа дээдлэн эзэмшье

Өнгөрсөн, эдүгээ, ирээдүй гурав бол цаг хугацааны ч, үе үеийнхний ч хувьд тасаршгүй амин холбоотой, давтагдан үргэлжилж байдаг жамтай. Энэ утгаараа хүн ч хүүхэд ахуй, идэр нас, өтөлж хөгшрөх мөчийг давтаж насыг элээдэг. Энэ нь өсвөр үе байснаа залуу үе улмаар ахмад үе болж улс нийгэмдээ хүндлэгдэнэ гэсэн үг. Үе үеийнхний хийж бүтээсэн, хэлж сургасан бүхэн үе дамжин өвлөн уламжлагдаж, цаг үеийн шаардлага, улс нийгмийн хөгжил дэвшлийн дагуу шинэчлэгдэн сайжирч, хүн зон, улс нийгмийн өөдлөн дэвшихийн дэвшил суурь болдог.

Залуу үе нь бэлгийн далайн эхэн болсон ахмад үеийнхээ хийж бүтээсэн хэлж сургасан болон арвин их туршлагыг өвлөн авахгүй эс тоовол нөхөшгүй алдаа болно.

Уламжлан ирсэн ёс заншлын утга учрыг сайтар ухамсарлаж дагаж мөрдөх нь тухайн хүний сэтгэлийн чин эрмэлзэл төдийгүй, нийгмийнхээ өмнө хүлээсэн иргэн хүний үүрэг, хариуцлага гэж ухаарах учиртай.

Ард түмнийхээ ёс заншлыг дээдлэн хүндэтгэж бишрэн мөрдөж хир буртаггүй, ариун нандинаар шинэчлэн уламжлуулж, дараа дараачийн үедээ сэтгэл бардам гардуулж чадваас эх орон, ард түмний маань амьдрал, ажил үйлс өлзийтэй байх болно.

Бид өчүүхэн гарын авлагад өсвөр болон залуу нөхдийн зайлшгүй эзэмшвэл зохих ард түмнийхээ уламжлалт зан заншил, ёс горим, эрдэм ухаан, санаж явбал зохих сургаал, ердийн мэдлэгийн уламжлалт зарим нэг асуудлыг элдэв нуршсан тайлбаргүйгээр товчхон өгүүлэхийг хичээв.

Монгол ёс заншил, ёс суртахууны нандин өвийг эрхэмлэн дээдэлдэг хэн хэнгүй дагаж мөрдвөл зохих эзэн Чингисийн алтан сургаалаас уншигч тандаа удиртгал болгон толилуулъя.

Чингис хаан бол монгол үндэсний хэл соёл, зан заншил, хууль ёс, аж амьдралын дүр төрхийг цогцлон байгуулах их үйлсийн эхлэлийг тавьсан агуу их ухаантан, авьяаслаг сурган хүмүүжүүлэгч байсныхаа хувьд ард иргэдээ сурган хүмүүжүүлэх талаар сургамжлан захисан алтан сургаал нь үе дамжин мөрдөгдсөөр эдүгээг хүрчээ. Тэрхүү сургаалыг дор сийрүүлбэл:

1. Нэгэн сайн үгийг сонсмогц тэр үгээр явтугай.
2. Өөрийн биеийг ямар зэргийн хүн гэж мэдвээс даруй бусдын ямар зэргийн хүн болохыг мэднэ.
3. Архинд дуртай хүн мунхарч дүлий, сохор мэт болоод зүрх гар нь тамтаггүй болж аливаа зүйлийг цөмийг нь саатуулна. Төрөлх чанарыг саатуулахад архи хүнийг сайн муу гэж ялгахгүй. Улсын эзэн архинд дуртай бол төрөө алдаж, сайд түшмэд архинд дуртай бол тушаалаа осолдож, цэргийн ноён архинд дуртай бол цэргийн цааз суларч, цэргүүд нь архинд дуртай бол хэрэг зөрчил үүсч, эгэл ард архинд дуртай бол эд хөрөнгө, гэр орноо барна. Тиймийн тул хэн боловч архинд дурлахыг цээрлэгтүн.
4. Залуу хүн ахмад хүнд золгохдоо ахмад хүн асуугаагүй бол аливааг бүү яригтун.
5. Хамгаас чухал нь ард бүгдээр найрамдалтай, харилцан хайрлалтай байж, хөгшин, ядуусыг өрөвдөн хүндэтгэгтүн.
6. Гэрийн доторх хэргийг хатан эмс багцална. Эр эзэнгүй хойгуур зочин ирэхэд идээ хоол элбэг сайн байвал эрийн нэр сайн гарна. Муу зочилбол муугаар гарна.
7. Хэн ч хөвүүн дүү нараа сурган хүмүүжүүлэхдээ улс үндэснийхээ уг ёсыг бүү мартагтун.
8. Хэрэв гагцхүү сайныг өмсөж, амттаныг идэж, сайн морь унаж, сайхан эхнэртэй янаглавал даруй бидний эрхлэн байгуулсан зүдгүүрийг умартана.
9. Ямар хүн боловч бусдын өмнө ганцаар идээ идэх хэрэггүй, идэх бол хамтдаа хуваан идвэл зохилтой.

10. Ямар нэг хүн нас төгсөж бие барсны хойно үр хүүхэдгүй бол түүний эд хөрөнгийг хаан эзэн авах хэрэггүй, түүнийг амьд байхад нь асран туслалцсан хүнд өгвөл зохилтой.
11. Шулуун цэгцтэй, төв шударга, чадал эрдэмтэй, цэцэн ухаантай хүнийг хэн ч байсан хүндлэгтүн.
12. Зальхай, харгис бурангуй бол хэн ч байсан бүү хүндлэгтүн.
13. Эрэмгий сайнаар эзэн боллоо, хамгаас илүү хаан боллоо, өөрийнхөө сайнаар өөдөө гарлаа гэж битгий бодогтун. Өргөн түмний хүчинд мөргөж биширч яв.
14. Хорт могойн хэл хоорондуур чинь хутгаж хов жив оруулбал холдож салахгүй, харин хоёр нүүрээрээ учирч хор хөнөөлийг тасалж байгтун. Атаат могойн шүд амрагийн хооронд орж ая эеийг эвдвэл атаа сэтгэл төрөлгүй ам хэлээрээ ярилцаж, аливаа учрыг олж байгтун.
15. Ханилж явсан нөхрөө орхисон хүн чам руу ирвэл бүү итгэ. Тэр чамайг бас мөдхөн орхих бус уу.
16. Аливаа хүний өгсөн тус, хүргэсэн ачийг харанхуй шөнө ч зүүдэндээ бодож, гэгээн өдөр ч цээжиндээ санаж явагтун.
17. Хүн бүхэнтэй эвдэрвэл эцэстээ нэг ч нөхөргүй үлдэнэ.
18. Аливааг суръя, мэдье гэж ирсэн хэн ч байсан хоосон битгий буцаа

гэх зэргээр ариун сургаалаа хайрласныг дахин давтах нь юун. Монголчууд 500 гаруй мянгаад жил төрж өссөн уугуул нутгийнхаа усны тунгалаг, ургамлын сайныг даган нүүдэллэн амьдарч нийгэм эдийн засаг, улс төр, шашин бүхий нүүдлийн соёл иргэншлээ бүрэлдүүлэн төлөвшүүлэхдээ нэг талаар өмнөх үеийнхээ бүтээсэн соёл, нөгөө талаар дэлхийн соёл иргэншлийн оюуны ололтыг хүндэтгэн, суралцаж, эзэмших замаар өөрийн гэх монгол үндэсний өвөрмөц соёл, зан заншил, ёс горим нэг үгээр хэлбэл хэн ч зөрчих эрхгүй ёс суртахууны «бичигдээгүй хууль»-ийг бүтээжээ. Энэ бол олон үе удам дамжиж, боловсрон сайжирч, өвлөн уламжлагдсаар ирсэн нийт монголчуудын хөдөлмөр оюуны хамтын бүтээл, хэн хүнгүй сурч эзэмших, дагаж мөрдвөл зохих арвин баян сан хөмрөг билээ. Энэ сан хөмрөг рүү хэн хүнгүй бие сэтгэлээ зориулъя, эзэмшье, дагая, мөрдөө.

Халибан овогт Рэвдэлийн Рэгзэндорж
(дэд доктор, дэд профессор)

I
ХЭСЭГ

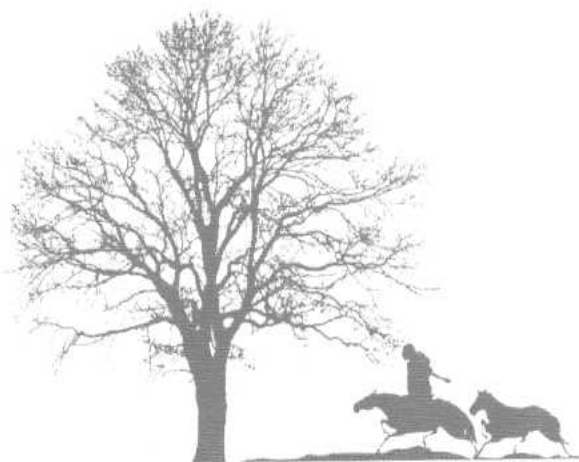

ХҮНИЙ ХАРИЛЦААНЫ МОНГОЛ
ЁС ЗАНШИЛ

ХҮН БОЛ ЕР БИШИЙН УХААНТ АМЬТАН

Хүн бол байгаль нийгмийн дээд зэргийн гайхамшигтай сонин бүтээгдэхүүн, хөдөлмөр, сэтгэлгээ, харилцаа гурвыг бие сэтгэлдээ шингээсэн ер бишийн амьтан. Өөрийнх нь өсөлт хөгжилт, амьдрах арга ухаан, аж төрөх ёс, оюун мэдлэг нь ч үүн дээрээ тогтож, ажил үйлс авьяас чадвар, ааш араншин, төрх төлөв, хэл яриа, дуу хоолой, зүрх сэтгэлээрээ бие биедээ нөлөөлж байдаг жамтай. Энэ нь хүний хүн болж торнин бойжиж эрийн цээнд хүрэхэд хүн нь хүндээ хамгийн нөлөөтэй орчин болж байдаг гэсэн үг. Хэрэв хүн та өөрийн болон өрөөл бусдын үйлдвэрлэн бүтээх, сэтгэн бодох, аугаа их хүч, авьяас чадвар оюун мэдлэгээ алдаа мадаггүй үнэн мөнөөр нь тольдон харж чадваас хүний оюун ухаан уран гараар бүтээгдсэн үнэ цэнэтэй эд агуурс, оюуны их баялаг, хэлж сургасан нандин сургаал энэ бүх өв санг нь өөрийн эрхгүй бишрэн хүндэтгэж, «бичигдээгүй хууль» болсон ариун ёс заншлыг нь даган мөрдөж, эгнээнд нь хөлөө, эгшгэнд нь дуугаа нийлүүлэн нэгэнт заяасан насаа элээх сэтгэл аяндаа төрнө. Хүний санамж зөвлөгөө, практик дадлага, хэлж сургасныг үл тоомсорлон өөрийгөө санаатай буюу санамсаргүй тусгаарлах юм уу эсвэл өөртэйгөө болон өөрийнхөө өмнөх, одоо, ирээдүйн хүсэл мөрөөдөлтэй хүүрнэлдэн зөвлөлдөхгүй бол та зайлшгүй өрөөсгөлдөнө гэдгээ ухааран ойлгож явах учиртай. «Хүн хэлэхээс наашгүй» хэмээх нь хүний залуур жолоо, амьдралынх нь философи билээ.

АЛХАМ ТУТАМДАА САНАН МӨРДӨХ АРДЫН МААНЬ МЭРГЭН СУРГААЛ ҮГС

Монголын нийгмийн үе шат бүрийг дамжин өвлөшдөж, хүн ардаа гэгээрүүлэн соёлжуулж ирсэн зарим сургаа үгийг жишээ болгон дурьдвал:

Дуугарвал дуу нэг, дугтарвал хүч нэг. Залуу хүн хуруу нэмэхэд хөгшин хүн ухаан нэмдэг. Өөрийн тусыг урьд нь өг, нөхрийн тусыг сүүлд нь ав. Хун цэн шиг хошуугаа нийлүүлж, хувин сав шиг бөөрөө нийлүүлж яв. Хүнд тус хийвэл өөрт тус ирнэ. Хүн хүний хүчинд, загас усны хүчинд амьдарна гэх зэргээр хамтран хөдөлмөрлөхийн ач тустайг сургажээ.

Ажил хийхгүй бол амьдрал сайжрахгүй, алба хаахгүй бол ажил сурахгүй. Ажил хийвэл дуустал нь давс хийвэл уустал. Ажил хийвэл ам хөдөлнө, алхайж суувал амьдрал доройтно. Ажлын сайнаар амьдрал сайжрах, бэлчээрийн сайнаар мал таргалах, амьдралын эх ажилд, ажлын эх санаачилгад. Аргалаас элч гарна, ажлаас тос гарна. Гар хөдөлвөл ам хөдөлнө. Мах идье гэвэл мал малла, мантуу идье гэвэл тариа тарь гэх зэргээр ажил хөдөлмөр эрхлэхийн чухлыг сургажээ.

Аавын хүү алдраараа ээжийн хүү эрдмээрээ гайхуулна. Алтны дэргэдэх гууль шарлана. Сайны дэргэд муу сайжирна. Багаас ихэд хүрдэг, намаас өндөрт ахидаг. Багадаа сурахгүй бол насны явдал хоцорно. Дуслыг хураавал далай, дуулсныг хураавал эрдэм. Морь унахад жолоо, эрдэм сурахад самбаа. Мэдэж авбал эрдэм, мэнд

явбал жаргал. Сурсан далай, сураагүй балай. Сурахад бүү алжаа, сургахад бүү халшир. Төрийн хэлхээ эрдэм, төрлийн хэлхээ эх эцэг. Усны үер өнгөрвөл эргэж урсдаггүй, залуу нас өнгөрвөл эрдэм сурахад бэрх. Ухаан сайтын үзэг хурц, удам сайтын унага хурдан. Шавийн эрдэм багшаас, дэнгийн гэрэл тосноос. Эд хураахаар эрдэм хураа. Эрхийг сурахаар бэрхийг сур. Эдээр биеэ чимэхээр эрдмээр биеэ чим. Эдээр гайхуулахаар эрдмээр гайхуул. Эрдмийг хичээлээр сурдаг, эрлийг сургаар олдог. Эрдэмгүй хүн задгай, эрэггүй ус халимтгай. Эрдэмт хүн номхон, их мөрөн дөлгөөн гэх зэргээр эрдмийг эрхэмлэхийн чухлыг заан сургажээ.

Аргыг олбол бэрхийг давна, аяыг олбол ардгийг дийлнэ. Зовох цагт хатуужил хэрэгтэй, жаргах цагт сэрэмж хэрэгтэй. Зохион бичихэд онол хэрэгтэй, зорьсноо биелүүлэхэд зүтгэл хэрэгтэй. Модны навч шарлавч үндэс нь шарлахгүй, хүний нас хөгшрөвч зориг нь хөгшрөхгүй. Өтлөвч авьяас хэвдээ, өлсөвч санаа хэвдээ. Туйлбаргүй хүн буцахдаа амархан, тугалган жад шантрахдаа амархан. Уул үзээгүй хормой шуух, ус үзээгүй гутал тайлах. Уулыг өндөр гэж бүү няц, явбал давна. Ажлыг их гэж бүү няц, хийвэл дуусна. Эрийн жолоо зориг, эрдмийн жолоо бичиг гэх мэтээр зориг хатуужилтай байхыг сургажээ.

Зан сайт хүнд хүн болгон цугладаг, замаг сайт усанд шувуу болгон цуглардаг. Зовлонд бүү гунь, жаргалд бүү ташуур. Зэмлэх үгний ил нь бахтай, магтах үгний далд нь урамтай. Инээсэн бүхэн нөхөр биш, уурласан бүхэн дайсан биш. Зургийн цэцэг бороонд урвалзах шиг зусрын сайчууд шүүмжлэлд урвалзана. Талын цэцэг бороонд сэргэх шиг ухаантан сайчууд шүүмжлэл, зөвлөлгөөнд баярлана. Садар самуун явбал сайн нэрээ алдана, цалгар назгай явбал хөгжил хөдөлмөрөөс хоцорно. Гадаад үзэгдэл нь тоть тогос шиг, дотоод үзэгдэл нь шавар шалбааг шиг. Гаднаа гяланцаг, дотроо паланцаг. Айлд очихдоо намар, гэртээ ирэхдээ хавар. Гол мөрөн ширүүн ч эргээ дагаж урсдаг, улс амьтан олон боловч хуулиа дагаж биелүүлдэг. Гэгээн хаантан гэмээ мэддэг, хэрсүү ухаантан гэдрэгээ хардаг. Гэм нь урдаа гэмшил нь хойноо. Эрийг бүү бас, далайг бүү янд. Дуутай тэнгэр бороогүй, цуутай хүүхэн хуримгүй. Ёстныг хүндэл, настныг баярлуул, ачтанаа өргө, бачтанаас зайл. Сайн хүнтэй нөхөрлөвөл сарны гэрэл, муу хүнтэй нөхөрлөвөл могойн хор. Сайнтай бүү мэлз, муутай бүү болз! Сурснаа нөхөртөө тусал, сураагүйгээ бусдаас сур. Тогос сүүлээ, сайн хүн нэрээ. Учрыг нь олж хужрыг нь тунгаа. Хагацашгүй хань нөхөртөө мартагдашгүй муу үг бүү хэл. Харьтыг хажуунаас нь нугал, харийн хүнийг гаднаас

нь шинж. Хорт могойд нарийн бүдүүний ялгаагүй, хорт дайсанд хол ойрын ялгаагүй. Хүн хэдий ухаантай боловч хэлэхээс нааш мэддэггүй, цаас хэдий нимгэн ч чичихээс нааш цоордоггүй. Хүний газар нэр хугарахаар, өөрийн газар яс хугар. Хүний сайныг ханилж мэддэг, хүлгийн сайныг унаж мэддэг. Хүнийг хэлэхдээ хүрэл эрээн бүргэд шиг өөрийг нь хэлэхэд өндгөө дарсан шувуу шиг. Эрт босвол нэгийг үзнэ, орой унтвал нэгийг сонсоно. Ахаа алд хүндэл, дүүгээ дэлэм хүндэл гэх зэргээр хүн ёс суртахууны нандин чанар эзэмшиж аав, ахмадын сургаалыг алт, ээж, эгч нарын сургаалыг эрдэм мэт үзэж байхыг сургажээ.

Сайхан гэвэл эв, саруул гэвэл ухаан, сайн гэвэл чанар, саар гэвэл залхуу. Хазайхад нь тулах, хэлбийхэд нь түших, харайхад нь хөл бол. Хазайхад нь түшиг бол, хальтрахад нь тах бол. Харь газар үгээ бэхэл, халуун зуураа эвээ хичээ. Хоёр хүн эвтэй бол төмөр хүрээ мэт бөх, хорин хүн эвгүй бол эвдэрхий хүрээ мэт. Эвгүй хүн яг, эрдэмгүй хүн таг. Эвд хязгааргүй, эрдэмд ёроолгүй. Эвийн эцэст тос, эвдрэхийн эхэн хэрүүл. Эвтэй бол зөвтэй, зөвтэй бол эвтэй. Эрдэнэт хүн улсын чимэг, эвтэй хүн олны тэргүүн гэх зэргээр эв, эетэй явахыг сургажээ.

Дороо суурьтай, дотроо ухаантай. Зөөлөн өлгий хүүхдэд таарна, зөв сэтгэл амьдралд таарна. Мартсаныг сануулах унтсаныг сэрээж явах. Нэр хугарснаас яс хугарсан нь дээр. Олонтой газар биеэ шинж, ганцаар явахдаа сэтгэлээ шинж. Сайн явбал гайхамшиг, муу явбал гутамшиг. Сайн явдлыг дага, саар явдлаас зайл. Уцаар уур хоёрыг урсгал номхон зангаар, үгээр нь үнэлэхээр үйлээр нь үнэл. Хуурай цагаан тойромд хун шувуу тогтохгүй, хувирдаг зантай хүнд хань нөхөр тогтохгүй. Хүн болох багаасаа, хүлэг болох унаганаасаа. Хүн ахтай, дээл захтай гэх зэргээр үнэнч шударга, төлөв түвшин явахыг сургажээ.

Алт хайлах тутам өнгө гардаг, амраг удах тутам өөрөө дасдаг. Амрагийн сэтгэл алтнаас илүү, хонгорын сэтгэл хорвоогоос ч өндөр. Нөмөргүй бууцанд өвөлжвөл малаа дордоохын дохио, нөхөртэй хүүхэнд дурлавал шившгээ тарихын дохио. Олиггүй эр эхнэртээ дээрэлхүү. Сайныг сурч явбал мандана, самуун явбал сөнөнө. Салах гэдэг самуурахын нэр, сайрхах гэдэг доройтохын нэр. Саруул тал байвч шаврыг нь мэд, сайхан янаг байвч санааг нь мэд. Хуурамч амрагийн хагацах нь амархан, хуурай модны хугарах нь амархан. Эдээрээ оролдвол эвдэхийн тэмдэг, эхнэрээрээ оролдвол салахын тэмдэг. Хайр нь дотроо, хал нь гаднаа гэх зэргээр янаг амрагийн асуудалд ухаантай хандахын учрыг сургажээ.

Ааг нь ихдээж, ажил нь багадах. Ааш зангийн номхон нь дээр, адуу малын олон нь дээр. Алба мэдэхгүй ноён улсын чөтгөр, ааш муутай хүн олны чөтгөр. Барилдахаасаа таахалзах нь, хийхээсээ хээхэлзэх нь. Буруугаа бусдад халдааж, бузраа олонд нялзаах нь дордохын долоон шившгийн хамгийн доод шившгийн нэг. Гүйх нохойд гүйхгүй нохой саад, хийх хүнд хийхгүй хүн саад. Хүний эрээн дотроо, могойн эрээн гаднаа. Өөдгүй санаа өөрт хор. Өст санаа биеийг зовооно, өндөр уул морийг зовооно. Санаа муу яван хатна, сарьсан багваахай наранд хатна. Уур биеийг зовооно, уул морийг зовооно. Үнэн үг үнэ хүрнэ, худал үг хор хүргэнэ. Хар санаа хор, харамч сэтгэл тушаа. Хов зөөсөн хүний ам завгүй, хомоол түүсэн хүний гар завгүй. Идэх нь гахай, явах нь могой. Хувхай мод жимсгүй, хоосон үг үнэгүй. Худалч хүний нээрэн олон, хуурамч хүний хөөрхий олон. Хулгай дээрэм хийвэл хууль цаазанд орно, хуурмаг үг хэлбэл үнэ цэнээ алдана. Хумсалсаар хумсалсаар хулгайч, хуурсаар хуурсаар худалч. Хуурах худалчийн зээ, хумслах хулгайчийн зээ. Чадалтайгаа бүү гайхуул, чамаас илүү чадалтан гарна. Цээжээ өргөхөөс ажлаа өргө. Шунал ихэдвэл шулам болно, шуурга ихэдвэл зуд болно. Шиврээ бороо дээлэнд харш, шивнээ үг нөхөрт харш. Шударга хүний зан нь бүдүүн, үг нь эрс, бялдууч хүний ааш нь уран, үг нь зусар, шунахай хүний нүд нь хомхой, үг нь тэнэмхий. Шударга явбал гэгээн, худалч явбал харанхуй. Илжиг шиг зөрүүд, зараа мэт хэрүүлч гэх зэргээр шударга бус зан чанарыг цээрлэн жигшиж сурахыг сануулан сургажээ.

Аливаа хэргийг саатуулдаг, адал муу явдлыг үймүүлдэг архи дарсанд бүү шуна. Амраг нөхрөөс холдуулдаг, амарлингуй сэтгэл төрүүлдэг, ханилсан нөхрөөс хагацуулдаг, харгис дээрэнгүй сэтгэл төрүүлдэг, хатан амтат архинаас зайл. Унтатлаа согтвол мунхаг, үргэлж уувал үнэг болно, үүрд үүнийг тэвчвэл сайн. Архи савнаасаа бусдыг дийлнэ, арга ухаан муйхрыг дийлнэ. Бардам дээрэнгүй омгийг төрүүлдэг, балагт муу архийг тэвч. Бие махбодийг доройтуулдаг, бэхэлсэн үгийг задруулдаг сархад бүү шамдгайл, сайтар тэвчвэл зохистой. Оюун билэг хоёрыг мартуулдаг, олсон зэхсэн бүгдийг баруулдаг, олиггүй тэр архийг бүү амс. Өвчин зовлонд өртүүлж, өнгө зүсийг муутгадаг, өөдгүй амттай усыг өөрөөсөө хол зайлуул! Сайн бүхнийг саатуулж, муу бүхнийг өрнүүлэгч сархад нэртэй ундаанд сайны үг байхгүйг санаж бодож жигшилтэй. Согтуу хүнд архи уухын гэм хорыг тус тус сануулан сургасан нь оюун билэгт ард түмний маань үе дамжиж үр удамдаа сургамжлан захиж ирсэн үнэт сайхан сургаал өнөөгийн бидний өвлөн залгамжилж, дагаж мөрдвөл зохих ариун нандин сургаал санамж үг билээ.

ЭРТНЭЭС УЛАМЖЛАН ИРСЭН МОНГОЛ УХААНЫ ДЭЭЖИС, ЭЗЭМШВЭЛ ЗОХИХ ЭРДЭМ

Ард түмний тахин шүтэхүйн ухаан

- Унасан газар угаасан ус, орон дэлхийгээ онголон тахиж хайрлан шүтэхийн ухаан
 - Төрдөө биширч, төрийн сүлдэнд залбирч, цааз хууль засаглалаа чандлан дээдэлж бишрэхүйн ухаан
 - Эцэг эх, эрдэмтэн багш, ахмад үе, ах захаа ачтаны дээд хэмээн хүндэтгэж даган бишрэхүйн ухаан.
- Эдгээр гурван ухааныг хэн хүнгүй эзэмшиж даган мөрдөхийн зэрэгцээгээр дараа дараачийн үедээ уламжлуулах учиртай.

Залуу хүн бүр алдаж, осолдохгүйн арван хараас зайлах мэдрэмж

- шуналд автах, хармын сэтгэл өвөрлөх, уур омог, тэнэг мунхаг гурван хараас бие, сэтгэл, хүч, хэлээ ариусгах.
- тачаангуйн сэтгэлд хөтлөгдөн атаа хорсол өвөрлөн, хараал хэрүүлд өртөх, засваргүйг тэвчин архи тамхинд автах, амьтны амь хөнөөж, аав ээж, ухаант хүнийг басамжлан доромжлохоос зайлсхийх.
- худал хэлэх, хулгай хийх, төрт ёсонд тэрслэх хар нүглээс ангижирвал алдаж осолдохгүй байж болно.

10045 -

Эцэг, өвгөдийн эрхэмлэн дээдэлдэг гурван эрдэм

- алтан номын үсэг заасан лам багшаа (багш гэсэн үг)
- аугаа холыг таниулагч асар ухаант эрдэмтэн мэргэдээ
- ариун ёсонд хөтлөн газарчлагч ном юугаан эрхэмлэн дээдлэхийг эрдэм гэдэг билээ.

Авралт гурван хүмүүн

- арван сар тээж, ангир уургаа шимүүлэн өсгөсөн ачит эх
- айл гэр, амьдрах ухааны ноён нуруу, аж төрөхийн ухаанд хөтлөн заагч элбэрэлт эцэг
- А үсгийн ацаг шүд татаж арвин номонд сургасан авралт хүмүүн-багш гурваас илүү, түүнтэй эн зэрэгцүүлэх юм орчлон хорвоод байхгүй гэж үзэж эрхэмлэн хүндэтгэдэг.

Монгол хүн бүрийн эрхэмлэн санаж явах зургаан зүйл

- үнэн бат журмыг үргэлж хичээж явах
- өвөг дээдсийн сургаалыг ямагт санаж сэрж явах
- үйлийн дээд ачийг буцааж хариулж явах
- өсөх гээхийн хорвоог учирлан таниулж явах
- үнэнхүү мэргэн номыг тогтоон тунгааж явах
- үгээгүй доорд ардыг өргөн тэнхрүүлж явахыг ард түмэн маань зааж сурган эрхэмлүүлж иржээ.

Эх хүний эзэмшвэл зохих есөн эрдэм

- өнгөнд цэвэр
- үйлэнд уран
- үрд энэрэлтэй
- үргэлж цэмцгэр
- ханьдаа түшигтэй
- хадамдаа элэгтэй
- найранд наргиантай
- настанд ерөөлтэй
- нартад буянтай байхыг эх хүн бүр эзэмш гэжээ.

Эмэгтэй хүний сайн шинж

Буруу явдлаар үл явагч, сайхан гоо өнгө зүстэй, санаа сэтгэл нь цэцэн дөлгөөн, эсгэж оёход уран, самбаа санаачилга ихтэй эцэг эхээ машид хүндэтгэгч, ах дүү нартайгаа зохицогч, аливаа хэрэг явдлыг амархан бүтээгч, ааль зан сайтай, гэр орондоо цэвэр цэмцгэр, гийчин зочноо хүндэтгэгч, гэнэдэж буруу үл чалчигч,

ахас ихсийн үгийг сонсогч, хүнд эелдэг даруу, амны идээ үл таслагч, үүр цайхын өмнө эртлэн босогч, үйлийг үйлдэхдээ орой унтагч, өчил хов үл хөөцөлдөгч, ухаан сайтай эхнэр хүнийг сайхан гэж үнэлэхийн зэрэгцээгээр ийм шинж эзэмшихийг эмэгтэй хүн бүрт зааж сургажээ.

Эмэгтэй хүний муу шинж нь

Эх, эцэг рүүгээ зөрчин хэрэлдэгч, эр нөхрөө хочлон муулагч, үс зүсээ үл янзлагч, үр хүүхдээ үл сургагч, үгийн худлыг хөөцөлдөгч, эд эсгэж үл урлагч, эрт унтаж орой босогч, гийчин зочинд эвгүй хандагч, аяга, шанага хаялан хангинуулагч, ач, үрээ шалтаглан өдөөгч, үс, бие нь зараа мэт, өөлөх үг нь ойл мэт, угааж арчихаа мартагч, уг гэр нь хөглөрсөн, эд юмсаа бүрэлгэгч, элдэв бусын хүнтэй эргүй идээ мэт самуурагч эхнэр хүн муухай гэж эмэгтэй хүний муу талыг тодорхойлон шинжилдэг эртний уламжлалтай.

Сайн бэрийн шинж

- өрхөөр нь нар гийсэн мэт
- үүдээр нь орсон сар мэт
- өөрөө ургасан жимс, бал чихэр овоолсон мэт байх нь сайн бэрийн шинж

Муу бэрийн шинж нь

- ад тотгор нэмэх
- эд хөрөнгөө барах
- унгас ноос хийсч, тэмээ туйлсан мэт байх нь муу бэрийн шинж гэжээ.

Цэцэн бэр

Ёгт далд утгыг сэтгэж тайлдаг, ёрлосон муу үйлийг сэрэмжлэн зайлуулдаг, нөхрийнхөө болон хадмынхаа муу талыг зөвөөр мэдрүүлж, сайн явдлыг урамшуулан тэтгэдэг, сэтгэлийн тэнгэр, ухааны наран гэдэг цэцэн бэрийн эрдэм өрх гэртээ төдийгүй өнөр түмэн төр улсдаа түшиг тулгуур болдог гэж үздэг уламжлалтай.

Айл гэрийн сүр сүлд, өмөг түшиг аав (эцэг) хүний шинж

- алсын хараатай
- холч ухаантай
- өршөөнгүй сэтгэлтэй

- эв найртай
- эрхэм ёсыг сахиж чадвал өрх гэрийн өмөг түшиг сүр сүлд нь болж чадна гэжээ.

Эцэг хүний цээрлэдэг найман цээр

- бор дарсанд үл шунах
- болчимгүй үгэнд үл автагдах
- болох, болохгүй хэргийг үл сэдэх
- богд эзний сургаалд үл тэрслэх
- үр хүүхдээ үл хараах
- үнэнч ханиа үл гомдоох
- үйлийн хэцүүгээс үл шантрах
- үйтэн хуарын өнгөнд үл автагдахыг үргэлж цээрлэж байх учиртай гэж сургажээ.

Хүний гоо сайхныг үнэлэх үнэлгээ

Аливаа хүнийг гоо сайхны үүднээс үнэлэхдээ сайн, муу юм уу, буян, нүгэл гэдэг ёс суртахууны үнэлгээтэй нягт холбоотойгоор үнэлдэг заншилтай. Тухайлбал:

- ажил үйлийн тал
- ааш зан, сэтгэлийн тал
- намба төрх, хүмүүжлийн тал
- зүс царай, бие бялдар, үзэмжийн тал гэсэн 4 гол талын хослол болж чадсан хүнийг монголын сайхан хүн гэж үздэг уламжлалтай.

Монголчуудын үр хүүхдээ хүмүүжүүлэхэд баримталдаг арван зарчим

- хүүхдээ зөв хайрла
- хүүхдээ хамгаалж яв
- хүүхэддээ сайнаар үлгэрлэ
- хүүхэдтэйгээ цуг үйл хий
- хүүхэдтэйгээ хамт тоглож наад
- хүүхэддээ амьдрах арга ухаан заа
- хүүхэддээ өөрийнх нь хүчийг ойлгуул
- хүүхдээ чих зөөлөнтэй өсгө
- хүүхдээсээ эрээн барааныг бүү нуу
- хүүхдээ дурсах юмтай амьдарч сурга гэжээ.

Гэхдээ овгоо хэрэглэж заншаагүйгээс ижил нэртэй хүмүүс олширч, байгаа нь анхаарууштай зүйлийн нэг билээ.

Багш шавийн барилдлага

Монгол хүн бүр багш шавийн барилдлагатай байж бие биенээсээ харилцан суралцаж ирсэн сайхан уламжлалтай. Авьяас билэгтэй, асар мэргэн, дадлага туршлагатай, төлөв томоотой хүнийг шилэн сонгож багш хэмээн хүндэтгэж шавь орж түүгээр заалган сурдгаас багш шавийн барилдлагааны ёс тогтжээ. Хүнийг соён гэгээрүүлэгч, ухааныг нь нээгч хүч нь хэзээ ямагт багш байжээ. Ийм ч учраас «Эрдмийн түлхүүр багш» гэдэг. Багш өөрийн оюун тархинд байгаа их эрдмээсээ шавьдаа өгөхдөө харамлах сэтгэлгүй байдаг бөгөөд харин шавийнхаа оюун мэдцийн хэр хэмжээг харгалзан авьяас сэтгэхүйн байдалд тохируулан бага бага тунгаар ариун эрдмээсээ хүртээдэг. Багшийг шүтсэний эрдэм гэвэл:

- оюун билгээр хоосрохгүй
- муу үйлэнд унахгүй
- эрдмийн дээдийг хүртэж бодь нигүүлсэнгүй сэтгэлийг олно
- санасан бүхнээ бүтээнэ
- аливаад хорлогдохгүй ариун тансаг явах болно.

Багшийг эс шүтсэний хор гэвэл:

- эрдэмгүй мунхаг болно
- амьдрал, амь зуулга доройтно
- өөрийн номын багшийг шүтэж чадаагүй бол нүглийн багшийг шүтэх болно.

Хэрэв нүглийн багшийг шүтвэл насан турш доройтож, хамгийн муу заяаг эдэлнэ гэж ард түмэн маань сургаж иржээ. Багшийн эрдэм хичнээн арвин байх тутам шавьдаа үнэлэгдэж «сайн багшийн шавь сайн хүн болно», «багшийн эрдэм шавьдаа», «шавийн эрдэм багшаас, зулын гэрэл тосноос» гэж олонд хүндлэгддэг ёстой.

Багш хүний 10 эрдэм:

- номхотгох эмнэг догшин морийг хазаараар номхотгохтой адил бусдын сэтгэлийг номхотгох чадвар
- амарлингуй (дөлгөөн, тайван, уур омоггүй байх)
- үнэн утгыг шинжлэхүй чадвар авах, гээхийн ёсонд мэргэжсэн байх
- ишээр (онол) баян байх
- номоос үрийг олох чадвар (гол ба гол бусыг ялгах)

- эрдмээр үлэмж (өөрийнхөө мэдлэгийг ямагт сэлбэх)
- өгүүлэхэд мэргэн уран илтгэгч
- энэрэнгүй (олз, ашгийг үл хайхран, ариун сэтгэлийн тэнхээтэй байх чадвар)
- хичээнгүй (бусдын тусын тулд бат зогсож, санаачлан гүйцэтгэх чадвар)
- уйтгарыг тэвчихүй (дахин дахин номлохдоо үл алжаан, номлохын хатуужлыг эзэмших чадвар) эдгээр болно.

Сайн шавьд байх 5 шинж:

- шударга чанар
- оюун төгөлдөр (ухаан сэргэлэн)
- хичээнгүй
- бишрэхүй
- сэтгэл тогтоох.

Эдгээр 5 шинж бүрдсэнээр:

- номын утгыг сайтар мэдэх
- ном сонсох цагт сэтгэлээ зориулах
- ном хийгээд номлогчид бишрэх
- гэмийг огоорч (гээж орхиж) сайн номлолыг барихуй

хэмээх 4 билиг чанар үүсч, шавийн эрдэм төгсдөг байна.

Эдгээр 9 шинж бүрдсэнийг шавийн билиг чанар буюу эрдэм төгсөхүй хэмээн үздэг заншилтай.

Эрдэм сурахад залуу сэргэлэн нас нэн чухал. Д.Равжаагийн Сэтгэлийг амраагч сургаалд:

- залуу нас өнгөрсний хойно эрдэм сурахад бэрх, усны үер өнгөрсний хойно буцаж юун ирэх аж
- ургах цагаа алдсан алим гүйцэд боловсроход нэн бэрх, сурах цагаа алдсан хүн их эрдэмтэн болох тун бэрх гэсэн нь эрдмийг суръя гэсэн нь нэгд нас ахисан тул ухаан сэргэлэн бага насанд хүрэхгүй, ном тогтооход муу болно. Хоёрт амьдралын бололцоо, цаг зав хомс болно. Гуравт мэдэхгүй, чадахгүй зүйлээ асууж лавлах номын багшгүйгээс урам зориг шантрана гэсэн нь буюу.

Номыг бишрэн дээдлэхүй

Монголчууд номыг оюун ухааны шүтээн гэж эрхэмлэн дээдэлдэг эртний уламжлалтай. Номгүйгээр нэг ч ухаантан төрөөгүй. Номын ачаар хүний ухаан билиг нээгдэж, энэ орчлонд дахин төрөх мэт ажгуу. «Хүн эцэг эхээсээ эрдэнэт хүний биеийг олж төрөх ахул

номоос ухааныг олж төрдөг» гэдэг. Ийм ч учраас дорно дахины ард түмний нэвтэрхий толь болсон Ганжуур, Данжуур-ыг алт, мөнгө, шүр, сувд зэрэг есөн эрдэнээр уран бүтээсэн нь үнэхээрийн гайхамшиг. Морин хуургүй монгол айл байдаггүйтэй адил гэртээ ном үгүй монгол айл гэж үгүй. Энэ бол том соёл. Номыг гэрийнхээ гол хоймор бурхан шүтээний дээр хүндэтгэлтэй байранд залж тавьдаг. Номыг тэргүүндээ өргөн барьж адис авна. Гэрт ном байх нь элдэв аюул зэтгэрээс айлыг аварна. Ном хурааж тахихын буян их гэж номонд шүтэн бишрэх, номын ид шид, хүчинд итгэдэг, номыг урах, таслах, галд түлэх, хуудсыг нугалах, номын үгсийг баллаж сохлох, дээр нь юм тавих, асгах, газар тавих зэргийг хатуу цээрлэдэг. Ном уншиж байгаа хүнийг ихэд хүндэтгэж «нүд хурц, ном мэргэн болог» гэх буюу «цаас цагаан, бэх хар, бийр хурдан, билиг ухаан сэргэлэн болтугай» гэж ерөөдөг.

Номтой харьцахдаа сэтгэн бодох зургаан зүйл

- номыг харахдаа бурхны гэгээнийг биеэр үзсэн мэт сэтгэ
- номыг ширээн дээр тавихдаа тэрсүүдийн 4 шулмыг дарсан мэт сэтгэ
- ороодос (баринтаг) тайлах, номын хуудас эргүүлэхийн цагт мунхгийн хүлээсийг тайлав хэмээн сэтгэ
- номын хавтас нь бурхны орд харш, цаас нь тэнгэр нарын хив хувцас, үсгүүдийг үзэхийн цагт ялгуусад (бурхад)-ыг нүдээр үзсэн мэт сэтгэ
- номын дэг, шадууд нь бодисадва (өөрийн бус бусдын төлөө сэтгэлээ зориулсан хүн) нарын явах хэмжээний мөр
- өөрөө унших хийгээд номлохын цагт номын хэнгэргийг дэлдэж гурван ертөнцийн орныг номын дуугаар дүүргэсэн гэж сэтгэ.

Энэ ёсоо уншвал түүний үр цаглашгүй дэлгэрэхүй болно гэж сургажээ.

Ном авах, өгөх

Монголчууд номыг туйлаас дээдлэн хүндэтгэдэг учир номыг хүнд өгөх, авах нарийн ёс горимтой. Хүнд ном уншуулах гэж өгөх, хүнээс ном унших гэж авах нь ёс. Энэ бүхэнд ардынхаа ёсыг бодож хамгийн эрхэм дээд эрдэнийг шингээсэн номыг өгөх, авах ёс горимыг сахих учиртай. Номтой харилцах уламжлалт соёлд ном залах, тахих, адислах гэсэн 3 зүйлийн ёс бий.

Ном залахдаа: өдрийн сайныг товлон сонгож идээ будаа,

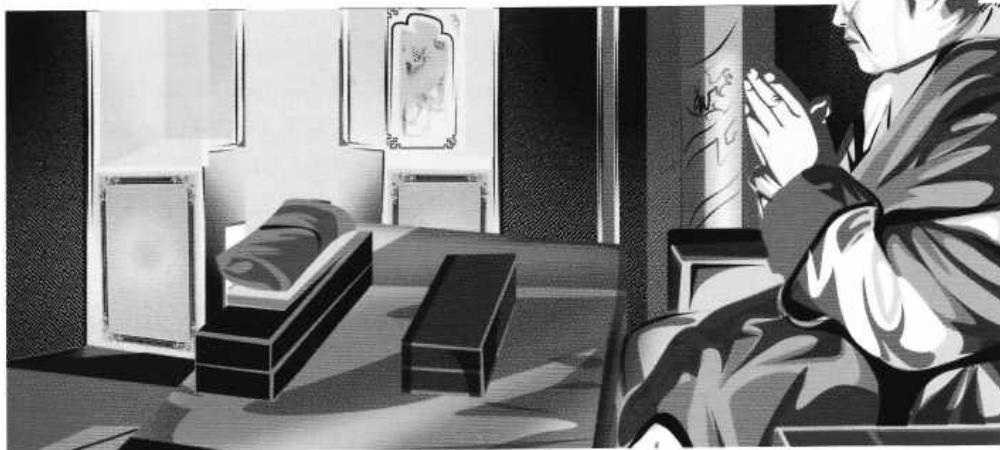
дарс тэргүүтэн бэлтгэж ёслол үйлдэн тусгай байранд номыг гүн хүндэтгэлтэй байрлуулдаг. Ингэхдээ номыг толгойноос дээш өргөн тавьж гэрийг нар зөв тойрч эргээд, арц хүжээр ариутган тахина.

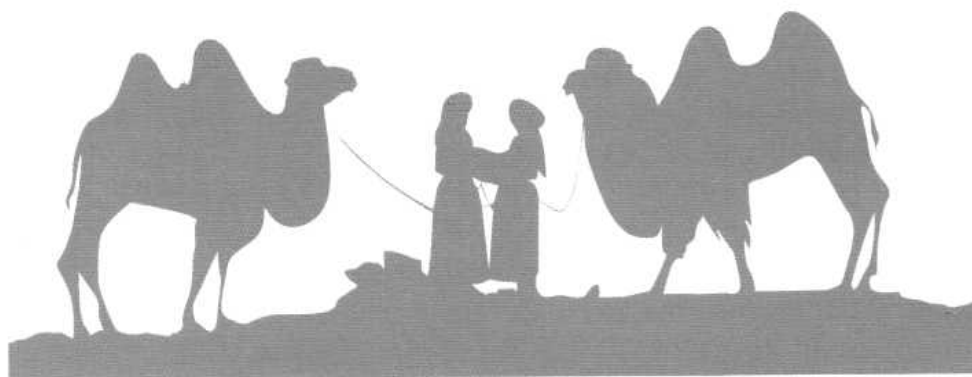
Номыг адислах буюу тоослох гэдэг нь номд салхи оруулж хуудсыг эргүүлэн уншиж дуусаад өөрөө номоосоо адис авч бусад хүнийг мөн адислаад гол хоймрын шүтээний дээр залж тавина.

Ном сонсох, номлохуй: монголчуудын эрхэмлэн сахиж ирсэн нэг чухал зүйл бол хар багаасаа ном эрдэм сурч, ухаан билгээ нээх билиг авьяасаа сорих, мэдлэг чадвар олж авахыг эрхэм эрдэм болгон үздэг явдал юм. Ном эрдмийг ийнхүү дээдэлдгээс ном номлох, ном сонсох нарийн дэг ёсыг бий болгож «сонсох нь мунхгийн харанхуйг арилгах зул мөн» гэж үздэг. Номыг итгэлээр сонсдог болохоор юуны өмнө би энэ номыг заавал сурна гэсэн бат итгэл, хатуу зоригийг өөртөө бий болгохыг эрхэмлэдэг. Номын суудалд сууж, багшийн номлохыг чихээр сонсовч буруу эс тогтоох, зөв тогтоосныхоо утгыг умартахгүй санах бол сонсохын зөв ёс болно. Үүний сөрөг тал нь буруу сонсгол болно. Ном сонсох нь утгыг мэдэхийн үндэс, утгыг бясалгах, тунгаах нь чин сэтгэл, үнэмшлэл олохын сурвалж мөн. «Сонсох, номлох ёс нь оюун төгөлдрийн дээд нь болой».

Номыг сонсохын ёсонд: номыг сонсож мэдэхийн ач тусыг ойлгуулж мэдэх, ном хийгээд номыг өгүүлэгч (багш)-д хүндэтгэл үйлдэх, ном сонсож мэдэхийн үйл орно.

Номыг номлохуйн ёсонд: ном номлохын тусыг санах, багш хийгээд номд хүндэтгэл үзүүлэх, санаа зорилго хийгээд барилдлага. Үүнд: худал хуурмаггүй, зөв санаа бодолтой байх учиртай гэж ухаант ард түмэн маань айлджээ.

ХҮН ХҮНЭЭ ХҮНДЭТГЭХ ЭРХЭМ ЁС

Мэндлэхүй

Аливаа мэндчилгээ бүхэн хүндэтгэлийн утга илэрхийлдэг. Мэндлэхийн өмнө хувцас хунар, товч бүчээ янзалж дүү хүн нь ахмад хүнээ эгц харж намуухан дуугаар эхлэн мэндэлдэг нь монгол ёс. Монголчуудын мэнд ба мэндийн хариу нь заавал бүтэн өгүүлбэрээр хэлэгддэг. Тухайлбал «Та амархан сайн байна уу» гэхэд «Сайн байнаа, та амархан сайн байна уу» гэж мэндэлдэг. Монгол мэндчилгээнд заавал та, та нар, та бүхэн гэж та язгууртай хүндэтгэн төлөөлсөн хоёрдугаар биеийн төлөөний үгээр хэлдэг заншилтай. Тодорхой ажил хөдөлмөр хийж байгаа хүнтэй уулзахдаа ерөөлийн ба талархлын мэндээр эхэлж дараа нь амрыг айлддаг. Жишээ нь, юм бичиж байвал «Бичиг түвшин болог» гээд амрыг айлддаг.

Үхэл зовлон тохиолдсон үед мэндэлдэггүй, харин харамсаж гашуудаж байгаагаа хэлж эмгэнэл илэрхийлдэг. Гаанс, тамхи хэрэглэх болсон цагаас эхлэн гаанс солилцон мэндлэх заншил бий болжээ. Эхлээд дүү хүн нь гаансандаа тамхи нэрж өөрөө хэд сорсны дараа гаанс шилбээ аяархан хэд зүлгээд шилбийг нь ахмад хүнийхээ эсрэг хандуулан хоёр гараараа барьдаг. Ахмад хүн нь баруун гараараа гаансыг тосон авч хэд сороод мөн шилбийг нь зүлгээд эргүүлэн эзнийх нь эсрэг хандуулан баруун гараараа буцаан барьдаг. Үүний дараа ахмад хүн мөн адилхан тамхилдаг. Гэхдээ ахмад хүний дэргэд залуу хүн тамхи татахыг ихэд цээрлэдэг.

Бас хөөрөг зөрүүлэн тамхилж мэндлэх ёс бий. Хөөрөгнийхөө бөглөөг султгаж, тус тусын хөөргөө алгандаа барьж бөөр бөөрөөр

нь харилцан зөрүүлж солилцдог. Хөөрөгтэй тамхийг авч хамартаа хүргэн үнэрлээд буцаан солилцдог. Энэ бол харилцан бие биеэ хүндэтгэсэн нөхөрсөг харилцааны илрэл юм.

Найрлаж, хуримлаж байх үед юм уу, нэн олон хүн байвал нэг бүрчлэн мэндэлдэггүй, нийт дунд нь мэндэлдэг. Харин цөөн хүн байвал нэг бүрчлэн мэндэлдэг. Нэг өдөр нэг хүнтэй хэдэн удаа ч мэндэлж талархаж болно. Гэхдээ монголчууд аав ээж, ахмад хүмүүс болон багшдаа үдшийн мэндийг айлтгаж, мэндэлдэг байв. Сүүлийн үед гар барих, толгой дохиж мэндлэх ёс гаднаас нэвтэрчээ.

Талархахуй

Хүний амьдрал үйл ажиллагаа, хөдөлмөрт хандах хандлага, ёс суртахууны чанарт өгөх үнэлгээг талархах ёс гэнэ. Хүн бие биедээ талархан баярласнаа янз бүрээр илэрхийлдэг. Монголчуудад бас үгээр илэрхийлэх, гараар дохих, гар өргөх гээд хэд хэдэн ёс заншил бий. Үгээр илэрхийлэх нийтлэг үг бол баярлалаа, их баярлалаа, туйлын их баярлалаа гэх мэт. Харин гялайлаа гэдэг үгийг хүндэтгэх утгаар хэрэглэдэг. Үйл хөдлөл, ёс горимоор талархсанаа илэрхийлэх нь илүү хүндэтгэлтэй гэж үздэг. Хүний ач тусын хариуг хоосон гоё үгээр биш үйл ажлаар илэрхийлэхийг эрхэмлэдэг. Хүнтэй уулзаад салахдаа ерөөл билгийн үг хэлэх, нөгөө хүн үдэхдээ гараар дохиж талархдаг. Ингэхдээ гарыг цааш баяртай гэж дохих биш, буцаж ирэхийн тэмдэг болгож нааш бие рүүгээ татаж далладаг. Монголчууд хүний биеийн эрхтнүүдийн дотроос толгойг хамгаас илүү эрхэмлэн хүндэтгэдэг учраас толгой дохиж талархахыг эрхэмлэдэг. Ийм учир хүний толгойд гар хүрэх юм уу хир буртагтай зүйл хүргэх зэргийг ихэд цээрлэдэг. Хүний баярлах, уурлах, уйлах, занах, зовох зэрэг сэтгэлийн дотоод хөдлөл, хувирлууд толгой нүүр дээр илэрч байдаг болохоор толгой дохиж талархах ёсыг зөв сайхан инээд баясалтай хийх учиртай.

Толгой дохилт бол хүмүүст ердийн өдөр тутмын мэндчилгээний билэг тэмдэг төдийгүй зөвшөөрсөн, талархсан, найрсаг харилцааны илрэл болдог. Хамгийн их баярласан талархсанаа илэрхийлэхдээ гарыг толгойноос дээш өргөж тотгонд хүргэдэг ёс бас байлаа.

Зочлохуй

Зочныг угтах, дайлах, үдэх нарийн дэг журам бий. Зочноо гэрийн гадаа угтан тосож, нохой хорьж, мэнд мэдэж, гэртээ оруулдаг. Хөдөө нутагт зочин хүн айлын ойролцоо ирээд тэр айл нохойтой ч бай, нохойгүй ч бай «нохой хорь» гэж ирснээ мэдэгддэг. Ирсэн

зочин шууд айлд яваад ордоггүй, урьдаар хоолой засах, ханиах зэргээр чимээ, дохио өгч байгаад ордог. Айлын үүд хаалгыг тогших гэрт хүн буй эсэхийг тогтоор шагайж харах зэргийг цээрлэдэг. Айлд ирж байгаа зочны өмнөөс хоосон сав суулга авч гарах, үнс хог гаргах, ус цацахыг цээрлэдэг. Айлд ирж байгаа зочин нь ахмад настай хүн бол гэрээс зайдуухан тосон мориноос нь түшиж буулган, морийг нь хөтлөн уяан дээр авчирч уядаг. Тэгэхдээ дээл малгайгаа өмсөж үс гээгээ янзлан төлөв түвшин байна. Зочин айлын юман дээгүүр алхаж гардаггүй, ялангуяа нохойн эдүүр, уурга, шилбүүр мэтийн зүйлс байвал замаас зайлуулж холтгох буюу тойрч гардаг. Хэрэв энэ ёсыг гүйцэтгэхгүй бол гэрийн эзний хийморь, цог золбоо, мал сүргийн буян хишгийг хүндэтгэж үзээгүй ёс бус асуудал болно.

Хэрэв айлын үүдэнд улаан юм уясан буюу дээс татсан, шилмүүс мод хатгасан байвал хөл хориотой гэдгийг мэдэж ордоггүй.

Зочныг хүндэтгэн дайлахдаа гэрийн эзэн зочинтой хөөрөг тамхи солилцон, ойр зуурын аж амьдрал, ажил төрлийн тухай асууж ярилцдаг. Дараа нь гэрийн эзэгтэй цай барьж тавгийн идээ тавина. Цайг аягалахдаа дүүрэн ч биш, дундуур ч биш хийж нар зөв эргэж байхаар аягална. Цай авч байгаа зочин барьж байгаа хүн хоёрын нүдний харц, гарын хөдөлгөөн, намба төрх цөм л ёсорхуу байх учиртай. Зочин аягаа зөв бариад аяганыхаа ёроолыг солгой гараараа алган дээрээ тавиад солгой гарынхаа таван хуруугаар түшнэ. Мөн баруун гарын хуруунд алгаар түшиг хийнэ. Эзэгтэйн таваг тавихад хоёр гараар авна. Тавгийг ширээн дээр тавих үед зочин хоёр гарын алгыг дээш нь харуулж, хоёр дунд хурууны үзүүрээр тавагт хүрнэ. Баруун гараараа идээнээс бяцхан амсана. Цагаан идээ байвал өрөмнөөс эхэлж амсана. Цайгаа уугаад аягандаа шавхруу үлдээдэггүй. Хоол баривал хоолон дундаа халбага, сэрээг хатгаж өгдөггүй. Хоол бариад дараа нь хутга, сэрээгээ ишээр нь өгнө. Махан хоолыг бол шүдээр зулгаан энд тэндээс нь сэгчилж идэхийг цээрлэдэг. Зочноо үдэхдээ гэрийн хүмүүс зочноос урьтан босож, түрүүлж гараад үүдээ нээж өгнө. Зочин ч юм хум дайрч, хормой хотоо хүргэчихвий гэж болгоомжлон яаралгүй аятайхан гарч үүдийг зөөлөн хаана. Зочныг гэрийн үүднээс, уяан дээрээс ба малын хот дээрээс үдэх ёс бий. Хүндэт зочин, өндөр настан, холын гийчин, элгэн садныг заавал ч үгүй уяан дээрээ очиж үддэг. Өндөр настанг үдэхдээ дүүмэд нь морь, тэмээгий нь тайлж аваад эмээлийг нь засаж, олом жирмийг нь чангалж унааг нь барьж байгаад сугадаж мордуулдаг. Сайн яваарай, дахин ирээрэй хэмээн билэг ерөөлтэй

сайхан үг хэлж баруун гараа дээш өргөх буюу эсвэл дахин уулзаж учрахыг билэгдэн хоёр гарынхаа алгыг өөд нь болгоод бие рүүгээ харуулан үздэг ёстой. Гарын алгыг явж байгаа хүн рүү харуулбал зочноо хөөсөн мэт ёс бус үдэлт болно. Зочин сайн сууж байгаарай гэж хариу хүндэтгэл хэлдэг. Үр хүүхэд нь алс газар явбал аав, ээж нь үдэхдээ нэг хацрыг нь үнсдэг. Аян замыг нь мялааж дөрөөнд нь сүү дусааж мордуулаад хойноос нь есөн нүдтэй цацлаар сүү өргөж үлддэг.

Дайлахуй

Сайн нөхөд учрах, үдэх тэргүүтэнд бие биедээ цай идээ барин хөнгөн зочлохыг цайллага гэнэ. Цайллаганд ундаа (амтат ус, айраг бага зэргийн сархад), идээнд чихэр, цагаан идээ, жимс, боов байна.

Тухайлсан баяр ёслол, хүүхдийн ой, алдар хүнд, оршуулга зэрэг зан үйлийг тохиолдуулан нийтэд барих нэгэн зүйл дайллагыг будаалга гэнэ. Будаалганд цай, ундаа (амтат ус, дарс, айраг), идээ, хөнгөн шүүс (аарц, махан зууш, тараг) орно.

Будаалганд насанд хүрээгүй хүмүүст архи, дарс өгдөггүй, цагаан идээ, айраг мэтээр дайлдаг заншилтай. Дайллаганд цайллагын бүх идээнээс гадна хүндэтгэлийн зоог заавал байна. Цай, ундаа (бүх төрлийн ундаа, айраг, сархад), идээ, хүнд шүүс (бүхэл мах, таташ, бууз, хуушуур) орно. Монголын уламжлалт ёсонд дайллагын идээ зоогийг засах нарийн дэг журамтай. Идээг засахдаа таваг дээр зүсмэл хурууд, бяслагийг дөрвөлжлөн хэдэн давхар өрж, түүн дээр тогооны өрөм гурвалжлан тавьж янз бүрийн чихэр жимсээр чимэглэнэ. Эсвэл тавганд хэвийн ул боовыг нэгэн адил давхраар дөрвөлжлөн өрж дээр нь өрөм, бяслаг, үзэм, чихрээр чимнэ. Зочныг онцлон хүндэтгэж хонины ууц тавихдаа түүний гаднах хальсыг нь авч хоёр хажууд нь мөч махыг зэрэгцүүлэн өрнө. Тэгэхдээ гэрийн эзэн хүн ууцны толгой талыг зочин руу чиглүүлэн тавина. Түүнчлэн дайвар мөч махыг зөв өрж зочиндоо хандуулна. Жишээ нь, Хонины шаант чөмөгний булчинг гурав хэрчиж шагайт үзүүрээр нь, далыг мөгөөрсөөр нь хөндөж духтай талаар нь, үргэлж сээр махыг нарийн үзүүрээр нь зочин хүндээ чиглүүлэн барина. Зочин хүн заншлын дагуу гэрийн эзнээс эхлэн тэнд байгаа бүх хүмүүст ууцны баруун, зүүн талаас хөндөж хариу дайллагын хишиг гэж түгээн өгдөг заншилтай.

Бэлэг барихуй

Монголчууд аав ээж, ах дүү, үр хүүхэд, анд нөхөддөө сайхан

учралын бэлэгдэл болгож бэлэг сэлт барьдаг эртний уламжлалтай. Хамгийн дээд бэлэг нь 9 цагаан гэж нэрлэгдэж байсан найман цагаан морь, нэг цагаан тэмээ, торго, алт мөнгөн эдлэл, ном бичгийн зүйл байв. Үүнээс өгсүүлэн бод, бог мал торго дурдан, эрхи, хутга, аяга, алчуур, хадаг, цай, цагаан идээ, чихэр боов, мөнгө төгрөг бэлэглэдэг. Өөрийн ураг элгэн, ах дүү нартаа сонирхол, ажил мэргэжилд нь тохирсон цэцгээс авахуулаад дотуур хувцас хүртэл боломжтой бүх зүйлийг бэлэглэдэг. Хүүхдэд бага насных нь эрэмбээр янз бүрийн зүйл, тоглоом, зурагтай ном, зургийн хэрэгсэл, харандаа, дэвтэр бэлэглэдэг. Бэлэг барих ёс нь түгээмэл заншилтай боловч голдуу амьдрал байдлын онцлог үр хүүхэд, аав ээж, хамаатан садандаа айлчлах, алс хол одоод эргэж ирэх, шинэ жил, цагаан сар, хурим өндөр насны ой болон үдэх ёслолд барьдаг. Гэхдээ ялангуяа цагаан сарын үеэр бэл бэнчингээ бодолцолгүй хэт хавтгайруулан өргөн тэмдэглэх нэрээр хэм хэмжээг нь хэтрүүлбэл «баян хүний бах, ядуу хүний хохь» болж болзошгүйг анхаарахгүй байж болохгүй. Цагаан сараар хүн бүхэнд тэгтлээ бэлэг сэлт өгч байсан ёс горим эртний монгол заншилд байхгүй.

ГАЛ ГОЛОМТОО ДЭЭДЛЭХ, ЦАЦАЛ СЭРЖИМ ӨРГӨХ ЁС

Гал голомтоо дээдлэхүй

Монголчууд эртнээс гал голомтоо дээдлэн, ариутган цэвэрлэж байдаг байгалийн ариун хүч гэж үздэг. Галын утааг галын сүнс хэмээн ойлгон биширдэг. Хониныхоо өвчүү, нугалуурын толгой, өөх тос, цагаан идээнийхээ дээжийг галдаа өргөж гал голомтоо хөгжөөн мялаадаг. Гал тахихад газар дэлхий баясаж айл гэрийн олз, хийморь сэргэж, ажил үйлс нь өөдрөг бүтэмжтэй болдог гэж үздэг. Ийм ч учраас айл гэрийг түлсэн галаар нь үнэлэн шинждэг ёс бий. Гэрийн эзэн галыг хэзээ ч унтраахгүй, үе дамжин уламжлагдаж яваа гал гэж эрхэмлэн хүндэтгэдэг. Айл өрхийн хамгийн бага хүү тэр айл өрхийн оршин тогтнохын бэлэгдэл болсон гал голомтоо сахиж, эд хөрөнгөө өмчилдөг. Төрсөн гал голомтоо шүтэн биширч, өсөөд өөр өөрийн гал голомтоо шинээр үүсгэн асааж дэлгэрүүлдэг. Хүний төрж өссөн гал голомт үнэхээр сайхан, дулаан бүлээн. Гэр бүлээрээ гал голомтоо тойрон суугаад элч гэрэлд нь дулаацаж, хоол ундаа болгон зооглож, эцэг эхийн үг сургаал, үлгэр домог сонсон сурч, сэтгэлийн тэнхээ, баясал цэнгэлийг олж авдаг нь үр хүүхэддээ голомтоо өвлөн үлдээх нэгэн өвөрмөц сургууль юм.

Галаа унтраахгүйг хичээж өдөр шөнөгүй манах буюу нүүхдээ ч галаа авч нүүдэг заншилтай. Шинээр гэр бүл болох, хурим эхлэхийн өмнө шинэ айлын гал голомтыг анхлан асаах зан үйл бий. Хурим эхлэхэд хүү, хүүхэн хоёр орж ирээд урьдчилан бэлтгэсэн суудал

дээр галын эхэнд хархүү, галын аманд хүүхэн суугаад хүү эцэгтээ хандан, «Ааваа, гал хайрла» гэдэг. Эцэг нь «Галаар яах нь вэ, хүү минь?» гэхэд, «Аавын галаас тасалж, айлын галыг асаая» гэнэ. Эцэг нь баярлан инээмсэглэж хэтээ хүүдээ өгөхөд хүү нь хэтийг хоёр гараараа гардан авч адислаад, хэтийг цохин гал гаргаж хөгжөөгөөд хүүхэндээ өгдөг. Хүүхэн тэр галыг авч зомгол асаан зуухандаа хийж гал голомтоо бадрааж, тогоо тавьж шинэ айлын анхны цайг чанадаг уламжлалтай.

Монголчууд гал голомтоо тахихдаа бөө удган, лам хуврагаар уншлага уншуулдаг байв. Жишээ нь, бөө удган нар:

Ээ, тэнгэрийн бүтээсэн гал голомт
 Есүхэй эзний цахисан гал голомт
 Хаан эцгийн цахисан
 Хатан эхийн үлдээсэн
 Хар чулуун эхт
 Хатан төмөрт эцэгт
 Хаан эцгийн гал голомт
 гэхэд лам хуврагууд:
 Ээ, тэнгэрийн бүтээсэн гал голомт
 Есүхэй эзний цахисан гал голомт
 Хаан эцгийн цахисан гал голомт
 Бурхан тэнгэрийн бий болгосон
 Буян бүхнийг авч ирж
 Бузар бүхнийг арилгагч гал голомт

гэж уншдаг.

Цацал, сэржим өргөхүй

Монголчууд элбэг хангалуун амьдрал, амгалан тайван байдал, эрүүл саруул, сайн сайхныг бэлэгдэн сүү цайныхаа дээжийг тэнгэр, хангай, уул усанд есөн нүхт цацлаар цацал өргөдөг эртний уламжлалтай. Хөдөө нутагт бол цацал өргөх ёс нь мал төллөх, сааль сааж эхлэх явдалтай их холбоотой.

Цацал өргөх ёсыг гүйцэтгэхдээ нүдсэн арцаар гэртээ сан тавьж, нүдээгүй арцыг агьтай хольж өрөм цөцгий зэрэг идээний дээжээр найруулан хотныхоо баруун хойно буюу дөрвөн талд уугиулан сан тавьдаг. Ингээд анхны төлийн эхээс саасан сүүг агар хувинд хийж ивээл жилтэй хоёр эмэгтэй хүний нэг нь зүүн гар талдаа хувинтай сүүгээ барих ба нөгөө нь цацлын модон халбагаар сүүнээс авч ерэн есөн тэнгэр, далан долоон этүгөн эзэн орчны уул усанд цацал өргөөд айл хотоороо гэрт орж цай идээ идэцгээнэ. Хань нөхөр, үр

хүүхдээ алс газар явахад журамт гэргий, халамжит эх нь дөрөөнд нь сүү дусаан хойноос нь сүү өргөдөг. Архитай холбоотой нэг заншил бол «Хөх тэнгэр амгалан байг, хөрст дэлхий амгалан байг, хүн зон амгалан байг» гэсэн утгаар таван хуруун дундаас болох болохгүй юманд хүрдэггүй хамгийн цэвэр хуруу болох ядам хуруугаараа сэржим өргөдөг заншилтай.

ЗЭМЛЭХ БА НҮГЛИЙГ ТЭВЧИЖ БУЯН ҮЙЛДЭХ ЁС

Зэмлэхүй

Аливаа улс үндэстэнд мэндлэх хүндлэх, талархах эрхэм ёс байдгаас гадна зэмлэх ёс, зэмлэлийн хэм хэмжээ үг хэллэг байдаг. Зэмлэх ёс, зэмлэлийн хэм хэмжээ нь нийгмийн хөгжлийн үе шат бүхэнд өөрчлөгдөж байсан боловч тухайн ард түмний зэмлэх ёс, арга нь уламжлагдан үлджээ. Зэмлэх ёс, зэмлэлийн үг хэллэг нь хүнийг энэрэн хайрлах, хүндэтгэн үзэх, сурган хүмүүжүүлэх чиглэлтэй байдаг. Монгол уламжлалд хүний дутагдлыг хэлж зэмлэхдээ уурлаж уцаарлахгүй, доромжилж дээрэлхэхгүйгээр төлөв түвшин байж, энгийн үнэмшилтэй байдлаар хор холбогдлыг нь ойлгуулахыг эрмэлздэг. Заримдаа дутагдлыг нь хэлэхгүйгээр тэр дутагдалтай нь төстэй үлгэр ярьж сургаал хэлж сургадгаас гадна огт үг хэлэхгүйгээр нэг удаа өнгөрүүлэх нь бий. Хүн хүний зан байдалд тохируулан харьцахыг хичээдэг. Жишээ нь, ууртай буюу аймхай хүнтэй нам тайван байдлаар ярина.

Олон дахин буюу байнга үглэхийг цээрлэдэг. Иймээс ч «Олон үгэнд олзгүй» гэдэг мэргэн үг бий. Хүнийг зүхэх, доромжлох, зодох зэргээр зэмлэдэггүй. Ялангуяа түлхэх, чимхэх зэргээр биед нь гар хүрдэггүй. Тиймээс ч «Зодохын оронд чимхэх» гэдэг сургаал бий.

Хүний хажууд хүүхдийг барагтай бол зэмлэдэггүй. Хэрэв тун боломгүй зүйл гарвал нүд харцаараа зэмлэдэг.

Зарим нөхцөлд хүүхэд алдаа дутагдал гаргавал цөөн хэдэн

цаг, нэг хоёр өдөр дуу гардаггүй. Үг асуусан ч хариулдаггүй. Ийм үед хүүхэд ихэд гэмшиж, алдаа дутагдлаа засах тухай бодож боловсруулж, буруугаа хүлээдэг.

Заримдаа аар саархан дутагдлыг нь хараагүй, мэдээгүй мэтээр өнгөрүүлээд хожим мартсан хойно нь сэргээж зэмлэдэг.

Хүүхдийн толгой хавьд гар хүрдэггүй, хонго хавиар нь зузаан махтай газар нь хорстол нь нэг хоёр мэдээ өгдөг (алгаддаг) байв. Энэ нь хүүхэд насанд сайндаа л нэг хоёр удаа тун цөөн тохиолддог байжээ. Гэрч татаж дутагдлыг нь өөрөөр нь хэлүүлж зэмлэдэг. Бусад сайн хүний жишээгээр дуурайлган хүмүүжүүлдэг.

Хааяа нэг удаа торгуулийн аргаар ойлгуулдаг ч ёс байв. Бас хүний дэргэд дутагдлыг нь ёжлон магтаж зэмлэнэ. Жишээ нь, их унтдаг хүүхдийг «Манай хүүхэд их сэргэг. Өглөө эрт босоод цайгаа чанаад биднийг дуудна. Ийм ажилсаг хүүхэд дээ» гээд нүдээ ирмэх жишээтэй. Сонсож байгаа хүн нь “Тийм байхаа, нэг л сүрхий харагдаад байсан юм» гэх жишээтэй үг хэлнэ. Ингэхэд нэг талаараа ичиж нөгөө талаараа ажилсаг болохоо магтсан хүндээ мэдэгдэх гаж дутагдлаа засдаг байна.

Заримдаа зэмлэлийг урамшуулах, шагнах аргатай хослуулан явуулдаг. Жишээ нь, “Чи өнөөдөр их сайн ажил хийжээ. Ажилсаг сайн л хүн болох юм байна. Ганцхан уураа багасгавал улам сайн болно доо” гэх мэтээр сэнхрүүлэн хэлдэг. Хамгийн хайртай хүнд нь (хайртай ахад нь) хэлж зэмлэх ёс байв.

- Уламжлалт ёс заншлыг өөрөөр нь албадан хийлгэж хэвшүүлдэг зэмлэл байв. Жишээ нь, хүнд өгөх зүйлийг заавал баруун гараар нь өгүүлж сургах, нам, тайван, чанга биш ярьж сургах хийсэн ажлыг нь заавал дуусгах зэрэг болно.
- Огт зэмлэхгүйгээр өөрийгөө дагуулан, дуурайлган сургаж хүмүүжүүлэх зэмлэл байв.
- Өөрөө алдаа дутагдалд нь дургүйцэж байгаа юм шигээр байж, үг дуугүйгээр зэмлэдэг.
- Хөдөлмөрт сургах, хөдөлмөрийн сайхнаар бахархуулах замаар хүмүүжүүлэх, зэмлэх.
- Тухайн хүнийг уурласан буюу уйтгар гунигтай байх үед нь зэмлэдэггүй, тайван болсны дараа зэмлэдэг.
- Ямар ч нөхцөлд хүнийг зэмлэхдээ их тайван тогтуун байж, намуун зөөлөн дуугаар үнэмшилтэй, үнэн баримтаар нотолж, энгийн жирийн үгээр зэмлэн зөвлөөд, зэмлэл зөвлөмжийг хүлээж авсан тухайд нь талархаад дутагдлаа засах нөхцөл бололцоо байгааг тодорхой баримтаар хэлж арга замыг нь ойлгуулж алдаагаа засаж амжилт гаргахыг хүсдэг.

Энэ мэт зэмлэн хүмүүжүүлэх ёс байв.

Нүглийг тэвчиж буян үйлдэхүй

Хэн хүнгүй арван хар нүглийг тэвчиж, арван цагаан буян үйлдэж байх учиртай. Судар номд бичсэнээр арван хар нүгэлд:

- аливаа амьтныг алах
- хулгай дээрэм хийх
- хүнийг шулж мөлжих.

Энэ нь биеэр үйлдэж байгаа нүгэл юм.

- худал хэлэх
- хов зөөх
- хутган үймүүлэх
- загнаж зандрах
- гүжирдэн гүтгэх.

Энэ нь ам хэлээр үйлдэж байгаа нүгэл юм.

- бусдад атаархан жөтөөрхөж илүү үзэх
- эд хөрөнгө, алдар нэр, эрх тушаалд шунах
- хар амиа хичээх, харамлах
- бусдад хар санаж хажиглах, үл итгэх

Энэ нь санаа сэтгэлээр үйлдэж байгаа нүгэл болно.

Арван цагаан буян гэвэл:

- хорхой шавьжнаас эхлээд аливаа амьтны амь хөнөөхийг хатуу цээрлэж, авран өршөөх арга замыг барин дагах
- юм өгөөгүй харамласан хүнд гомдохгүй, авахыг бодохгүй харин өөрөө өгөх
- буруу харилцахыг тэвчин зүй зохисыг эрмэлзэх
- хов зөөх, хутган үймүүлэхийг жигшин хүлээцтэй тайван, амарлингуйг хичээнгүйлэх
- худлаа хэлэхийг цээрлэж, болсон явдлыг үнэнээр нь шударгаар өгүүлэх
- ширүүн үг, хэрцгий яриа цээрлэж, нийлэмжтэй зөөлнөөр харилцах
- ашиг хонжоо хичээсэн далд зальхай үгийг тэвчээд, чин сэтгэлийн үгийг ил тод хэлж байх
- бусадтай арцалдан элдэв хорт сэтгэл агуулахыг тэвчиж, чин сэтгэлийн үгийг ил тод хэлж байх
- хомхой шунаг сэтгэлийг цээрлэж, бусдыг хайрлах өрөвдөх туслах сэтгэлийг баримтлах
- аливаа хүчний эсрэг элдэв буруу үзэл бүхнийг тэвчиж эвсэг зөөлөн хүнлэг сэтгэлийг баримтлахыг эрхэмлэн хичээдэг заншилтай.

Хараалыг жигшиж, хариулдаг ёс

Монголчууд хараалыг жигшин цээрлэдэг. Хараалыг амьтан, хүнээс хүнд тусдаг гэж үздэг. Тогорууны өндгөнд сүүдрээ тусгаваас төмөр дөрөөг сэтэртэл хараадаг гэх буюу байгаль орчныг сүйтгэж, бут хугалваас бүх насаар нь өрөөл татанхай болгодог нь үнэндээ хараал юм гэж үздэг. Тэгээд аливаа хараалыг хариулах арга засал боловсруулжээ. Тухайлбал:

1. Бар, туулай жилтэй хүмүүнд хүрсэн хараал биед нь нүд өвдөх, шөрмөс татах, нулимс гоожих зэрэг шинжээр илэрдэг гэдэг. Хариулга нь «Ум мама адоо садоо ен сухаа» гэж 3 ширхэг шүдэнз тарнидаж үлээгээд Мягмар болон Ням гарагийн шөнийн хулгана цагт баруун зүг рүү цувруулан 3 удаа зурж хаядаг.

2. Морь, могой жилтэнд хараал хүрвэл биед нь хэл татах, судас чинэрэх, хөлс гоожих зэрэг шинжээр илэрдэг гэдэг. Хариулга нь «Ум мана ран-ран ен сухаа» гэж элс тарнидаж Бямба гарагийн үдээс хойш хонин цагт хойд зүг рүү 3 удаа цацдаг.

3. Үхэр, луу, хонь, нохой жилтэнд хараал тусвал бие, аман дээр нь юм гарах, булчин урвах, шүүс гоожих зэргээр илэрдэг гэдэг. Хариулга нь «Ум мама лам-лан ен сухаа» гэж төмрийн үртсийг тарнидаж үлээгээд Баасан гарагийн орой тахиа цагт зүүн зүг рүү 3 удаа дараалан цацдаг.

4. Гахай, хулгана жилтэнд хараал хүрвэл чих нь өвдөх, яс нь янгинах, шээс дусах ба гоожих зэргээр илэрдэг гэдэг. Хариулга нь «Ум мама хамхан ен сухаа» гэж модны үртэс тарнидаад Пүрэв гарагийн өглөө туулай цагт төв суурин газар руу 3 удаа цацаж, хараалыг хариулдаг гэж үздэг.

Амьдралынхаа явцад бүтээсэн ариун ёсны зарчим

Монголчууд нийт хүн төрөлхтний хамт хөгжлийн урт замыг туулахдаа ертөнцийг ухааран ойлгохын хэрээр өөрийгөө таньж, хүн хүндээ үл харшлан оршиж хамтдаа хөгжих ёс суртахууны дөрвөн зарчмыг тогтоожээ. Үүнд:

- үл хорлон, буяныг үйлдэх
- үл хүчирхийлэн эвийг хичээх
- үл бузарлан сэтгэлийг ариусгах
- үл бухимдан шударгыг хичээх зэрэг болно.

Үл хорлон буяныг үйлдэх гэдэг нь аливаад ачтай тустай үйлс хүний амьдралын агуулга байх бөгөөд тэр нь хорлолоос төрөхгүй, хорлолоор илрэхгүй, хорлолын эсрэг чиглэнэ гэсэн утгыг өгүүлдэг

бол үл хүчирхийлэн эвийг хичээх нь нүглийг цээрлэж, буянтай сайн үйлсийг ч бүтээхэд үл хүчирхийлэл нь эвийг төрүүлж, хамт олноороо хүчийг нэгтгэхийн утгыг илэрхийлдэг. Тэгвэл үл бузарлан сэтгэлийг ариусгах нь хүн сэтгэл төрөхөөс ариун бөгөөд амьдралын эрээн бараанд суусан хир бүртгийг арилган ариутгасаар хортой муу үйлээс хамгаалах чанар олох утгыг өгүүлдэг бол үл булхайсан шударгыг хичээх нь хүн үнэний орчлонд амьдарч хүмүүсийн харьцаа үнэний гэрэлд тунгалаг байх нь итгэлийг төрүүлэх утгыг илэрхийлдэг.

Хүн ардын эрхэмлэн дээдэлдэг ёс суртахууны дөрвөн зүйл нь:

- дээдэлж тахиx шүтээн
- залгамжилж үлдээх ариун өв
- аврах ариун үйлс
- эдлэх аз жаргал эдгээр болно.

Дээдэлж тахиx шүтээн нь хүн өөрийн хувь заяа цог хийморь, амь насаа даатган, чин үнэнч зүрх сэтгэлээрээ харьцаж өөрийгөө ариутгах итгэлийн сүлд нь болж байдаг бол залгамжилж үлдээх ариун өв нь хүнд төрөхөөс нь заяаж өөртэй нь хамт оршиж хүнийг төлөвшүүлэх билгийн орчин нь болж байдаг. Ард түмэн аж амьдралынхаа ариун нандин өвийг үеэс үед дамжуулан залгамжилж түүнийхээ ач буянаар үйлс бүтээж аз жаргалаа олдог. Аврах ариун үйлс хэмээх нь хиргүй ариун сэтгэлээр өөрийгөө дайчилж, хүний аз жаргал, сайн сайхны тусын тулд бие сэтгэлээ зориулан залгамжлах ариун өвийг арвижуулж, ач буяны үйлсэд хичээх хөдөлмөр байдаг бол эдлэх аз жаргал хэмээх нь хүн үйлийнхээ үрийг хүртэж, өөрийн бүтээл, орчин нөхцлөөсөө бие сэтгэлийн таашаал авч буянаа эдэлж амьдрахын утгыг илэрхийлдэг.

Дээдлэн тахиx шүтээн нь тэнгэрийг шүтэх, бурхныг шүтэх уул усыг шүтэх, төрийг шүтэх, хүнийг шүтэх байдлаар илэрдэг бол залгамжлан үлдээх ариун нандин өв нь зөвхөн өөрөө эдлэх эрх төдийгүй, хойч үеийнхээ өмнө хүлээх хариуцлага болж байдаг. Аврах ариун үйлс нь ач тусыг хариулж асрах үйлс, арван цагаан буянаа өгч бүтээх үйлс аюул гамшгаас гэтэлгэж аврах үйлс, алимад бүхнийг цэвэрлэж ариусгах үйлсийн цогц болж байдаг бол аз жаргал нь эрх чөлөө эдлэхийн, эрүүл энх, амгалан тайван аж төрөхийн, эхэлж зорьсноо бүтээхийн, энэрэл хайр амсахын эд баялгаар гачигдахгүй элбэг хангалуун амьдрахын аз жаргалыг агуулж байдаг.

ХҮМҮҮН ТАНЫ ХУВЬ ТАВИЛАН

Таны төөргийн толь

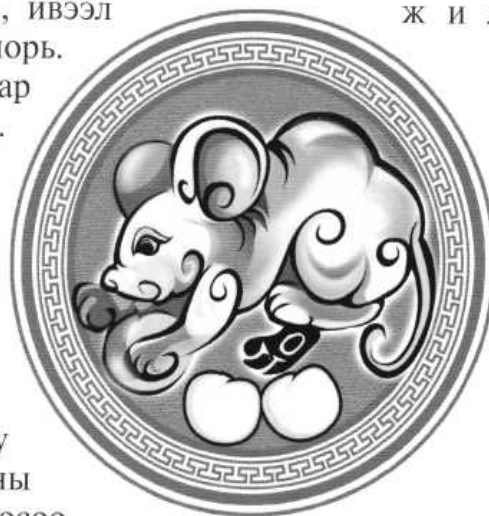
Хулгана жилтэн

Сүлд гараг нь Лхагва, амин гараг нь Мягмар, час өдөр
нь Бямба, сүлд од нь Бурваасад, ивээл ж и л
нь луу, мич, харш жил нь морь.

Хулгана жилтэн гадна байдлаар тайван, суурьтай, хөгжилтэй.

Гэхдээ түрэмгий ширүүн зангаа нууж байдаг. Жинхэнэ найзаасаа танил нь олон. Хэн хүнд итгэдэггүй. Сэтгэхүйнхээ хөгжлийг амьдралдаа ашиглаж чаддаггүй, үнэнч, хийж байгаа зүйлээ заавал дуусгадаг ч залиар амьдрахыг эрхэмлэдэг, залхуу чанар нь муугаар нөлөөлдөг, оюуны ажлыг илүү сонирхдог. Өөрсдөөсөө мөнгө харамладаггүй, үрэлгэн. Хайртай хүндээ бүхнийг зориулдаг. Луу жилтэнтэй амьдралаа холбовол сайн.

Амьдралын эхний ба сүүлийн үе нь тайван, харин дунд үе нь саадтай.

Үхэр жилтэн

Сүлд гараг нь Бямба, амин гараг нь Лхагва, час өдөр нь Пүрэв,
амин од нь Зэдра. Ивээл жил

нь могой, тахиа, харш жил нь хонь.

Үхэр жилтэн тэвчээртэй, дуу цөөтэй,
даруу төлөв, удаан хөдөлгөөнтэй,
тогтвортой, арга барил сайтай.
Гаднах байдлаар тайван ч хурдан
зантай. Ажил нь бүтэмж муутай бол
тэвчээр алддаг. Хүн захирах дуртай.
Үндэсний өв уламжлал, ёс заншлаа
хүндэтгэдэг. Тэд хөдөлмөрч, аж ахуйч
гэр орондоо байх дуртай. Гэр бүл, үр
хүүхдээ их хайрладаг. Эр эм нь бие биеэ
харддаггүй, эхнэр нөхрийн холбоонд
үнэнч сэтгэлийг гол зүйл гэж үздэг.

Амьдралын эхний үе нь тайван, хоёр дахь үе
нь саадтай.

Бар жилтэн

Сүлд гараг нь Пүрэв, амин гараг нь Бямба,
час өдөр нь Баасан, сүлд од нь Маргашир.

Ивээл жил нь морь, нохой, харш жил нь
бич. Тэд ажил хэргийн төлөө өөрийгөө
зориулдаг, шударга зантай. Гэхдээ
жигжиг зүйлээр хөөцөлдөж ямар нэг
хүнтэй маргалддаг. Тогтворгүй зантай
хувиа хичээдэг, хүнд итгэдэггүй,
хайр дурлалаар азгүй. Амьдралаа
луу, морь жилтэнтэй холбовол сайн.
Бичтэй амьдралаа холбовол сүйрнэ.
Амьдралын эхний үе нь тайван боловч
гэр бүл, мөнгөний асуудалд будлиан гарч
магадгүй.

Туулай жилтэн

Сүлд гараг нь Пүрэв, амин гараг нь Бямба, час өдөр нь Баасан, сүлд од нь Бүдраабэл. Ивээл жил нь гахай, нохой, харш жил нь тахиа.

Туулай жилтэн төлөв даруу, зөөлөн сэтгэлтэй, яриа сайтай, дээгүүр зантай азтай хүмүүс. Хааяа хов жив ярьдаг боловч болгоомжтой хийдэг. Хийсэн зүйл нь чанартай, гэртээ зочин авах дуртай, тайван, уцаар багатай. Азгүй явдал гарвал амархан гутардаг. Өөрийн мэдэл багатай, амьдрал нь бусдаас их хамаардаг. Тайван амьдралд дуртай. Бусдаас юм горьддог. Голдуу зохиолч, хөгжимчин айлын гэр бүлд төрдөг. Хурдан юм уу, удаан ярьдаг, яриа муутай. Хайр дурлалын асуудалтай их тулгарна. Амьдралаа туулай, гахай, морь жилтэнтэй холбовол и х сайн. Амьдралын эхэн ба сүүлийн үедээ сэтгэл тайван, дунд үедээ сэтгэл санааны хувьд жаахан дутмаг.

Луу жилтэн

Сүлд гараг нь Ням, амин гараг нь Лхагва, час өдөр нь Баасан, сүлд од нь Хирдэг, ивээл жил нь бич, хулгана, харш жил нь нохой.

Луу жилтэн хээгүй, тайвандуу, хэнэггүй, жижиг маргаанаар хөөцөлддөггүй, хэтэрхий зөөлөн, хүнд итгэмтгий. Гэхдээ хэрцгий ширүүн зантай, энэ чанараасаа болоод ихэнх хүмүүстэй нөхөрлөж чаддаггүй. Мэдрэмж сайтай ч худал зүйлд итгэдэг. Амьдралдаа их зүйлийг шаарддаг ч өөрсдөө бүтээх нь ховор. Хэл амны хувьд тэвчээргүй. Хүнтэй хэлэлцэж чаддаг ч түүн шигээ байж чаддаггүй. Төрөл бүрийн авьяастай, боловсролтой хэдий ч сэтгэлийн тэнхээтэй явж чадах нь ховор. Ямар ч ажилд оролцож чаддаг. Урдаа том зорилт тавьж, түүндээ хүрэх чадвартай боловч тэвчээр, зориг, ажилсаг чанар дутмагаас хүрэх нь ховор. Жинхэнэ хайр дурлалаа олсон цагтаа зовлон эдлэхгүй. Амьдралаа хулгана, могой жилтэнтэй холбовол ээлтэй. Амьдралын эхний жил нь саадтай, дараа үеүд нь тайван хүссэн бүхэн нь биелнэ.

Могой жилтэн

Сүлд гараг нь Мягмар, амин гараг нь Баасан, час өдөр нь Лхагва, сүлд од нь Хасда. Ивээл жил нь үхэр, тахиа, харш жил нь гахай.

Могой жилтэн зөөлөн зантай, хөгжилтэй, царайлаг түүнийгээ амжилт олохдоо үргэлж ашигладаг. Яриасаг биш сэтгэхүй сайтай. Хийх зүйлээ дуустал нь хийдэг. Гаднах байдлаараа тайван сэтгэхүйтэй санаандаа хүрэхийн тулд дэлхийг ч эргүүлж чадна. Мөнгө зээлдүүлэх дургүй ч өөрт нь таалагдсан, өрөвдсөн хүндээ тусламж үзүүлдэг. Хэтэрхий тусч чанар нь өөрт нь муу нөлөөлдөг. Жижиг зүйлийг хэмээс хэтрүүлдэг. Мөнгө санхүүгийн талаар их азтай. Хөгшрөөд харамч болно. Ямар ч ажлыг ямар ч нөхцөлд хийж чадна. Цагаа тулбал маш их ажлыг ч хийнэ. Гэхдээ жаахан залхуу, тэвчээргүй, хартай, хайртай хүнтэйгээ чөлөө завгүй зууралддаг. Өөрөө хөнгөмсөг, бусдыг өөртэйгөө адил төсөөлдөг. Амьдралаа үхэр жилтэнтэй холбовол ээлтэй. Амьдралын эхэн, дунд үед тайван сүүлийн үе нь саадтай.

Морь жилтэн

Сүлд гараг нь Мягмар, амин гараг нь Баасан, час өдөр нь Лхагва, сүлд од нь Анурад, ивээл жил нь бар, нохой, харш жил нь хулгана.

Морь жилтэн бол үнэнч, олон хүн цугларсан газар байх дуртай. Спортын ямар нэг төрлөөр хичээллэх дуртай, сонирхолтой. Найрсаг, хөгжөөнтэй, яриасаг, аятайхан төрхтэй. Улс төрд амжилт олдог, түүндээ ханамжтай, хүмүүсийг удирдаж чаддаг. Хүний санаа бодлыг хурдан ойлгож тусгадаг. Хөдөлмөрч, соёлтой, сэргэлэн, өөртөө сайн итгэдэггүй. Хийх гэснээ зоригтой хийдэг хэдий ч хувиа хичээдэг, хүний үг авдаггүй. Сайн санхүүч. Сэтгэл нь хурдан хувирамтгай. Ямар ч юмыг хурдан сайн гүйцэтгэдэг. Мэргэжилдээ сайн. Хүмүүст магтуулж байх дуртай. Хайр дурлалын төлөө бүхнийг орхидог. Амьдралаа нохой, бар жилтэнтэй холбовол сайн. Амьдралын эхэн, дунд үе нь тайван биш, сүүлдээ эе эвтэй сайн байна. Амьдралаа хулгана жилтэнтэй холбож болохгүй.

Хонь жилтэн

Сүлд гараг нь Баасан, амин гараг нь Даваа, час өдөр нь Пүрэв, сүлд од нь Бүс, ивээл жил нь гахай, туулай, харш нь үхэр.

Хонь жилтэн гадна төрхөөрөө аятайхан, авьяаслаг, байгальд дуртай гоёмсог, хөөрхөн, хувирамтгай байдлаараа эргэн тойрныхоо хүмүүсийг гутруулдаг. Цаг барьдаггүй, томоогүй явдал нь түүнийг үзэн ядуулахад хүргэдэг. Гэхдээ зөвхөн өөртөө таалагдсан хүмүүст таалагдаж чаддаг. Хүнийг ашиглаж, бусдын тооцооноос авч амьдарч чаддаг. Шалтаг хэлэх дуртай, өөрийгөө удирдуулахыг хүсдэг. Гаднах төрхөөрөө зөөлөн зантай ухаалаг. Гэхдээ олон ааштай, өөрийн мэдэл багатай, амьдрал нь бусдаас ихээхэн хамаардаг. Тайван амьдралд дуртай. Бусдаас өглөг горьддог. Хурдан юм уу, удаан ярьдаг, яриа муутай. Хайр дурлалын асуудалтай их тулгардаг. Амьдралаа гахай, туулай, морь жилтэнтэй холбовол сайн. Амьдралын эхэн сүүлд сэтгэл тайван, харин дунд үедээ сэтгэл санааны хувьд дутмаг байна.

Бич жилтэн

Сүлд гараг нь Баасан, амин гараг нь Пүрэв, час өдөр нь Мягмар, сүлд од нь Бүс, ивээл жил нь хулгана, луу, харш жил нь бар.

Бич жилтэн наргианч чанараараа онцгой, нийгэм тэд нарт дуртай. Яриа сайтай. Бусдад өөрийгөө сайнаар ойлгуулж чаддаг. Залирхуу, өөрийгөө магтах дуртай, бусдыг үзэн яддаг, шуналтай. Мэдлэг боловсролтой, түүнийгээ дээшлүүлэх эрмэлзэлтэй сонин хачин зүйлийг сонирхдог. Ой тогтоц сайтай. Энэ нь тэдний эмх замбараагүй амьдралд тус болдог. Хэцүү асуудлыг хурдан шийдэж чаддаг. Гэхдээ эхэлсэн зүйлээ дуусгалгүй орхидог. Хүмүүсийг хуурч чаддаг. Биеэ даамтгай. Өөрийнхөө бодсоноор явдаг, хэрэгцээ гарвал худлаа хэлж, хуурамч хэрэг хийж чадна. Уруудаж, өгсөх нь хурдан. Тэднийг хэтэрхий уурлуулж, загнаж болохгүй. Эрх тушаал хөөцөлддөг төдийгүй мөнгөний асуудал дээр залирхуу. Бүх салбарт сайн ажилладаг. Хайр дурлалд аз муутай. Гутрангуй байдлаас алиа зан нь авардаг. Амьдралаа луу, хулгана жилтэнтэй холбовол сайн. Амьдралын эхэн ба сүүл үе нь жаргалтай, тайван. Харин дунд үе нь саадтай.

Тахиа жилтэн

Сүлд гараг нь Баасан, амин гараг нь Пүрэв, час өдөр нь Мягмар, сүлд од нь Зэдра, ивээл жил нь могой, үхэр, харш жил нь туулай.

Тахиа жилтэн өөрийнхөө хэлж ярьж буй зүйлээсээ огт зовдоггүй. Хааяа хэрцгий ууртай, бодсон санаснаа шууд хэлдэг. Хүний хараа хяналтанд байх дуртай. Юун дээр ч өөрийнхөөрөө зүтгэдэг, онцгойдуу хувцасладаг. Их сэтгэдэг, эрэлхэг зоригтой, хэрэгцээ гарвал амьдралаараа дэнчин тавина. Оролдлого сайтай, их хөдөлмөрч. Хэрээсээ хэтэрсэн юмаар оролдох дуртай, бүтэхгүй бол амархан гутардаг. Ажлаа олж хийвэл баяжна. Олны дунд амьдрах дуртай. Мөнгөө амархан үрдэг. Том санхүүгийн ажил руу зүтгэх дуртай. Гэхдээ эдийн засагч болж чадахгүй.

Хайртай хүнээ үргэлж хажуудаа байлгах дуртай, үнэнч. Амьдралаа үхэр жилтэнтэй холбовол жаргана. Амьдралынх нь сүүлчийн үед нь нэг сүйрэл, нэг ололт ээлжилнэ.

Нохой жилтэн

Сүлд гараг нь Даваа, амин гараг нь Лхагва, час өдөр нь Пүрэв, сүлд од нь Аслис, ивээл жил нь бар, морь, харш жил нь луу.

Нохой жилтэн нь дотуур тамиртай, хэрэгцээтэй үед санал бодлоо хэлдэг, зөрүүд ааштай, аливааг өөдрөгөөр төсөөлдөггүй гутрангуйгаар үздэг. Шударга бус зүйлд дургүйцдэг. Олон хүний дунд байх дургүй. Гадна төрхөөрөө хүйтэн харагддаг, гэхдээ энэ нь худлаа. Үнэнч шударга, нууц сайн хадгална. Ажилгүй ба азгүй тохиолдолд их гутардаг. Тохилго байдалд дургүй. Мөнгөний хэрэгцээ гарвал өөрийгөө хэнээс ч илүү хангаж чадна. Үйлдвэрийн салбарт гарамгай удирдагч, хүмүүжүүлэгч, хаа ч явсан үнэнч зангаа эрхэмлэдэг. Хайр дурлалд үнэнч ухаалаг, гэхдээ тэр нь нэлээд хэцүү. Морь,

туулай

жилтэнтэй амьдралаа холбовол сайн.

Гахай жилтэн

Сүлд гараг нь Лхагва, амин гараг нь Мягмар, час өдөр нь Бямба, сүлд од нь Браний, ивээл жил нь туулай, хонь, харш жил нь могой.

Гахай жилтэн хүнд итгэмтгий, муу санаагүй, хэнийг ч хуурдаггүй, гэхдээ хүч доройгүй хүмүүс биш, эе эвийг эрхэмлэдэг. Цөөн тооны найзтай, тэднийхээ төлөө юуг ч хийнэ. Таалагдсан хүндээ их анхааралтай ханддаг. Эмэгтэйчүүд нь бэлэг өгөх, баяр ёслол зохиох дуртай, гэрийн сайн эзэгтэй. Аливаа ажилд үнэн сэтгэлээсээ ханддаг, сайн эхчүүд. Мэдрэмж сайтай учир уран зохиол, уянгын зүйлд их амжилт олдог. Ажил амьдралдаа их зүтгэдэг. Мөнгөтэй болж чаддаг. Гахайг хүн ашиглахыг боддог. Амьдралаа туулай жилтэнтэй холбовол сайн. Заль гаргадаггүй, илэн далангүй зөв юмны төлөө хөөцөлддөг, хөгжилтэй, ярихдаа ярьсан шиг ярьдаг, юм мэдэж авахыг их эрхэмлэдэг. Гэхдээ учрыг нь олохгүй их юм уншина. Харахад их мэдлэгтэй мэт боловч тийм биш. Аливаа ажлыг өөрийн арга барилаар хийдэг. Сэтгэлийн тэнхээ сайтай. Аливаа юм хийхийн өмнө их боддог. Амьдралын эхэн ба сүүл үе нь тайван. Харин дунд үед гэр бүлийн асуудалтай их тулгарна.

Тайлбар:

1. Хэрэв таны жилийг зурхайд буулгавал иймэрхүү төлөв, төрх харагдана.
2. Хэрэв таны төөрөгт сүлд гарагт үйл бүхэн амархан бүтнэ. Амин гарагт
буянтай сайн. Час өдөр аливаа юм бүхэн бүтэмж муутай байна гэсэн үг.
3. Таны хийморь ямар байх вэ гэвэл:
Монголчууд эртнээс хийморийн дарцгаа хийморь буусан өдрөө хийсгэдэг заншилтай байжээ. Хийморийг ланз үсэг бүхий ном тэргүүтний дээр гал махбодитой мориор дүрсэлдэг. Хийморь нь:
а. Бар, морь, нохой жилтнүүдийн хийсгэх дарцаг нь ногоон захтай, шар өнгийн дэвсгэртэй, баруун гар талд нь гурван хэсэг улаан өнгийн хэлтэй байна. Хийсгэх өдөр нь Санчир гараг, цагаан бич өдөр.

б. Хулгана, луу, бич жилтнийх шар захтай, хөх өнгийн дэвсгэртэй, баруун гар талд нь гурван хэсэг цагаан хэлтэй. Хийсгэх өдөр нь Ангараг гараг, хөх барс өдөр.

в. Тахиа, үхэр, могой жилтнийх улаан захтай, цагаан өнгийн дэвсгэртэй, баруун гар талд нь гурван хэсэг шар хэлтэй. Хийсгэх өдөр нь Бархасвад гараг, харагчин гахай өдөр.

г. Туулай, хонь, гахай жилтнийх цагаан захтай ногоон өнгийн дэвсгэртэй, баруун гар талд нь гурван хэсэг хөх өнгийн хэлтэй. Хийсгэх өдөр нь Сумьяа гараг, улаагчин могой өдөр.

4. Энгэр зөрүүлэх мөчөө эндүүрэхгүй байх ёс

Монголчууд ивээл бус жилтэй буюу харш жил, улирал сар, од, гараг, цаг тохиосон өдөр энгэр зөрүүлэхийг эрхэмлэн цээрлэж ивээлтэй сайн гараг өдрөө эндүүрдэггүй уламжлалтай байв.

Тухайлбал:

- а. Хулгана жилтэн Буд
- б. Үхэр жилтэн Санчир
- в. Бар жилтэн Бархасвад
- г. Туулай жилтэн Бархасвад
- д. Луу жилтэн Санчир
- е. Могой жилтэн Ангараг
- ё. Морь жилтэн Ангараг
- ж. Хонь жилтэн Санчир
- з. Бич жилтэн Сугар
- и. Тахиа жилтэн Сугар
- й. Нохой жилтэн Санчир
- к. Гахай жилтэн Буд гарагуудад бол сайн

гэх ба бар, туулай жилтэн Сугар, могой, морь жилтэн Буд, бич, тахиа жилтэн Ангараг, гахай, хулгана жилтэн Санчир, хонь, нохой, үхэр, луу жилтэн Бархасвад гарагуудад энгэр зөрүүлбэл эмгэг олж магад гэж чандлан цээрлэдэг заншилтай байлаа.

5. Хоногийн цагаар хүнийг шинжихүй

Монголчууд нар ургахаас аваад шингэх хүртэлх хугацааг өдөр, нар шингэснээс ургах хүртэлх хугацааг шөнө, энэ хоёр хугацааг нэг хоног гээд хоногийн цагийг 12 жилийн нэрээр нэрлэдэг.

Үүнд:

1.	луу цаг-нар мандах	7.40-9.40
2.	могой цаг-нар хөөрөх	9.40-11.40
3.	морь цаг-үд дунд	11.40-13.40

4.	хонь цаг-үд хэлбийх	13.40-15.40
5.	бич цаг-нар орохын өмнө	15.40 - 17.40
6.	тахиа цаг-нар орох	17.40-19.40
7.	нохой цаг-үдэш бүрийд	19.40-21.40
8.	гахай цаг-од гарсан хойно	21.40 - 23.40
9.	хулгана цаг-шөнө дунд	23.40 - 01.40
10.	үхэр цаг-шөнө дундын хойно	01.40 - 03.40
11.	бар цаг-гэгээ шарлах	03.40 - 05.40
12.	туулай цаг-үүр цайх	05.40 - 07.40

гэж тоолдог уламжлалтай. Үүнтэй уялдуулан аль цагт төрснөөр нь хүний шинж төрхийг тодорхойлдог байв. Тухайлбал:

1. Хулгана цагт төрсөн хүн хишиг ихтэй, хаашаа одсон ч олз олох, шударга зөөлөн ааштай.
2. Үхэр цагт төрсөн бол үг шударга, өлзийтэй болох.
3. Бар цагт бол хишиг их, бэлэг түргэн, хүний үг үл авах.
4. Туулай бол нэр олох.
5. Луу цагт бол идэх өмсөх элбэг, олз олох.
6. Могой цагт ааш зан сайн боловч хүргэндээ халтай.
7. Морь цагт бол ааш зан сайн, ураг төрөлдөө хүндлэгдэх.
8. Хонь цагт бол ааш сайн, ёс төрийг мэдэх, хишиг ихтэй.
9. Бич цагт бол бэлэг түргэн, үйл амгалан сайн.
10. Тахиа цагт зөв сайн явах.
11. Нохой цагт сэтгэл хомхой, өчүүхэнд зовох.
12. Гахай цагт идэх өмсөх элбэг, сэцэн мэргэн үг хэллэгтэй болно гэх зэргээр үздэг.

АЛИВААГ АЖИГЛАН ШИНЖДЭГ НЬ АРДЫН ЗАНШИЛ

Монголчууд нүүдлийн соёл иргэншлээ төлөвшүүлэх явцдаа аливаа юмсыг сонирхон шинжиж үздэг өнө эртний уламжлалтай.

Тухайлбал асаж байгаа зулаа шинжихдээ: Гол нь цэцэглэж удаан бадарвал эзэндээ ээлтэй. Үүр цайтал бадарвал 5 өдөр баярлах. Цэцэг нь гадагшаа зүглэвээс их хүнээс бичиг захиа ирэх, 7 хоногийн турш энэ лугаа нэгэн адил асваас ноёд, түшмэдэд зэрэг хэргэм, эгэл иргэдэд буян, хишиг нэмэх, дөл нь хоёр хагаран асваас их баяр хөөр болох, хэргэм зэрэг нэмэх, цэцэг нь эрчлэн унтарваас гэрийн эзэн хол юманд явах. Цэцэг нь буурцаглаж байвал архи дарс болон манлай бүхэн үл тасрах, цэцэг нь олон давхарлан асваас зэрэг дэвших, цэцэг нь өндөр байвал алс холоос анир чимээ сонсох, учиргүй дүрэлзэн бөхвөөс үхэл, гай гамшиг учрах гэх зэргээр шинждэг.

Асаж байгаа галынхаа шуугихыг ажиглан шинжихдээ: Хэрэв гал нь хулгана цагт шуугиваас эм хүний сэтгэл чилэх, үхэр цагт шуугиваас охин хүний сэтгэл зовних, бар цагт бол идээ будаа олох, туулай цагт бол эд таваар олох, луу цагт бол сэтгэл зовних. Могой цагт бол архи дарс элбэг, морин цагт бол зарга, тэмцэл удаашрах, хонин цагт бол эд олох, бич цагт бол эд бараа олох, тахиа цагт хилэнцийг хариулах, нохой цагт бол зовнисон хүний

сэтгэл тайвшрах, гахай цагт бол бага зэрэг өвчин тусна гэх зэргээр ажиглан шинждэг уламжлалтай.

Тулган дээр байгаа тогоо хангинан дуугарахыг шинжихдээ: Хэрэв хулгана цагт тогоо хангинан дуугарваас адуу мал алдах, үхэр цагт бол маш өлзийтэй, бар цагт бол гэрт зовлон учирч болох туулай цагт бол мөн адил, луу цагт бол олз олох, могой цагт бол мөн адил, морин цагт бол аливаа зарга, тэмцэл арилах, хонин цагт бол зовлонгийн шалтгаан үүсэх, бич цагт бол явуулын хүн ирэх, тахиа цагт бол явсан хүн эргэж ирэх, нохой цагт бол архи дарс, гахай цагт бол заргаа авна гэх зэргээр ажиглан шинждэг уламжлалтай.

Зүрх цохилохыг ажин шинжихдээ: Хэрэв хулгана цагт зүрх бага зэрэг цохилбол охин хүн дурсав. Үхэр цагт цохилбол гай учирч болох. Бар цагт цохилбол зочин ирж цэнгэх. Туулай цагт бол идээ, ундаа болох. Луу цагт бол баясан цэнгэх. Могойд бол эм хүн санав. Морин цагт бол идээ, ундаа ирэх. Хонин цагт бол эм хүн санав. Бич цагт архи ууваас гэм согогтой. Тахиа цагт бол баяр цэнгэл дуулах. Нохой цагт бол эм хүн санав. Гахай цагт бол гай учирч магад гэх зэргээр ажиглан шинждэг.

Сэтгэл гэнэт хөдлөхийг шинжихдээ: Хулгана цагт сэтгэл гэнэт хөдөлбөл бүсгүй хүн дурсжээ. Үхэр цагт бол өлзийтэй, бар цагт бол зочин ирж идээ будаа болох, туулай цагт бол гадны хүн ирэх, луу цагт бол үйл хэрэг амархан бүтэх, могой цагт бүсгүй хүн санах. Морин цагт бол идээ ундаа болох, хонин цагт бол эхнэр хүн дурсах, бич цагт бол өлзийтэй, тахиа цагт бол нэг хүн сайн хэл захиа дуулгах, нохой цагт бол хүнтэй учрах, гахай цагт бол өлзийгүй гэж шинждэг.

Нүд татахыг шинжихдээ: Хулгана цагт зүүн нүд татвал их хүнтэй учрах, баруун нь татвал идээ ундаатай учрах, үхэр цагт бол зүүн-холын зочин ирэх, баруун-өлзийтэй хүн ирэх, туулай цагт зүүн-сайн зочин ирэх, баруун-түвшин элэгсэг, луу цагт зүүн-холын гийчин ирэх, баруун-хөнөөлтэй, могой цагт зүүн-идээ ундаа болох, баруун-өлзийгүй, морин цагт зүүн-идээ ундаа болох, баруун-гай болох, хонин цагт зүүн-баахан баяртай, баруун-эдийн өлзийтэй, бич цагт зүүн эдийн өлзийтэй, баруун-охин хүн дурсжээ, тахиа цагт зүүн-зочид ирэх, баруун-ураг ирэх, нохой цагт зүүн-зочид ирэх, баруун-хуран чуулах, гахай цагт зүүн-сайн зочин лугаа учрах, баруун-зарга тэмцэл болох зэргээр шинждэг.

Чих хангинахыг шинжихдээ:

Хулгана цагт баруун чих хангинаваас эдийн гарзтай, зүүн чих хангинаваас эхнэр хүн санах, үхэр цагт баруун-зарга тэмцэлтэй, зүүн-хэл ам болох, бар цагт баруун-сэтгэл зовох, зүүн-эд алдах, туулай цагт баруун-зочид ирэх, зүүн-баахан зовлон болох, луу цагт баруун-зочид ирэх, зүүн-хол явах, могой цагт баруун-маш өлзийтэй, зүүн-хэрэг эвдрэх, морин цагт баруун-ураг ирэх, зүүн-холын гийчин ирэх, хонин цагт баруун-даруй гийх, зүүн-идээ идэх, бич цагт баруун-баахан баясал, зүүн-хүн зовох, тахиа цагт баруун-маш хулгайтай, зүүн-эдийн гарзтай, бич цагт баруун-баахан баясал, зүүн-хүн зовох, тахиа цагт баруун-маш хулгайтай, зүүн-эдийн гарзтай, нохой цагт баруун-зочид ирэх, зүүн-мах, архитай болох, гахай цагт баруун-мах, архитай болох, зүүн-эдийн өлзийтэй гэх зэргээр шинждэг.

Найтаахыг шинжихдээ: Хулгана цагт найтааваас баяр цэнгэл болох, үхэр цагт бүсгүй хүн санажээ, бар цагт эхнэр хүнтэй уулзан идээ ундаа болох, туулай цагт эдийг олж баясах, луу цагт өдөржин баясах, могой цагт хүн ирж юм гуйх, морин цагт зочид, цэнгэл архи болох, хонин цагт идээ ундаа болох, бич цагт шөнө муу юм зүүдлэх, архи ууваас муу юм болох, тахиа цагт бүсгүй хүн ирж юм асуух, нохой цагт бүсгүй хүнтэй учрах, гахай цагт аюултай боловч өлзийтэй гэж шинждэг.

Нохой улихыг шинжихдээ: Хулгана цагт нохой уливаас бүсгүй хүнтэй муудалцах, үхэр цагт сэтгэл зовох, бар цагт эд бараа дэлгэрэх, туулай цагт олз олох, луу цагт эд бараа нэмэх, могой цагт ураг төрөл санажээ. Морин цагт идээ ундаа болж цэнгэх, хонин цагт бүсгүй хүн дурсжээ, бич цагт баахан шуугиан болжээ, тахиа цагт зэрэг, дэв дэвших, эд, идээ хурах сайн, нохой цагт хэл ам болж гай болох, гахай цагт зарга болохын ёр гэж шинждэг.

Шаазгай дуугарахыг шинжихдээ: Хулгана цагт шаазгай дуугарвал холын ураг ирэх, үхэр цагт их баяр болох, бар цагт баахан зарга тэмцэл болох, туулай цагт эд олох, цэнгэх, луу цагт явсан хүн ирэх, могой цагт баяртай хэл ирэх, морин цагт өвдөх тул залбир, хонин цагт адгуус алдах гарз бий, бич цагт машид сайн явбал босохын совин, тахиа цагт бага сага зовлон болох, нохой цагт эдийг олж ирэх баясгалан, гахай цагт хэл ам, хэрүүл болох гэх мэтээр шинждэг.

Энэчлэн хавар, зун, намарт өвлийн уур орох, 12 сарын улирал,

нар шингэх, солонго татах, цахилгаан цахин тэнгэр дуугарах, өглөө оройг сайтар ажин шинждэг өнө эртний уламжлалтай.

Чимэг зүүлт гоёл зүүхдээ: Даваа, Мягмар гарагуудад чимэг зүүлт зүүвэл үзэсгэлэнтэй сайхан, буян төгөлдөр болно. Лхагва, Пүрэв гарагт сайн, цээргүй, Ням гарагт дунд зэрэг, Мягмар гарагт гээгдэх тул цээрлэ. Бямба гарагт анх удаа зүүвэл хэрэг зарга учрах тул тэвч гэдэг.

Хувцас эсгэх, оёхдоо: Бар, нохой, хулгана өдрүүдэд хувцас эсгэвэл өвчин, зовлонгүй өлзийтэй. Тахиа, туулай, бич, могой өдрүүдэд хувцас эсгэж, оёвол муу тул тэвч. Ням гарагт хувцас эсгэвэл сайн. Даваа гарагт усанд автана. Мягмар гарагт галд түлэгдэх, хулгайд алдагдана. Лхагва гарагт идээ ундаа олдоно, садан төрлийнхөнтэйгөө уулзана. Пүрэв гарагт хувцас арвижна. Баасан гарагт буян арвижна, Бямба гарагт өвчин тусах тул тэвч гэдэг.

Нүүдэл суудал хийхдээ: Лхагва, Пүрэв, Баасан гарагт нүүдэл суудал хийвэл сайн. Ням, Мягмар, Бямба гарагуудад нүүдэл хийх нь сайнгүй, гарз хохирол учирч, ажил үйлс бүтэмжгүй болно. Нохой, могой, морь өдрүүдэд нүүдэл хийхийг цээрлэдэг. Хурим найр хийхдээ Даваа, Баасан, Пүрэв гарагуудад хийвэл сайн. Лхагва гарагт яахав дээ хийж болно. Ням, Мягмар, Бямба гарагуудад муу тул тэвч.

Бэр буулгахдаа: Пүрэв, Мягмар гарагуудад олон хүүхэд төрж төгс цогт болох сайн. Даваа, Лхагва гарагуудад урт наслах, сэтгэл цогцол өнө удаан амьдрах өчүүхэн гэм нь охин олонтой болно. Ням гарагт гэргий дахин дахин солих муу тул тэвч. Туулай, хонь өдөр сайн, бар, нохой, могой өдрийг тэвч. Сар бүрийн шинийн 3, 7, 9-нийг тэвч, бусад өдрийг гарагтайгаа тохируулж тооц.

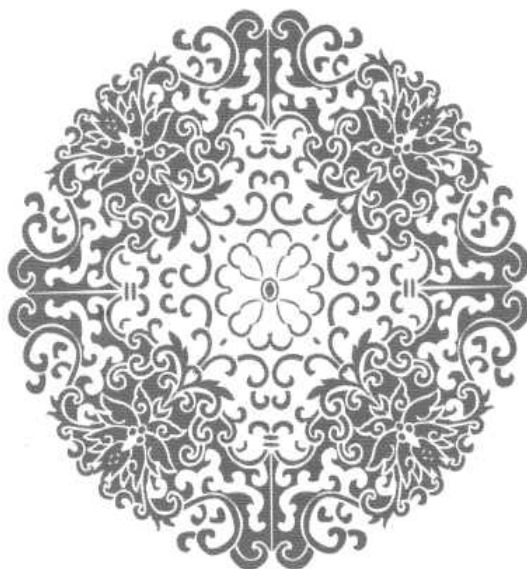
Санхүүгийн ажил үйлдэхдээ: Лхагва, Бямба гарагуудад санхүү тайлан тооцооны ажлыг эхлэн хийвэл сайн. Даваа, Баасан гарагуудад яахав дээ хийж болно. Ням, Мягмар, Пүрэв гарагуудад сайнгүй тул тэвч. Хонь, нохой, хулгана өдрүүдэд санхүүгийн ажил эхлэн хийвэл сайн. Гахай, могой, тахиа өдрүүдэд санхүүгийн ажилд тааруу тул тэвчээрэй гэдэг.

Тариа, ногоо тарихдаа: Бямба гарагт тариа таривал маш сайн. Ням гарагт тариалбал хатах тул муу. Мягмар гарагт үрс барагдаж,

хяруу, мөндөрт цохиулна. Пүрэвт үндэс дэлгэрэх тул сайн. Сар шинийн 1, 18, 25, 28-нд тариа таривал баялаг сайн. Хонь, нохой, үхэр өдөр тариа таривал сайн ургана. Харин морь, могой өдөр ургац муу ургах тул анхаар.

Нас барагсдыг бол: Ням гарагт хүн нас нөхцвөл 7-н хүнд муу тул засал хийлгэж, буян үйлдэх. Даваа гарагт сайн. Мягмар гарагт 3 хүнд муу мөн эд, таваар шамшигдах тул буян үйлдэх, Лхагва гарагт хүн нас барвал боол зарцдаа муу. Эм хүн нас барвал хойшид сайн. Пүрэв гарагт нэг хүнд муу, Мягмар гарагт үл таних тул сайн, Бямба гарагт эд ба хишиг муу, хойшид 5 хүнд муу тул засал хийлгэн буян үйлдэх.

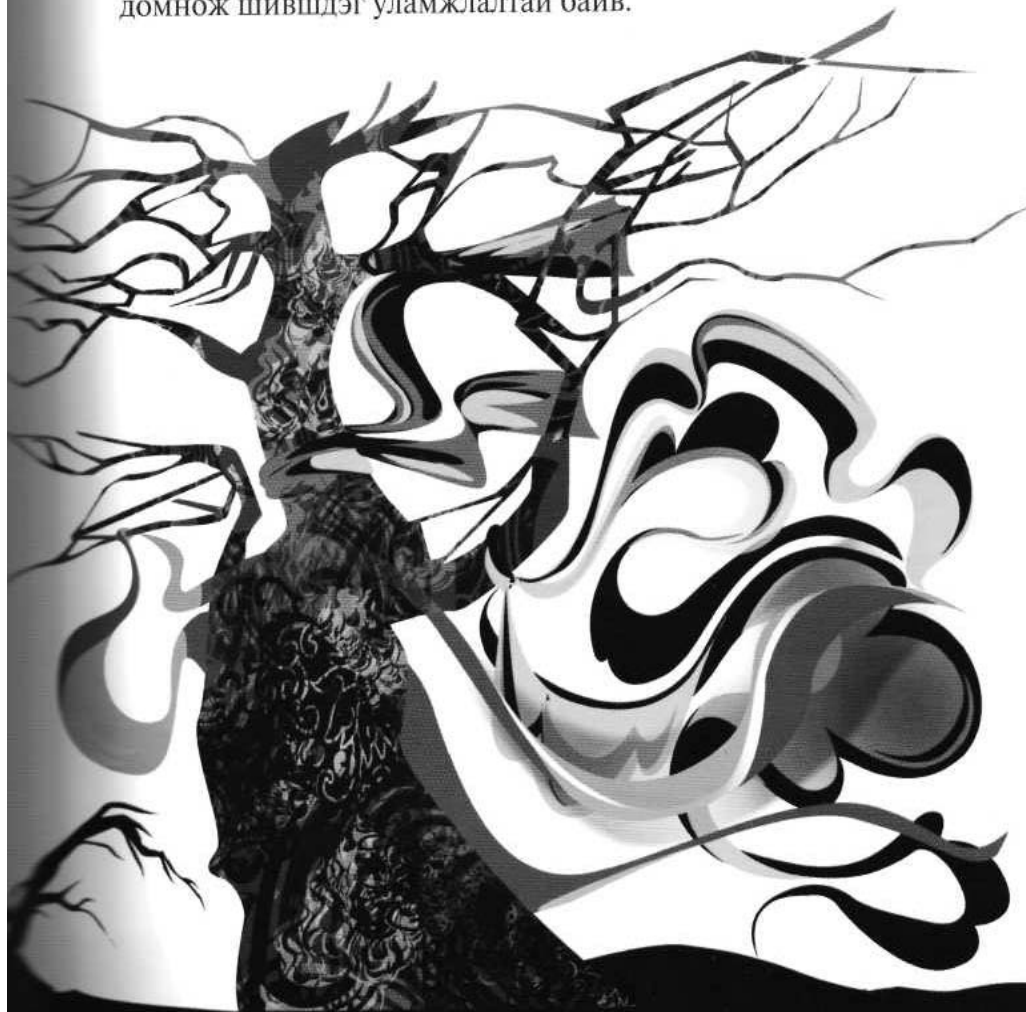
Үс гэзгээ угаахдаа: Даваа, Лхагва гарагт өлзийтэй. Өнгө нь цагаан тунамал болно. Мягмар, Пүрэв гарагуудад ухаан арвижих, буян хишиг их болно. Бямба гарагт өвчин зовлон болох тул тэвч. Ням гарагт сайн. Шинийн 1, 7, 8, 15, 21, 29-нд үйлдвэл өвчин тусах тул цээрлэ. 6-нд хэл ам болно, 30-нд муу. 16-нд биеийн өнгө хөх болно. 4, 7-нд эрхтэн буурна. 2-нд нүд өвдөнө. Харин 2, 3, 5, 14, 18, 24, 29-нд буянтай болно. 22, 23-нд идээ, ундаа олдож, хүнс тэжээл элбэг болно гэдэг. Ийм учраас дээрх зүйлүүд нь уламжлал болон ирсэн болохоор сайтар баримталбал, санаж сэдсэн бүх юм тань биелж юу магад.

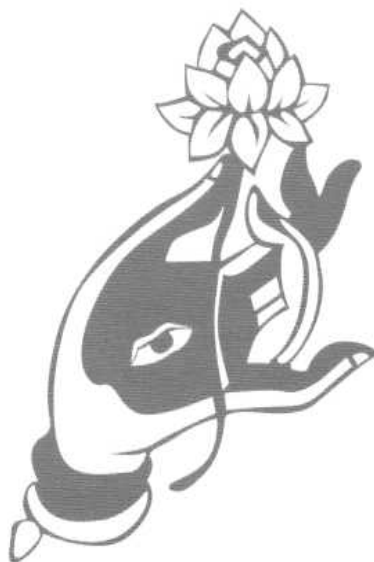

Монголчууд амьдрал, бие, сэтгэлдээ тохиолдсон элдэв нүгэл хилэнцийг ямагт ариусгаж эрүүл саруул байхыг эрхэмлэн, элдэв дом, шившлэг, тарни уншиж байдаг заншилтай. Тухайлбал, архинд согтохгүйн тулд дата, ята, хум дий хум дий сууха. Галд түлэгдвэл: умса са ма ма сод. Зос түрх. Зарга тэмцэл хийхийн тулд: ум бура бува зула манний сууха. Зүрх өвдвөл ум га па за за дим рим лим сууха. Долоогоно ид. Могойд хатгуулбал: ум эти ли тула сууха. Гаансны бохь түрх. Мэс засал хийлгэх бол: ум чагчу дү ва хэрээ маагий сууха гэж 7 удаа уншиж багаж руугаа үлээ. Насаа урт болгох гэвэл: ум бүрэм сууха. 365 хоногийн хир хий авахуул. Нүд өвдвөл: ум хэх хэн пүм пүм сууха. Өлөнгөөрөө арч. Нүдний харах чадварыг сайжруулахдаа: ум зап чу зан загчү еэ сууха. 15-ны сар туссан шүүдрийн усаар арч. Аливаа өвчнөөс сэргийлэхдээ: ум мий жо пад суухаа. Хамрын өвчинд: ум гэрэ гэрэ пад сууха. Хөхний сүү хамартаа дусаа. Хамраас цус гарахыг зогсоохдоо: тив тив рив рив чод чод ум радна зади зади сиди сиди хум. Дунд хурууны угийг чанга боо. Сэвээр ут. Аливаа ханиаданд: ум дама дүди сод сууха. Үнээний сүү уулга, Хар дарж зүүдэлбэл: ум зага ли яа сууха. Хөхрөөр бичиж зүү. Хараал үл хүрэх: пад лана пад сад. Эрдэнийн бөгжийг нь тарнид. Хатиг, яранд: хүү сү хү сү чи га сууха. Сармис тарнидаж түрх. Ходоод өвдвөл: ум дара дүрэ хирүгээ за хэ лид захэ хум чад сууха. Ширгэсэн ус ба 5 салаа тарнидаж хандлан уу. Хөх хавдаж өвдвөл: Та дар тал еий да талма. Бэх түрх. Хуян шар усанд:

ум түрэмсий түрэмсий цэр ми цэг сууха. Арц бурам түрх. Цээжний аливаа өвчинд: ум тоолоо сууха. 32 цагаан лонх тоол. Цэрвэж уйлдаг хүүхдэд: ум сава, аса пада сууха. Тос тарнидаж өг. Чих сонор болгоё гэвэл: ум ниди еэ диг да еэва шаж шана сууха. Соронз тавь. Шөрмөс татвал: ум хү нү лин сууха. Чихэр өвсний шүүрс түрх. Шүд өвдвөл: ум пав лход чод сууха. Давс тарнидаж өг. Шүдээ хамгаалъя гэвэл: Дэ га ва ам, тахианы өндөгний цагааныг зажил. Шээс хаагдвал: ум зарааны та тас зараа суда ми сууха. Заар нэг цэн уу. Эр, эм бэлэгсийн өвчинд: ум мүсэм сод сууха. Ахар сүүлээр төөнө. Эхнэр төрж ядвал: ум саду вадна сүдүү на. Хүйсэнд нь шар тос түрх. Яс хугарвал: ум сава хи хи на на вида сууха, зэсний үртэс архиар уу. Элэг цөсний өвчинд: ум дагийний хум маамаа бизьяа сууха, 7-21 унш. Ходоод дэлүүний өвчинд: ум бад ма дагийний хум маамаа бизьяа сууха 7-21 унш. Уушиг, бүдүүн гэдэсний өвчинд: ум радна дагийний маамаа бизьяа сууха, 7-21 унш, Бөөр, давсагны өвчинд: ум гармаа дагийний хум маамаа бизьяа сууха, 7-21 унш гэх зэргээр домнож шившдэг уламжлалтай байв.

МЭНГЭ ГОЛЛОХЫН УЧИР

Эрт дээр цагаас Монголчууд мэнгэний эерэг, сөрөг холбоо харилцааг олж тогтоожээ. Хүний биеийн био хэмнэлийн давтамжийг 9 мэнгэ гэсэн томъёогоор төлөөлүүлдэг. Үүнээс үзэхэд мэнгэ нь «есөн жил» есөн хоногийн давтамжтай нэгэн ёсны био хэмнэл ажээ. Мэнгэ гэдэг толбо биш. Харин тэр хүний хувьд байгалиасаа заяасан хувь заяа, ааль авир, зан авир, зан төрх, шинж чанарын үзүүлэлт буюу хүний бие махбодид агуулагдан шингэсэн «гадар», «дотор», «нууц» хэмээх далдын шинж чанарыг тодорхойлон харуулна. Аливаа хүний мэнгэ нь тэр хүний 1, 10, 19, 28, 37, 46, 55, 64, 73, 82, 91, 100 насан дээр голлодог гэж үздэг уламжлалтай.

Мэнгэний өнгө: Жишээ нь, 1929 онд төрсөн хүн найман цагаан мэнгэтэй. Билэг дэмбэрэл сэтгэл нь ямагт ариун онгон. Сайн тал нь бурханд залбирах, угаал үйлдэх, сан тавиулах, хангал уншуулах бэрийн үйлэнд өлзийтэй, сахиусанд өглөг өргөхөд сайн гэдэг. Анхаарах зүйл нь хиншүү хярвас, бузар, бэлбэсний үйлэнд муу гэх зэргээр хэлцдэг. Мөн 1954 онд төрсөн хүн нэг цагаан мэнгэтэй, билэг дэмбэрэл нь: Эхийн цагаан сүү шиг ариун. Сайн тал нь угаал үйлдэх, бурхан луст залбирах, тахил үйлд сайн. Анхаарах зүйл нь нялхсыг хөлд оруулах, гадагш явуулахад муу гэх зэргээр ярилцдаг.

Жил оруулах монгол ёс

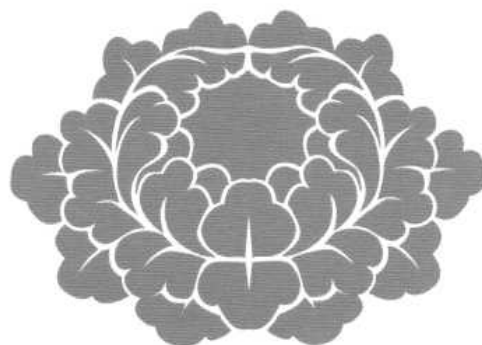
Монголын уламжлалт ёс заншилд жил оруулах юм уу, насны баяр тэмдэглэх ёс байдаг. Монгол заншлаар хүний насыг тоолохдоо эхийн хэвлий дэх үеэс тоолон арван сар болж гарсныг нэг настай

гэж үзээд түүнийгээ хий нас гэдэг. Хаврын эхэн сарын нэгнийг нэгэн жилийн хэмжээс болгон цагаан сараар нэг нас нэмдэг гэж үзээд шинийн нэгэнд төрсөн өдрийнхөө ойг хамтатган тэмдэглэдэг нь монгол ёс заншил билээ. Төрсөн өдрийнхөө ойг жил бүр тэмдэглэдэг нь европын ард түмний ёс заншил юм. Жил оруулна гэдэг нь нэг нас, арван гурав, хорин тав, гучин долоо, дөчин ёс, жаран нэг, далан гурав, наян тав гэх зэргээр өөрийн төрсөн жил дахин тохиолдохыг жил оруулах гэнэ. Энэ нь төрсөн өдрийн баяр биш, нэг ёсондоо насны баяр юм. Жилээ оруулсан хүн «энэ жил надад хатуу» гэх буюу тэр жилдээ алив юмнаас сэрэмжлэн болгоомжилж явдаг. Жил оруулах нь арван хоёр жилийн дараа нэг удаа тохиолдох бөгөөд залуу хүмүүс үүнийг нэг их тэмдэглэдэггүй. Учир нь энэ нь дахин дахин тохиолдоно. Харин жаран нэгний жил хүнд нэг л удаа тохиолдоно. Учир нь арван хоёр жил нь хөх, хөхөгчин гэх мэтээр арван өнгөтэй улирсаар яваад хөх морьтой хүнд хөх морь жил дахиж жаран нэг дэх жил дээр эргэж ирдэг. Ийм болохоор жаран нэгээс дээш насан дээр нь тухайлбал дал, наян тав, ерэн насны ойг нь монголчууд хүндэтгэн тэмдэглэдэг заншилтай билээ. Хөдөлмөрийн алдар тэмдэглэх нь насны ойг тэмдэглэж байгаа хэрэг биш юм. Энэ нь олон жил улс нийгмийнхээ төлөө хүч оюунаа зориулсан хөдөлмөрийн алдрыг нь хүндэтгэж байгаа хэрэг юм. Өндөр насныхаа ойг тэмдэглүүлж буй буянтай бууралдаа хандаж ерөөл айлдахдаа:

Төр улсдаа үнэлэгдсэн
Түмэн арддаа хүндлэгдсэн
Түүх шаштирт тэмдэглэгдсэн (нэрлэгдсэн)
Ах дүүдээ өмөг болсон
Ач гучдаа түшиг болсон
Ачит буурал аав та минь...
Ертөнцийн олны ахмад нь болж
Есөн хүсэл нь ханан жаргаж
Ерөөлтэй найрыг үүсгэж байна

гэх зэргээр билэг ерөөлийн үг хэлдэг. Мөн «Нас буянаа хайрла» гэж мөргөн ёсолдог. Насны ойгоо тэмдэглэж байгаа хүнд голчлон шинэ хувцас, өөрөөр хэлбэл заамтай өмсгөл бэлэглэдгээс «хүн ахтай, дээл заамтай» гэдэг үг гарчээ. Жил орсон хүн, аав ээж нь хүүхэд багачуудынхаа золгоход «Насаа өгье» гэх зэргээр хариу ерөөл хэлдэг. Жил орж байгаа залуу хүнийг шинэлж ирэхэд нь жилийг нь оруулдаг, харин настай хүнийхийг гэрт нь тэмдэглэдэг ёс заншилтай байлаа.

ӨӨРӨӨ ӨӨРИЙГӨӨ ЭМЧИЛДЭГ МОНГОЛ ЗАСАЛ

Монголчууд эрт дээр үеэс эхлэн жижиг сажиг эмгэгээ эх нутгийнхаа ургамал ногоо, идээ хоолоороо эмчилдэг уламжлалтай. Тухайлбал, Үе мөч өвдвөл зээргэнэ, үхэр арц, далийн ягаан, нохойн хошуу, халгай, ганга зэргийг тэнцүүхэн хольж нийлүүлэн буцалгаад өвдөж байгаа газраа наах буюу бас хандлан жилд хоёр удаа курсээр ордог (нэг курс нь 7-9 удаа орно).

Мөн цагаан зүсмийн адууны яс буцалгаж шөлийг нь уух зэргээр эмнэдэг. Цусны даралт ихэдвэл хар модны ягаан холтсыг нунтаглаад нэг литр усанд хоолны нэг халбага хийж бага зэрэг хужир нэмж буцалгаад өдөрт 3 аягаар нэг сар уугаад 10 хоног завсарлаж дахин уух нь сайн гэдэг. Даралт архагшаагүй үед нь хоолны төмсийг түүхийгээр нь өдөрт 3 удаа иддэг. Цахилдгийг цэцэгтэй нь хөлийнхөө уланд дэвсэж буюу тарваганы бөөрний өөх түрхдэг. Адууны мах чанасан халуун бүлээн шөлөнд 10 орой хөлөө дүрэх зэргээр эмчилдэг.

Их ядраад байвал: Бор гөрөөс, янгирын цус уух, баавгайн өөх түүхийгээр нь идэх, далийн ягаанд суух, хонины сархинагийг хоёр аяга усанд хийж нэг аяга болтол ширгээж буцалгаад 14 удаа уудаг.

Ходоод гэдэс өвдвөл: 500 гр чацарганы цэвэр тосыг хоолны халбагаар өдөрт 3 удаа уух, сөд өвс, цагаан цээнийн үндэс юм уу мойл буцалгаж уух зэргээр эмчилдэг.

Элэг цөс өвдвөл: Хавар яргуй идсэн бор гөрөөсний халуун цус

уух, элэг томорвол шар дэгд, багасвал хөх дэгд уух юм уу гишүүний навчийг буцалгаж уух, нядалсан үхрийн нүдний усыг түүхийгээр нь уух, хулангийн ундаа уух, чонын тойгийг нунтаглаад буцалгаж уудаг.

Шээс, хаагдаж давсаг суларвал: улаан луувангийн навч юм уу, тэхийн шээг буцалгаж уух, мөн малын сархинагийн шөлийг 14 хоног уудаг.

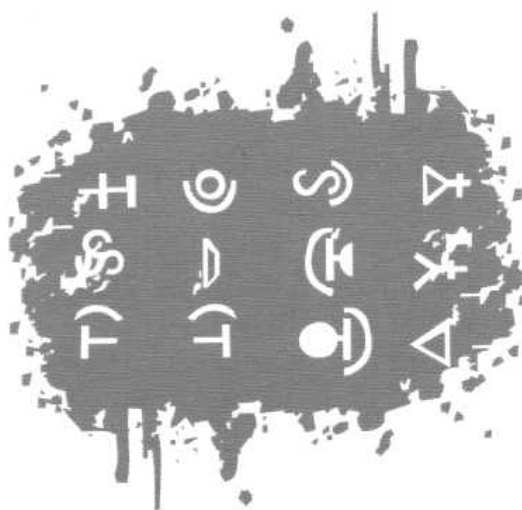
Зүрх судас, мэдрэлийн өвчинд: Янгирын цус уух юм уу хэрэмний мах чанасан шөл, долоогонын болон мэхээрийн ханд уудаг. Асгасан давсан дээгүүр нүцгэн хөлөөрөө явах, барагшинг дуслар дэс дараатай нэмэгдүүлэн цайны халбага болтол хөргөж уудаг.

Ханиалгаад байвал: Чацарганыг элсэн чихэртэй хольж буцалгаад унтахын өмнө халуунаар нь уудаг. Мөн хонины сүүлийг жижиглэн хөшиглөөд тосыг нь уудаг. Мөн хөх дэгд аньсны навч буцалгаж уудаг. Зөгийн балыг сүүнд буцалгаж уудаг.

Шүд өвдөөд байвал: Хадны хаг буцалгаж өглөө бүр шүдээ зайлдаг. Бөөрөөр өвдвөл тарваганы бөөр иддэг. Ер нь тарваганы бөөрийг дундуур нь хувааж борцолж зөв хатаагаад хэрэглэх үедээ буцалсан усанд хийж өдөрт хоёр удаа уух, мөн тэхийн шээг зээргэнэ буцалгаж уудаг. Бөөр муудаж ойр ойрхон шээс хүрэхэд цээнийн ягаан цэцгийг хатааж нунтаглан хоолонд холих журмаар хэрэглэдэг. Монголчууд малынхаа бие махбодын зүйл бүрийг хэрэглэж жижиг сажиг эмгэгээ эмчилдэг. Энэ тухай хойно товч өгүүлнэ.

Ийнхүү монголчууд өөрөө өөрийгөө тордож, жижиг сажиг эмгэгээ эмчилдэг олон уламжлалт аргуудтай.

ОВОГ УГСАА, УРАГ ТӨРЛӨӨ НЭРЛЭХ ЁС

Овгоо зөв хэрэглэх ёс

Монголын өргөн уудам нутаг дээр хоёр сая гаруй хүн, олон ястан оршин суудаг. Халхчууд голдуу монгол орны төв ба дорнод хэсэгт сууна. Баруун хэсэгт нь ихэвчлэн дөрвөд, баяд, мянгад, өөлд, захчин, торгууд, хойд хэсгээр буриад ястан, зүүн талаар дарьганга, харчин, хамнигад, үзэмчин, барга, ястнууд амьдардаг. Эдгээр нь бүгдээрээ монгол үндэстэнд багтах ба хоорондоо төстэй монгол хэлээр ярилцана. Мөн турк үндэстэнд багтах казах ястан голдуу Баян-Өлгийд, тувачууд, хотонгууд Баян-Өлгий, Увсад, хот суурин газраар цөөн тооны орос, хятад үндэстэн сууна. Энэ бүгдээс үзвэл Монгол нь олон үндэстэн ястны улс гэж хэлж болно.

Хүн амын 70 гаруй хувийг эзэлдэг халхчууд монголын бараг бүх нутгаар оршин суудаг бөгөөд боржигон, хатгин, харчин, онхууд, шарнууд, бөөнүүд, урианхай, олхнууд, элжигэн баяуд, бэсүд, чонос, жалайр, мангуд, онниуд, юншээвүү, үжээд, мянган, харнууд, түмэд, сартуул, тангууд, мэргэд, барга, цахар, харчин, өөлд, торгууд, жонтоор, хотгойд, хариад, баачууд, бөөчүүд, авга, баатууд, халбагад гэх зэрэг 400 гаруй овог бий. Энд зөвхөн бага ястан гэж бидний нэрлэж заншсан ард зоны овгийн талаар товч өгүүлье.

Буриад. Буриадууд нь ихэвчлэн Хэнтий аймгийн Дадал, Биндэр, Батширээт, Дорнод аймгийн Дашбалбар, Баяндун, Баян-Уул, Цагаан-Овоо, Сэлэнгийн Ерөө, Хөвсгөлийн Цагаан-Үүр, Булганы

Тэшиг сумдаар нутаглан сууж байна. МЭ 4-р зууны үед амьдарч байсан Барга баатрын гурван хүүгийн нэг Хоридойн 11 хүүгийн нэрээр нэрлэгдсэн Хорь буриадын овог гэвэл: Галзууд, Хуацай, Хөгдүүд, Шарайд, Гушид, Харгана, Худнай, Бодонгууд, Батнай цагаан Хальбин гээд «Хорийн арван нэгэн эцэг овог гэж түүхэнд тэмдэглэгдэж, үе дамжин үржин үржсээр өнөөг хүрчээ.

1839 онд хориос 8 овог тасарч Агийн Дум байгуулагдсанаар Цагаан, Галзууд, Хөвдүүд, Бодонгууд, Шарайд, Халибан гээд Агь 8 эцэг болжээ. Цонгол буриадад Харнууд, Овгод, Ашабагад, Булган, Атгаан, Цонгоол гэх мэт 9 овог бий.

Баяд. Баядууд гол нь Увс аймгийн Зүүн говь, Малчин, Тэс Хяргас сумдад болон Дорноговь аймгийн Даланжаргалан, Алтан ширээ, Их хэт, Хар-Айраг, Төв аймгийн Баян, Хэнтий аймгийн Баянхутаг, Норовлин сумдын нутгаар амьдран сууж байна. Эртний түүхтэй, монголын томоохон аймгийн нэг байсан. Баядын овог нь цорос, борлууд, харнууд, цагаагчууд, хошууд, тайжиуд, шарнууд, шарайд, харагчууд, галзад, баарин баргамууд, цамхад, монголмууд, хойд, их хойд, бага хойд, цагаан туг, ногоон туг, хотгойд, шангас, урианхан, өөлд, булгадар, савар, заамууд, бурдууд, бүрд хасгууд, хотдууд, така (тахиа) нар, шаварнууд, нураанхан, хөхнүүд, цоохор, халиудууд, адуучин, шариуд, барга долоон, саргажин долоон, бага долоон, их долоон, нуур долоон, сайн долоон, савсаг долоон, их мэйрэн долоон ба мэйрэн долоон, чоно долоон, элдэн долоон, нугас долоон, хойд долоон, муу долоон, их долоон, солон долоон, шаазгайн долоон, салбан долоон, салдан долоон, долоонууд, сонгод, ноён хоноцууд, торгууд, тугтан, баяд, шарагчид, борнууд, багтаамал, барлагууд, ноёныхон, тонгорууд, тугчин, жасынхан харчин, шамшигад, нуургад, шигчид, хүйцэлэг, чоноохон, чонод, хорривлой, булгад, байлзуурынхан, авгас тайж нар, жис нар гэх мэт болно.

Дөрвөд. Дөрвөдүүд Увс аймгийн Бөхмөрөн, Давст, Өлгий, Өмнөговь, Сагиль, Ховд, Наранбулаг, Завхан, Тариалан, Ховд аймгийн Дөргөн, Мянгад, Баян-Өлгий аймгийн Ногоон нуур сумдаар амьдран аж төрж байна.

Дөрвөдүүд цорос, таргад, цоохор, хошууд, дураал, шаазгай, хойд шарайд, цагаагчууд, борлууд, шангас, булгадар, тонгорууд, хиргис, харнууд, харчиуд, савар, хүдүүд, шарнууд, гөлгөд, каанар, бүлчин борогчууд, засгууд жис нар, хондого, зуутраг, сидэрхий зуутраг, замба, хадай, чээчиг, их бага тугтан шархашик, хөтөчнэр, изээд, хар орцос, хар ямаат, цагаан тугтан, их монгол, мэхээрчин, хардал,

бурдууд, хар хэрүүд, жиндүү, цагаан туг, байлгас, ун улаагчин, зөөд, ойгорууд, хашигаанхан тайжиуд, хойдууд, шавгууд, томой, тугтан, бөөгөөд, өөлд, барга, галууд гэх мэт 100 гаруй овог, отог бий.

Захчин. Захчингууд нь Ховд аймгийн Алтай, Үенч, Зэрэг, Мөст, Манхан сумдад бөөнөөрөө суудаг. Захчиний дунд хэрэйд, бүгнүүд, харчин, харнууд, хиргис, хүн хээр, шангас хүрд, элч, савруудынхан, дархан, гуулин, буучин, заргачин, курмашинхан, хар хүүхнийхэн, багшийнхан, багийнхан, хар азаргынхан, угаантан, тахианхан, донжаанхан, тогонбаанхан, хаваанхан, данжианхай, турдаанхан, нохойхон, шальдынхан, овогтойхон, тасгарынхан, хараадаахан, уукараанхан, арлаахан, Цогт-Ёндонгийнхон, Жанавагийнхан, авинаахан, тавинаахан, жүжинхэн, зээгийнхэн гэх мэт 70 гаруй овог (элкэн) бий.

Мянгад. Мянгадууд Ховд аймгийн Мянгад суманд бөөнөөр амьдарч байна. Эд нар дотроо мянгад, башиагид, хиргис хэмээн гурван том хэсэгт хуваагддаг бөгөөд үүнийгээ тэд яс гэж нэрлэнэ. Мянгад ястанд газарч, бошого, товсон, үүх, бааж, тавлаа, салаа, анга, тулан, мурчуу, дархачуул, барга сээрдээ, чулуу, цахар, дархад, борт, бошигид, ясанд онход, хуулар, цагаан шувуу, зазгар, хөхнүүд, дөчин дөрөв, цөлх, шүдгүй, авгас, жалавч, ээмдээ, ханд, тогооч, мөөнө, шолог гахай, оготор, бүргэд хятад, хиргис ясанд, хар хиргис, шар хиргис, модон хиргис зэрэг овог (тээхин) багтана.

Өөлд. Өөлдүүд Ховдын Эрдэнэбүрэн суманд бөөнөөр амьдарч байгаа ба бас Архангай, Баян-Өлгий, Завхан, Баянхонгор, Сүхбаатар, Сэлэнгэ, Говь-Алтай, Дорнод, Дундговь зэрэг аймгуудад өөлд ястны овог бий. Өөлдийн овог гэвэл: цорос, ноён цорос, нохой цорос, хошууд, хойд, шар хойд, цагаан хойд, хар хойд, хойд цувдаг, хулан цувдаг, хулхай цувдаг, бүргэд, хар бүргэд, тольт бүргэд, андуу шавинар, жас шавинар, барилга шавинар, цагаан туг, тайжиуд, байлгас, хиргис, хэрээ цувдаг, ерөс, абагас, шос, өтгөс, бургууд, хар бургууд, элжигэд, тоос, баргууд, туг шавь, дунд шавь, тав шавь, хэрээд, хар баргууд, нохой буянтынхан, солооныхон, шар монгол гээд олон овог нэрлэгддэг.

Торгууд. Торгуудууд Ховдын Булган суманд нутаглаж байна. Торгуудын овог нь: баатууд, бэсүд, шарнууд, их шарнууд, бага шарнууд, өөлд, хатаамад, сумчин, хошууд, алагчууд, асүд, торгод, егөс, намнад, элжигид, монголмууд, хасгууд, бурдууд, хонгораачин, мэрхэд эмчийнхэн, цаатан, хэрээд, хорнууд, хэрээдэй, эрхтэн, хар намнад, багтаамад, хондого, гэхэрмид, дэнжинээхэн, цагаан гэгээнийхэн, эрээн хавирганыхан, хүрлэг

тарвагатайхан, шигээхэн, халт вангаахан, шэйрэнгээхэн, шар хүүхнийхэн павангаахан, тайныхан, хайртынхан, хөтөч ямаад, ховчууд бэйлинхэн тайжийнхан, багхон гэх мэт.

Тува. Тувачууд Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл суманд бөөнөөрөө оршин сууж байгаа ба Ховдын Буянт суманд цөөн тооны тува бий. Тува нарын овог гэвэл: хар соён, цагаан соён, иргид, галзаан иргид, өелид иргид, донгак иргид, адай иргид, ак иргид, улук иргид, бага иргид, жод иргид, моон иргид, шунгуур иргид, хара иргид барыклар, таван тэлэнгүүд, шубдак хөөг, хойд хөөг, газан хөөг, жагдтува хөөг, хөр хөөг, донгак хөөг гээд 50 гаруй овог нэрлэгддэг.

Урианхай. Урианхайчууд Ховд, Баян-Өлгий зэрэг хэд хэдэн аймгийн сумд болон хятадын Шиньжаан, Оросын буриад, Өвөрмонголд оршин сууж байна. Алтайн Монгол Урианхайн овог гэвэл: хорхон, түнхэл, өөлөг, их өөлөг, дунд өөлөг, бага өөлөг, бүргэд, хар бүргэд, шар бүргэд, завар бүргэд, заамуд оорцог дөнхөл, хар дөнхөл, шар дөнхөл, мундас, цагаан туг, ногоон туг, хар туг, улаан туг, байлгас үсгэс, олзод, залхуу заамуд, зан сайт заамуд, газар гэрийнхэн, өөлд, дөрвөд, буриад, сайн эмч, хасаг, тангуд, урианхай, цагаан бүргэд, мянгад, шаазгай, хэрээ, хар хуурчид, шар хуурчид, ховшоо ятуун хойд цагаан туг, хотгойд цагаан туг, шарайд, хошнууд, хөхий гэх мэт.

Хотгойд. Хотгойдууд Говь-Алтай аймгийн Шарга суманд суудаг. Хотгойдын овог гэвэл: боржигон, дайртан, чулуун, дотно дуутан, охид, хуушаан, онход халиучин мянгад, хавхчин тангуд, оймууд, бэсүд, тогоруутан, ар тогоруутан, өвөр тогоруутан, их хотгойд, бага хотгойд, цувдаг, хэрдэг, орхид, бүргэд, өндрийнхөн, долоон хорхойнхон, барга, хариад, авхайнхан цоохор, шарнууд, тоос, зэлмэн, түмт, аягачин, бичээч, дарнад, уушгийнхан, үүшин, сорс, огшуд, хөхнүүд, хиргис, багшид, мудар, долоон сувай, хөх нохойхон, тодно, хэмчигийнхэн, өөлд, тугчин, үхэр цагааныхан, цогнууд, хөх нуур үхэр онход хонин онход, хонин хотгойд зэрэг болно.

Хотон. Хотонгууд Увс аймгийн Тариалан суманд бөөнөөрөө сууж байна. Тэдний овог гэвэл: шалбаг, бурдаг оготор, хөцгөлд, шаабай, хольдог, хаснууд хэмээх 7 овог бий.

Хошууд. Хошуудууд Ховдын Булган суманд бөөнөөрөө суудаг ба бас бус аймаг болон хятадын Шиньжаан хошуунд бий. Хошуудын дунд асуд, алагчууд, торгууд, их шарнууд, хөтөч нар, баатдууд, ямаад, ховчууд, багтаамад, хатаамад, хорнууд, хуралжин, хошууд, бэйлийнхэн, шарнууд гэх зэрэг овог бий.

Дархад. Дархдууд Хөвсгөл аймгийн Улаан-Уул, Баянзүрх, Ринченлхүмбэ зэрэг сумдаар нутаглан сууж байна. Дархдын дотор хар дархад, ухаа дархад, шарнууд, барнууд, өөлд, чонод, цагаан зоот, хар зоот, шар зоот, маанжраг, буриад, карнад, хоролмай, урад, сөнөд, харнууд, илжигэн, цагаан хуулар, улаан хуулар, ногоон хуулар, хар хуулар, хиргис, соён хар соён, эрхэд, онход, балигч, уйгур, хаасуд, цахир, манхилаг гэх зэрэг 30 гаруй овог бий.

Цаатан. Цаатангууд Хөвсгөлийн Цагаан-Уул, Ринченлхүмбэ, Баянзүрх, Халх сумдаар нутагладаг. 60-аад оны байдлаар Улаан-Уул суманд 39, Ринченлхүмбэ суманд 20, Халх суманд 30, бүгд 89 цаатан өрх айл байв. Цаатанд ак-тоду, кара-тоду, соён кыргыз, канати, мат, тархад, шахар ак-чоду, кара-чоду зэрэг овог бий.

Цахар. Цахрууд нь Сэлэнгийн Цагааннуур сумын нутгаар оршин суудаг цөөхөн тоотой хүмүүс юм.

Хамниган. Сэлэнгийн Ерөө, Дорнодын Баян-Уул, Цагаан-Овоо сум, Төв аймгийн Мөнгөнморьт, Хэнтий аймгийн Биндэр, Өмнөдэлгэр, Батширээт, Дадал сумдын нутгаар сууж байна. Хамнигадад алтанкан, багдарин, багшнор, баянхаагир, баягид, баахашил, бодиндор, бодонгууд, гавуунаг горлууд, гуринка гучид, гүнээкен, дагаанхан, долуур, долаар, залтууд, залайр замал, катакин, лүнээкен, модонгор, намнад, онхолог, өрлүүд, пөөинкин, сартуул, нартууд, тийвэргэ, увачаан, үзөөн, халбид гэх зэрэг 90-ээд овог бий.

Барга. Баргууд Дорнод Монголын нутгаар оршин сууж байна. Баргууд бол угтаа хорь буриад гаралтай бөгөөд сүүлдээ халх өвөрлөгчийн холимог овгоос гаралтай барга бий. Барга овогт: авгашуул, өзөөн, гушир, хангин, сээжин, торгоон, дайртан, хоргана, еншөөв, цагаан ураг, улиад, хагшууд, бодонгууд, шарайд, номчин хуацай, хүвгүүд, алгуй, галзууд, хонтон, худай, куйслэг, халиван, авхан, сээрчин гэх мэт олон овог нэрлэгддэг.

Дарьганга. Дарьгангачууд Сүхбаатар аймгийн Дарьганга, Наран, Онгон, Халзан, Асгат, Баяндэлгэр сумдаар оршин сууж байна.

Үзэмчин. Үзэмчингүүд Дорнод аймгийн Баянтүмэн, Сэргэлэн, Булган сумд ба Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан суманд нутаглан сууж байна. Үзэмчний овог гэвэл: хавхчин, дөрвөд, хайс, түмчүүд, тэмээчин, халхчууд, авгачин, урианхай, баргачуул, боржигод, бухшалжууд, биргачууд, хатагин, өрчүүчин, галжуувариад, чилингэр, бууралтан, хасаг, борнууд, бурга, ухай, ожоон, баргажин, цагаан гэх мэт олон овог тоологддог.

Ураг төрлөө нэрлэх ёс

Монголчууд эртнээс нааш ураг төрлийн тогтолцоогоо сайтар мэдэж зөв нэрлэдэг, үр хүүхэддээ зааж сургадаг уламжлалтай. Ураг төрлийн тогтолцоог овог, ураг, удам, угсаа, уг, язгуур, эш үе, ясан төрөл гэх зэргээр ангилан ялгаж ярилцдаг. Ураг гэдэг нь эхийн эрхт ёсноос уламжлан ирсэн, эхийн удам баримталсан цусан төрлийн холбоо бүхий хүмүүсийн нэгдлийг хэлдэг. Нэгэн овог бүхий ургийн юм уу, уг язгуурын төрөл садангийн шүтэлцээтэй хүнийг удам гэнэ. Овог, удам, ураг гэх мэт үгс ойролцоо утгатай. Жишээ нь, нэгэн бүлэг ах дүү хэсэг хүмүүсийг нэгтгээд мөн л овог гэж нэрлэх нь бий. Сүүлийн үед овгоо мэдэхгүй, овог гэдэг нэрийн доор эцгээ нэрлэх буруу зуршил бий болжээ. Овог бол хүний удмын санг цэвэр ариун байлгах нэгэн арга бөгөөд монголчууд овгийг зөвхөн эрэгтэйн талыг баримтлан нэгэн мөр болгон хөтөлж ирсэн уламжлалтай. Бас ураг төрлийн хэлхээ холбоог уг язгуур, эш, үе гэж ярилцдаг бөгөөд хэрэг дээрээ уг, язгуур хоёр ижил төстэй ойлголтууд. Эхийн эрхт ёсны үед уг, эцгийн эрхт ёсны үед язгуур хэмээх болсон ба «хорийн арван нэгэн эцгийн уг язгуур» гэх зэргээр ярьдаг. Эш (иш) бол төрөл садангийн гол шугам, өөрөөр хэлбэл үеүдийн нийлбэрийг хэлдэг. Эш нь үндсэндээ эрэгтэйчүүдийн тал бөгөөд нэгэн өндөр өвөөгөөс угсаалсан бүх салаа, салбар, үе гишүүг хамран багтааж үздэг. Иймээс эш нь төрөл садангийн цогцыг бүрэлдүүлдэг. Жишээ нь, өндөр өвөг, хуланц өвөг (эмэг), элэнц өвөг (эмэг), төрсөн өвөг (эмэг), эцэг (эх), бие, хөвгүүн, ач, жич, гуч, жичинцэр (гучинцар) жихуй хэмээн нэрлэх бөгөөд үүнээс цаашилбал ач нар, үүр, төрөл, хүй, удам, угсагар, ово, амидай, үе, ойр, аглаг, сунжрав хэмээх мэтээр хэлдэг. Иймээс эшийн дээд цэг магнай нь өндөр өвөг, сүүлч шувтрага нь сунжрав болно. “Уг” хэмээх үг нь өргөн ба явцуу хоёр утгатай. Өргөн утгаараа нийгэм, түүхийн утгатай бөгөөд энэ утгаараа бүтэн зууныг нэг үе тоолно. Тэгээд тухайн зуунд амьдрагсдыг тэр үеийнхэн гэнэ. Явцуу утгаараа биологи ойлголт бөгөөд энэ утгаараа удмын доторх хүмүүсийн зэрэг дэсийг үе гэнэ. Тухайлбал, хуланц элэнц, өвөг, эцэг, бие, хөвгүүн, ач, жич, гуч эдгээр ес тусдаа нэгэн үе болно. Иймээс үе нь удмын бичил хэсэг болно. Үеийг өөрийн өмнөх, биеийн, хойтох гэж хуваан гурван үе гэдэг. Өмнөхөд өөрөөс өндөр өвөг, биеийнхэд өөрийн бүлийг, хойтод биеэс доош жихүй хүртэлхийг хамааруулж, түүнээс цааш сунжрав хэмээн төгсдөг. Биеийн өмнөхийг өвөг дээдсийн, хэлэлцэгчийнхийг, өөрийн хойтохыг хөвгүүд, үр ач нарын үе гэнэ. Үеийг бас насны хэмжээгээр тооцно. Нэгэн үеийг 20-25 насаар

хязгаарлах бөгөөд ураг барилдах ёсон 13 насаар барагцаалдаг. Учир нь 20-25 насандаа угсаа удам залгамжлах ёстой гэж үздэг. Арван гурван насны хоорондох хүмүүсийг «үе чацуутан», «нэгэн үеийнхэн» гэдэг ба түүнээс холдвол «үе мултрах» гэж ярьдаг. Үеийг ойр ба аглаг гэж хуваана. Ойр гэдэгт сунжраагүйг, аглаг гэдэгт сунжирсан үеийг хэлдэг. Таваас наашихыг сунжраагүй, цаашихыг сунжирсан үед тооцдог. Буриадууд цус ойртохоос болгоомжилж таван үеийн дотор ураг холбохыг цээрлэдэг. Ураг төрлийн шүтэлцээнд овог, яс гэсэн хоёр ойлголт хэрэглэгддэг бөгөөд эцэг талыг «ясан», эхийн талыг «цусан» төрөл хамааруулдаг. Ясан төрлийн хажуу шугам нь авга, цусан төрлийнх нь нагац болно. Үүнээс үндэслэн ураг төрлийг шууд буюу голын, хажуу буюу хөндлөнгийн гэж хоёр хуваадаг. Шууд ураг төрөлд эцэг, эхийн үр удмыг, хажуугийн ураг төрөлд авга, нагац болон тэдний хамаатан салаа мөчрийг тооцно.

Ураг төрөлд: хуланц өвөг (эмэг) бол элэнцийн эцэг, эх дөрөв дэх дээд үе юм. Элэнц бол өвөг эцгийн гурав дахь дээд үе юм. Төрсөн өвөг (эмэг)-т төрүүлсэн эцэг эхийн өвөг гэдэг. Төрсөн өвөг нь хэлэлцэгчийн хоёр дахь дээд үе болно. Эцэг (аав), эх (ээжий) бол биеийг төрүүлсэн хоёр ачтан юм. Мөн эмэг эх, нагац эх гэж ярьдаг. Хойт эцэг (эх) гэдэгт төрсөн эх, эцгийн дараа ураг холбосныг хэлнэ. Төрөхөд хүйг салгаж авсан хүнийг эх барьсан эх гэнэ. Нөхөрт эхнэрийн, эхнэрт нөхрийн талын ахмад хүмүүс хадам болно.

Эхнэр нь нөхрийнхөө эцэг эхийг, нөхөр нь эхнэрийнхээ эцэг эхийг хадам эцэг эх гэнэ. Үр хөвгүүдийг угж хөхүүлж асран тэжээсэн эрэгтэйг хөхөлт эцэг мөн тийм эмэгтэйг хөхөлт эх гэнэ. Бусад хүний хүүхдэд хөхөө хөхүүлж өргөмжилсөн эмэгтэйг өрлөг эх гэнэ. Эцгийн талын ахмад хүмүүсийг авга гэнэ. Эцгийн ахыг их авга, дүүг бага авга гэнэ. Энэ нь хажуу шугамын хамгийн ойрын ясан төрөл юм. Эцгийн эгч, охин дүүг авга эгч гэнэ. Авга эгчийн нөхрийг авга хүргэн гэнэ. Эцэг, их авга, бага авгаас төрсөн биеэс нас дүүг охин дүү, их авгын эхнэрийг их авга бэргэн, бага авгын эхнэрийг бага авга бэргэн гэнэ. Эхнэр өөрийн холбосон эрийг нөхөр гэнэ. Язгууртан хүний охин, гэргийг авхай, бэхи, бэйж, ага, гүнж, хатан, хатагтай гэх зэргээр нэрлэнэ. Багаас нь үс хагалан холбосон эр, эм хоёр харилцан биесдээ авааль болно. Аваалийн дараа ураг холбосон эмийг багахан эм буюу татвар эм гэнэ. Нэг хүний ураг удам биеэс нас илүүг ах, цөөнийг дүү гэнэ. Эцэг, эхийн ах, эгч, дүү тэдний үр хүүхдийг биеийн ойр ах дүү гэнэ. Ахын эхнэрийг бэргий, бэргэн гэнэ. Төрсөн ах, дүүгийн хөвгүүд их, бага авга өвгийн ач, биеэс нас илүүг хаяалд, цөөнийг хаяал дүү гэнэ. Ах дүү, их бага авга,

элэнц өвгийн хоёрдугаар ачийг үеэнцэр гэнэ. Биеэс нас илүүг эгч гэнэ. Эгч охин дүүтэй нь ханилсан хоёр эр бие биеийгээ баз гэнэ. Бас нэг айлын хоёр бэрийг баз гэдэг ёс бий. Нөхөр ба эхнэрийн хадам ах, хадам ахын эхнэрийг хадам бэргэн, нөхөр ба эхнэрийн эгчийг хадам эгч, эгчийн нөхрийг хүргэн ах, охин дүүгийн нөхрийг хүргэн дүү, эгч өөрийн дүүгийн эхнэрийг дүү бэргэн, эхнэрийн охин, дүүг хүр охин дүү, охины нөхрийг хүргэн, эхнэрийн дүүг хүр дүү, хүр дүүгийн эхнэрийг хүр дүү бэр, хадам эцгийн гэрт түүний охинтой ханилан ураг холбож нэг өрх гэрт аж төрсөн эрийг хүчний хүргэн гэнэ. Эгч охин дүүгийн хөвгүүд охидыг бөл, бөл ах дүүгийн хүүхдийг бөл ач, их нагац эгч, нагац хүргэн ах, нагац авга эгчийн хүүхдийг бөл, зээ ураг гэнэ. Бөл, зээ, ургийн хүүхдийг бөлөнцөр, жичинцэр гэх ба өөрөөр хэлбэл эхийн эгч, дүүгийн хөвгүүд, охидыг хэлнэ. Төрсөн хүүхэн буюу эгч охин дүүгийн хүүхдийг зээ гэнэ. Ач охиноос төрсөн хүүхдийг зээ ач гэнэ. Хүргэн, охины тал харилцан худ болно. Ийнхүү удам судар, төрөл садан, хань хамсаатнаа сайн мэдэж, ёсоор нь нэрлэж заншуулах учиртай.

Ураг барилдах эхний ёс

Монголчуудын дотор бэр буулгаж хүү гэрлэх явдал, тухайлбал Хүннүгийн үеэс уламжлан иржээ. Хуримлах ёс нийт монгол туургатанд ерөнхийдөө ижилдүү боловч нутаг, нутгийн онцлогтой уялдан янз бүр байдаг. Түүхийн нэгэн үед эр, эм бололцох хоёр залуугийн саналыг огт харгалзахгүйгээр зөвхөн хоёр талын эцэг эхийн хэлэлцэн тохирсноор хурим хийхийг хүүхэн богтлох гэдэг байв. Бас хоёр айлын эмэгтэй нь жирэмсэн болж хүү, охин нь тэнцэж гарвал эр, эм болгоно гэж өндгөн сүй тавьж дараа нь гэрлүүлэн хуримладаг байв. Дараа нь гэр бүл, гэрлэлт нь өмч хөрөнгө дээр биш хайр сэтгэл дээр тогтон хуримладаг болжээ.

Хуримлах ёс нь бэр гуйх, хуриманд бэлтгэх, бэрийг үдэх, хурим хийх, бэрийн эцэг (хадам) охиноо эргэж ирэх гээд хэд хэдэн үе шатыг дамждаг ёс тогтжээ. Хүүг насанд хүрмэгц эцэг эх нь хүүдээ тохирох хүүхэн эрж олдог бөгөөд хэрэв хүүгийн сэтгэл санаанд таарвал нутгийн тохитой, томоотой хоёр, гурван хүнээр зууч явуулдаг. Зуучаар явах хүмүүс эмээл хазаараа бүрэн тэгш зүс нийлсэн цагаан буюу саарал морьдыг унаж хүүхэн гуйх айлд очно. Зуучийн хүмүүс тэр айлд очиж амар мэндийг асуулцан, цаг улирлын байдал, цаг үеийн сонин хачин зүйлийг хүүрнэн ярилцана. Цай уух завсраа зуучийн ахлагч:

Буга намнадаг нь манайд юм
Булга зүйдэг нь танайд юм
Энэ эрж явсан эрдэнэ
Сурж явсан сувд танайд байна
гэж бид бараалхаж ирцгээлээ. Танай хоёрдугаар охин Цэцгээг
Рэгзэний хоёрдугаар хүү Ганзоригтоо гуйж байна,
Болдог сайн зурхайчаар зуруулаад
Боловсон сайн мэргэдээр шалгуулаад
Жил мэнгийг тохируулан
Ивээл жилийг нийлүүлэн
Энэ төрдөө тустай
Эгэл олондоо өлзийтэй
Эрхэм энхрий хоёр үрээ
Эгнэгт нийлүүлж худ ургийн хос холбоо
Байгуулах гэж бид ирцгээлээ
гэхэд хүүхэн талын гэрийн эзэн:
Эрхэм та бүхний хүрч ирсэн
Эрж явсан эрдэнэ
Сурж явсан сувдыг
Энэ удаа ярилцахгүй
Эрхэм та бүхэн
Манай илүү гэрт түр морилж амарна уу.

гэнэ. Энэ нь урьд өмнө нь санаа санаагаа битүүхэндээ мэдэлцсэн болохоор түр зөвлөлдөх дүр үзүүлж зөвшөөрсөн тухайгаа хэлэхэд зуучийн ахлагч өврөөсөө хадаг гаргаж тэр айлын шүтээнд тавина. Хэдийд өгч авалцахаа тохирно. Товлосон өдрийн өглөө хүүхнийг авахаар ирсэн хүргэн хүү нум саадаг агсаж хэсэг хүмүүсийн хамт үүднээс цааш, үнснээс нааш ирэх үед хүүхний талынхан бүх юм бэлтгэж зэхсэн, төрөл садан ойр хавийн танилаа цуглуулсан байдаг байжээ.

Хүргэний талынхан ирээд хээр сууцгаасны дараа тусгай хүнийг тэдэн дээр очуулна. Тэр нь:

Асар шаадаг газарт
Майхан юунд шаав
Арслан уядаг газарт
Морь юунд уяв
гэхэд хүргэнийхэн,
Асар байгаагүй тул
Майхан шаасан
Хүлгийн хомоол байхад нь
Морио уясан

гэх зэргээр цэц булаалдсан байдалтай байгаад учрыг ойлгомогц баярлан урьж ирүүлнэ. Сүй билгээ өгөөд хүүхнийг авч явах найрыг «Тахил тавьж, сумны ерөөл хийх ёслол» гэнэ. Монголчууд дээр үед бэр буулгаж, хүү гэрлэн хурим үйлдэхдээ маш нарийн дэг журамтай, харилцахдаа цөм шүлгээр ярилцаж байгаад тэр хуримаа төгсгөдөг байжээ. Энэ мэтээр ураг барилдах ёс эхлэн тогтдог.

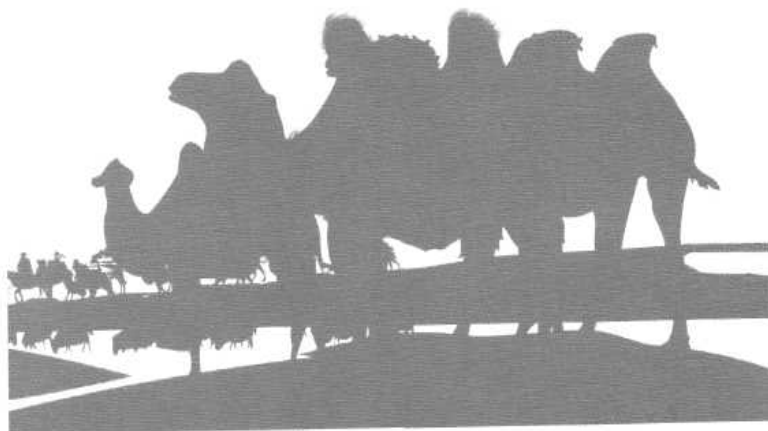
Хүний харилцааны монгол ёс заншилтай уялдуулан Я.Цэвэл Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ. 1966, Ц.Дамдинсүрэн Монголын уран зохиолын дээж бичиг зуун билиг оршвой УБ. 1960, Х. Нямбуу, Ч. Арьяасүрэн Монголын зан заншлын тайлбар толь УБ. 1990, 1991, Ц. Цоодол Монгол ардын уламжлалт ёс, зан үйлийн дээж УБ. 1991, З. Одбагмэд Монгол ардын мэндлэх, хүндлэх, талархах ёс, УБ, 1991, Д. Баттогтох, С. Шагдартовуу Ариун ёс журам хичээлийг заах зөвлөмж УБ. 1991, Н. Хавх Монголын соёл иргэншлийн гүн ухаан УБ. 1995, Д. Бямбасүрэн Орчлонгийн хүрд УБ. 1994, Ц. Цэрэн Монгол заншил УБ. 1991, Марта Ёс горимын зарим асуудал, Д. Дашжамц. Монголын ард түмний ёс суртахууны хүмүүжлийн дэвшилтэт уламжлалаас УБ 1968, Монголын зан үйлийн мөрдөл Хөх хот. 1988, Д. Гонгор Халх товчоон I. II боть. УБ. А. Очир Монголын ойрдын түүхийн товч УБ. 1993, Р. Рэгзэндорж Монгол дахь буриадуудын түүхээс. Өрнө, Дорно 1995. №1,2 зэрэг номыг уншаарай.

II
ХЭСЭГ

МАА СҮРЭГ БА МОНГОЛ

МАЛ ДАГАВАЛ АМ ТОСДОНО

Уураг, витамин ихтэй хоол унд хэрэглэж, чанар сайтай эд материалаар хувцас хунар өмсөж, чинээлэг аж төрөхийн эх ундраа нь мал гэдгийг ухаарч ойлгосон Монголчууд олон мянган жилийн турш нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлж малаа тогтвортой өсгөх, үүний тулд малаа тэжээл, ус, дулаан хашаа байраар хангах, малаас авах бүх төрлийн ашиг шимийг нэмэгдүүлэх талаар ихээхэн туршлага хуримтлуулж, адуу малтайгаа харилцах харилцааны өвөрмөц, сургамж, ёс заншлыг бүтээж, өв уламжлуулж залуу үедээ сургаж ирсэн түүхтэй. Мал аж ахуйтай харилцах харилцааны өв уламжлал нь зөвхөн таван хошуу малыг маллаж эдэлж хэрэглэх төдийгөөр хязгаарлагддаггүй. Харин малаа таньж мэдэх, хайрлан хамгаалах, шилж сонгож өсгөж үржүүлэх, удам угсааг нь сайжруулах, ашиг шим, хэлбэр галбир, өнгө зүсний шилмэл бүтэц бий болгох зэрэг цогцолбор асуудлыг хамарна.

Ер нь монголчууд малынхаа өвчин эмгэгийг засах, унгас ноосыг нь авах, малынхаа төлийг хүлээж авах, малыг төхөөрч янзлахдаа билэг дэмбэрлийн сайхан үг хэлдэг заншилтай.

Жишээ нь, мал үхвэл биеийг нь тойруулан газар зурж, ташуурдан би малаа авлаа гэдэг. Хонь, ямаа хургалж ишиглэж чадахгүй бол цавинд нь 7 хоргол хавчуулж хөрвүүлэх, тэмээ ботголж чадахгүй бол гэрийн эзэгтэй гоёлын хувцсаа өмсөж цайныхаа хоосон уур нүдүүрийг тэмээний дэргэд аваачиж нүдэх, сайн морь үхвэл толгойг нь хадгаар боож дөрвөн туурайных нь хамт уулын

орой юм уу овоонд тавих, малын дэлэн өвдөж хавдвал хүрэл зэвийг саалийн хувиндаа зүүх юм уу цагаан өнгийн чулуун дээр сүүг нь саах, мал бэлчээрээсээ ирэхгүй хөдөө хээр хоновол аюулаас авар гэж галын ба үйлний хайчныхаа амыг нарийн дээс, сураар боож үүднийхээ баруун урд талын унind хавчуулах зэргээр домнодог ёс байв. Хонь, малыг худалдахдаа хонины бал сүүлний үзүүрээс, ямааны сахалнаас үс ноос авч сүү дусаагаад «Эзэндээ ээлтэй өгсөндөө өлзийтэй, авсандаа ашигтай болоорой» гэж ерөөгөөд хороо, хашаандаа хавчуулдаг. Хаврын урь орж дулаарсаар анхны бороо ороход «Хан хурмаст тэнгэр, Хөх мөнгөн тэнгэр минь! Зунаа наашаа, зудаа цаашаа, Өнгөө наашаа, өвлөө цаашаа» гэх зэргээр хэлдэг ёс бий.

Малчин хүн бүхэнд анхааруулсан ахмадын сургамж

- Өглөө эртлэн босож бай. Аргал түлшээ түүхээс эхлэн хээр бэлчээрлэсэн адуу малаа бүртгэн цуглуулж, шинэ сэргэг өвс ногоонд сэлгэн бэлчээрлүүл бас хотлон хэвтүүлсэн малын сүү саалийг хүртэл бүрэн гүйцэд авч өглөөний сэрүүнд малаа бэлчээрт гарга.
- Орой босдог айлын хотлон хэвтэшлүүлсэн бог малын ийш тийш ус бэлчээртээ тархан явахад хүрнэ. Чөдөрлөж тавьсан морь нь хүртэл зүдэрнэ. Адуу мал дагаж хөлөө халаах, хөлдөө цус буулгах, чөдрөө урж тасдуулахад хүрнэ.
- Өглөөний сэрүүнд тогоо, шанага, аяга таваг, тогооны алчуур, угаагуураа хүртэл тухай бүр сайн цэвэрлэж бай.
- Ажил хийхдээ эхэнд нь хичээгээд эцэст нь битгий сулруул. Дуустал нь сайн хий. Ер нь ажлын зохион байгуулалтыг аль талаас нь эхэлж ажиллаваас дөхөмтэй болохыг судал. Маргааш гүйцэтгэх ажилдаа өнөөдөр бэлтгэл хий.
- Аль нэг айл өөрийн хүн бүлийн чадал байдалд тохируулан гүйцэтгэх ажлаа хуваарилан авч харилцан ажиллаж бай. Харин бие биедээ найдаж битгий зүгээр суу.
- Ажил хөдөлмөр хийхийн өмнө мэдэхгүй, чадахгүйг урьдал болгож биеэ битгий зайлуул. Идэвхийлэн санаачилж ажилла.
- Онцын гавшгай үлгэр туршлагатай малчдын ажлын баялаг арга туршлагаар биеэ хүмүүжүүлэхийг бод.
- Олон нийтийн эд хөрөнгийг өөрийнхтэй адил хамгаалж яв.
- Эрэгтэйчүүд нь эмэгтэйчүүдийг эрхэмлэн хүндэтгэж ав.
- Эрдэмтэнг эрхэм болгон хүндэтгэж бай. Эрхэм мэргэжлийг биедээ шингээж авахыг бод.

- Олон нийтийн үйл хэрэгт үнэн зүтгэлийг гаргаж яв.
Мянган төгрөгнөөс зуун нөхөр илүү.
- Айл бүр алх дөш, өрөлбө, хуурай, төмөр модны хөрөө, харуул, цүүц, хасуур, өрөм мэтийн ойр зуурын багаж хэрэгсэлтэй бай.
Эвдэрсэн хэмхэрснээ даруй засан сэлбэж ажилла.
- Аль нэг гачигдсан айлд ажил хөдөлмөрийн тусламж үзүүлж, ихээхэн ажил хөдөлмөрт санаа нийлүүлэн хамтран ажиллаж бай.
- Гэр орноо түр орхих ажил тохиолдвол гал битгий нэмж түл.
Тулга зуухны галыг унтрааж сайн эмхэлж базааж яв. Хөдөө хээр яваа хүн чүдэнз, тамхины галыг сайн унтрааж яв.
- Айл бүхэн малын тоо бүртгэлийг малын төрөл, нас хүйсээр нь цөмийг үнэн зөвөөр бүртгэж, бүртгүүлж бай.
- Аливаа нэгэн айл төрөл бүрийн малдаа им, тамга тэмдэг хэрэглэж бай. Им, тэмдэггүй малыг эрж сурвалжлахад түвэгтэй гэж сургаж бэлчээрийн мал аж ахуйн маллагааны хамаг нандин туршлага, арга ухааныг хойч үедээ өвлүүлж иржээ. Үнэхээр ч малд нүд муутай, дуугүй, мал хайрладаггүй өвс бэлчээр мэддэггүй хүнийг малчин хүн гэж нэг их хэлдэггүй. Харийн хэдэн зуун мянган малыг өнгө зүс, дуу авиа, үс ноос, нас шүдээр нь, удам угсаа, үр төлийг нь хараад

л ялгаж таньж чаддаг хүнийг л жинхэнэ малчин хүн гэж хайрлан хүндэтгэж ирсэн уламжлалтай. Ийм ч учраас малчин хүний мал маллагааны олон мянган жил хуримтлуулсан баялаг туршлага арга ухаан, нандин өв уламжлал үеэс үед дамжин эдүгээг хүрчээ.

Монголчууд хүүхдээ бага наснаас нь эхлэн гэрийн аж ахуйн сургалтаар мал ажиллагаанд дасгаж сургадаг уламжлалтай. Ардын мал эмнэлгийн гэрийн сургалтаар малын өвчин эмгэгийг эмчлэн засах, тухайлбал малыг ханах, эр малыг хөнгөлөх, ойр зуурын мэс засал хийх, амьтны гаралтай эм, айраг, цэгээ болон сэвс арьс мах зэргээр эмнэх арга ухаанд сургадаг. Гэрийн аж ахуйн сургуулиар сааль сүү саах, цагаан идээ боловсруулах, зөөлөн оёдол оёж үйл мэтгэх, томох, нийтгэх, савах, зулах, аргал түлшээ хатааж нөөцлөх, гэр орноо цэвэр цэмцгэр байлгах, хувцас хунараа янзалж, засан оёж шидэх, хоол хүнсээ амт чанартай бэлтгэх, зөв боловсон идэх арга ухаанд сургадаг уламжлалтай. Ийнхүү арьс нэхий, аргамж, сур элдэж боловсруулах, эмээл хазаар, худрага хөмөлдрөг, чөдөр ног уурга хуйв тэргүүтнийг засаж тоноглох, тэрэг тоног шааж чангалах, гэр орноо янзлах, мал сүргээ адуулан маллах, бэлчээр нутаг ус, хужрыг зөв сонгох, эцэг эх малын тохироо, ороо нийлүүлгийг зохицуулах, морь малыг шинжиж, уяа сойлгыг тохируулах, цаг агаар уур амьсгал, ургамал нөмрөг зэргийг шинжин мэдэж түүнд малын хариулга маллагаа, отор нүүдэл, өвөлжөө хаваржааг нийцүүлэх зэрэг олон зүйлийг зааж сургаж, мал маллагааны арга ухаан эзэмшүүлдэг байв. Ингэснээр хүүхэд багаасаа малдаа хайртай болж сурдаг. Монгол хүүхэд 3 настайгаасаа морь унаж сурдаг ба 4-5 настайдаа хурга хариулж, хонио хурааж сурдаг. Тоглохдоо ч “айл гэр” болж чулуугаар таван хошуу мал хийж, эрэгтэй нь аавыгаа дуурайн адуучин болж шилбүүр унаж, морь уургалж, эмэгтэй нь ээжийгээ дуурайн сүү сааль сааж тоглодог нь ч хүмүүжлийн учиртай.

Малчин айлын нүүдэллэх ба гэрээ барих ёс

Олон зууны турш монголчууд мал аж ахуйгаа шүтэн нүүдэллэн амьдарч ирэхдээ нүүдэл суудлын ёс журмыг тогтоожээ. Нэг газар удаан суудаггүй усны тунгалаг, ургамлын сайныг даган нутаг сэлгэж нүүхдээ урьдаар нүүх сар өдөр, очиж буух газраа үзэн товлон цаг агаарын сайхныг тааруулж, нүүдэл суудал хийдэг. Нүүхийнхээ өмнө хот хороо, хашаа хүрээгээ сайтар цэвэрлэж цэвэр цэмцгэр болгодог. Унага тугалын зэл, морины уяаны шон, гадсыг сугалж авч

нүхийг нь шороо юм уу өтөг бууцаар бөглөдөг. Нүүх өдрөө эртлэн босож цайгаа чанан, үнээ малаа сааж тухтай ундлан идээ будаа, сүү цайныхаа дээжийг орон дэлхийдээ өргөөд ачаа хөсгөө ойртуулан гэрээ буулгаж эхлэдэг. Гэрээ буулгахдаа, баруун урд хатавчнаас эхлэн нар зөв эргүүлж, хошлон оосор, бүч дээвэр туургаа авч эвхэж ачдаг заншилтай. Ачаалж дуустал гэрийн тооныг гэрийн буурьнаас гаргахгүй хамгийн сүүлд ачна. Нүүхдээ хүүхэд ачсан эд хогшил, цагаан идээ ачсан, тооно ачсан хөсөг гэх зэргээр дэс дарааллыг анхаарч билэгшээдэг. Гэрийн эзэгтэй гоёлын хувцсаа өмсөж, дэлийг нь зассан моринд бүрэн хэрэглэлтэй эмээл тохож унан ачаагаа хөтөлдөг нь ажлын хуваарь нүүдэллэх ёсны нэгэн чухал заншил юм. Ачаатай хөсгийн өмнө адуугаа туух ба бусад малаа ачааны сүүлд ахмад настан, хүүхэд тууж явна. Нүүж явахад нь замд тааралдсан хүмүүс нүүдлийн зөв талаар зөрж, зөв талын дөрөөгөө мулталж, настай хүмүүсээс эхлэн бүгдтэй нь мэнд усаа мэдэж нүүдэлд ачаа тэгш, өлзийтэй үг хэлэлцэж салдаг. Замд нь ан амьтан тааралдвал өлзийтэй сайн гэж бэлэгшээдэг. Овоо даваа тааралдвал чулуу тавьж, идээ өргөж билэг ерөөлтэй үг хэлж өнгөрдөг. Зам зуурт тааралдах айлын хүмүүс зориуд тосон хүндэтгэж шинэ цай идээ барьж угтана. Нүүдэллэн яваа хүмүүс түр саатан цайлдаг. Тэгэхдээ эхлээд хамгийн настай хүнд, дараа нь ачаа хөтөлж яваа гэрийн эзэгтэйд гэх мэтээр дарааллан цай барина. Цайлж дуусаад шинэ нутагт сайн нүүж буух, ачаа хөсөг тэгш сайхан явахыг ерөөлцөн хөдөлдөг. Буух газраа ойртоход гэрийн эзэн түрүүлэн очиж гэр барих газраа сонгон гурван чулуугаар шав тавих ба мориныхоо эмээлийг авч гэрээ барих буурины зүүн талд дотор нь оруулж тавих ба ачаа хөтөлж ирсэн эзэгтэйн эмээлийг гэрийн эзний унтах орны хөлд тавьдаг. Ачаа хөсгөө буулгаад идээ цагааны дээжийг хангай дэлхийдээ өргөдөг. Нүүдэлчин айлын оршин суух орон сууц нь гэр юм. Гэрээ барихдаа бас дэг журам, дэг дараалан баримталдаг.

1. шал тавих
2. хаалга босгох
3. хана дугуйлах
4. дотуур бүслүүр татах
5. тооно, багана босгох
6. унь хатгах
7. дотуур бүсээр тавих
8. туурга нөмөргөх
9. цаваг тавих
10. дээвэр тавих

11. гадуур бүсээр нөмөргөх
12. бүслүүр татах
13. өрх тавих
14. хаяавч татах
15. оосор бүч бэхлэх зэрэг дэс дараатай.

Гэрээ урагш хандуулж уулын орой чиглүүлэх ба хөтөл хотгор чиглүүлэхийг цээрлэдэг. Гэрээ барьж дуусаад шинэ цай чанаж гэрийн эзэгтэй дээжийг нь хангай дэлхий, шинэ нутгийнхаа уул усанд өргөж ёслол үйлдэнэ.

Гэрийн дотоод тавилга нь: Тооныг төв голлуулж дөрвөлжин модон хүрээ суурилуулж дунд нь дөрвөн оцогтой, гурван бүслүүртэй угалзат тулга тавьж голомт босгоно. Янз бүрийн хээ угалз урлаж ширсэн цагаан эсгийг дэвсэж, дээгүүр нь хивсэн дэвсгэр буюу олбогоор өнгөлнө. Алтан хуартай бяцхан авдрыг баруун хоймортоо голлуулан, дээр нь гүнгэрваатай бурхнаа тавьдаг. Баруун зүүн хоймортоо ор засаж бүтээн, дээр нь дэр хөнжлөө давхарлан хураана. Ханын толгойноос ширмэл гонзгой, дөрвөлжин, элдэв хэлбэрийн ширмэл уут өлгөж түүндээ зүү утас, чимэтгэл, зүүтгэл ба аяга савхаа солихгүй, гадагш явахдаа авч явахын тулд мөнгөн аяга, саваа хийдэг. Гэрийн зүүн өмнө талд эргэнгээ тавьж сав суулга, аяга таваг, идэх уух зүйлээ тавина. Үүдний баруун хананы толгойноос өлгүүр хийж эмээл, хазаар, хуйваа өлгөдөг. Хоймрын суудалд тохируулан явган ширээ засдаг. Түүний дээр хоол ундаа идэж ууна. Гэрт суух суудлыг:

1. зүүн хоймор, орны дээд авдрын өмнө хэсгийг гэрийн эзний суудал
2. гал тогооны тавиурын дээд хэсгийг гэрийн эзэгтэйн суудал
3. гэрийн баруун урд хэсгийг хүүхдийн суудал
4. гэрийн баруун дээд хоймрыг зочны суудал

гэх зэргээр ангилдаг. Үүнтэй уялдан гэрт суух суудал бас өөр. Гэрийн эзэн болон өндөр настан, лам хуврагууд хоёр өвдгөө нугалан, өлмий зөрүүлж хөлийг дарж «завилгаа» суудлаар суудаг. Гэрийн баруун, зүүн талд суух нь гэрийн эзэгтэй зүүнээ болон зүүн талд суусан нь баруунаа, баруун талд суусан нь зүүн өвдгөө нугалан дарж, нөгөөг цомцойлгон “цомцойх” суудлаар суудаг. Гэрийн эзэн, эзэгтэй, зочид гийчдийн эдгээр суудлаас гадна гэрт суух, түр суух хэдэн янзын суудал бий. Тухайлбал, хоёр өвдгөө дотогш нь нугалан дарж «сөхрөх суудал», өвдгөө нугалан хоёр хөлний хооронд зайтайгаар улан дээрээ тулгуурлан «явган суух», хоёр өвдгөөрөө тулан бохирч «сөгдөн» суух суудал, эд юман дээр сандайлан сууж

нэг хөлөө нөгөө дээрээ тохож суух «хөл ачиж» суух, биеийн аль нэг талаар хагас хажуулдан сүүжин хэсгээрээ дарж дэвсгэрт тохойлдон тулж «сүүжилдэн суух» суудлууд бий. Гэр орондоо хориглодог зүйлүүд гэвэл багана түшиж зогсох, хаалга алдлах, босгон дээр суух, гишгэх, түлээний араг сандайлан суух, явган сууж идэж уух, гэрт исгэрэх, гингэнэх гар салаавчлан хэвтэх, хөл ачиж хэвтэх, хэвтээгээрээ идэж уухыг цээрлэдэг заншилтай.

Аз хийморьтой явахыг билэгшээн эр хүн малгай, дээл бүс, гутлаа өмсөх, тайлах, хураах нарийн дэг журам бий.

Дээл бүсэн дээгүүрээ алхахгүй, унтахдаа бүсээ дундуур нь очир зангидаад дэрэн доороо хийх, малгайгаа авдар дээрээ урагш нь харуулан тавих, дээлээ уртаар нь эвхэж дундуур нь нугалах, гутлаа орны доод талд урагш нь чиглүүлэн босгож тавьдаг. Эр хүн бараг бөгж зүүдэггүй. Хэрэв зүүх бол зүүн гарын ядам хуруунд зүүж баруун ташаандаа хуйтай хутга, зүүн ташаандаа хэтээ зүүдэг заншилтай.

Гэр бүлд үр хүүхэдтэй холбоотой нарийн дэг журам бий. Төрөх дөхсөн эмэгтэйд бүх хүн (гэр бүлийн) анхаарлаа тавьж халамжилдаг. Жирэмсэн эмэгтэйд ч хориглон цээрлэдэг зүйл байв. Тухайлбал, жирэмсэн хоёр эмэгтэй золгох, туулай, хүдэр, тэмээний мах идэхгүй, хоолонд дэг журам хатуу сахидаг. Төрөх эмэгтэйн нуруугаар голлон өвдвөл хүү, хэвлий давсгаар өвдвөл охин гарна гэж баруун, зүүн хатавчиндаа байр засдаг байв. Эхнэрээ төрөхөд нөхөр нь дэргэд нь байх ба зарим үед эх барьж авдаг байв. Эх барьж авсан хүнийг ихэд хүндэтгэж сар шинээр хүүхдээ золгуулдаг уламжлалтай. Хүү төрвөл үүдэн дээрээ нум сум өлгөдөг. Хүүхэд төрөөд 3 хоносны дараа «хүүхдийн угаалга» хэмээх ёслол хийдэг. Тэгэхдээ өрх гэр, хот айлын хүрээнд хийдэг. Зар тарааж зочид урьдаггүй. Харин эх барьж авсан хүнийг хүндэтгэн урьдаг. Хүүхдийг эхлээд хар цай (цийдэм)-гаар угаагаад дараа нь угаалганы цайллаганд зориулж чанасан махны шөлөөр эх барьж авсан ээж нь угаадаг. Тэгээд хүүхдээ өлгийдөөд нэр өгдөг. Нэр өгч буй хүн «Тийм нэр өглөө» гэж эхийнх нь чихэнд шивнэхэд эх нь хүү бол баруун, охин бол зүүн чихэнд нь уг нэрийг шивэгнэж хэлээд дараа нь нийтэд зарладаг. Хүүхдийг 3-5 нас хүрэхээр нь даахь авах үсний найрыг хотол олон ах дүүгээрээ хийдэг. Харин насны ойг жил бүр тусгайлан тэмдэглэдэггүй, цагаан сараар хамтатган тэмдэглэдэг уламжлалтай. Хүүхдийн ивээл жилтэй хүн даахинд нь гар хүрч модон хутгаар хусаж буй дүр үзүүлж, дараа нь бариулд нь хадаг уясан хайчаар магнай талаас эхлэн хайчлаад хадагт нь боодог. Дараа

нь хуран цугларсан бүх хүмүүс ээлж дараалан хүүхдийн даахинд хүрч хүүхдэд «толгойг нь мялааж байна» гээд бэлэг өгдөг.

Монголчууд малаа хотлуулж, өдрийнхөө ажлыг дууссаны дараа орой элдэв сонин хачин зүйл, үлгэр, домог ярилцаж, морь уралдах, гүү саах, шагай атгах, шагай няслах, хомбороо хаях, алаг мэлхий өрөх, тэмээ ботголуулах, цагаан тэмээцэх, чоно тарвагацах, цагаан мод хаях зэрэг уламжлалт тоглоомоор тоглодог заншилтай.

Ийнхүү монголчууд нутаг сэлгэн «баярлан суух, баяжин нүүсээр» олон зууныг элээхдээ жилийн дөрвөн улиралд нутаг бэлчээр сонгон нүүдэллэж, таван хошуу малтайгаа харилцах харилцааны нандин сайхан уламжлалыг бий болгожээ.

Мал маллагааны уламжлалт арга ухаан

Монголын гэх таван хошуу мал сүргээ өөрийн газар шороон дээр бий болгож адуулан маллаж, өсгөж үржүүлэх өвөрмөц онцлог арга ухааныг боловсруулан ашиглаж ирсэн нь дэлхийн соёл иргэншилд оруулсан хувь нэмрийн нэг. Монголчуудын бэлчээрийн мал маллагааны арга ухаан нь дор дурдсан 5 зүйлээс бүрдэнэ. Энэ нь:

1. монгол үүлдрийн 5 хошуу мал
2. тэдгээрийг адуулан маллаж мэргэжсэн малчин
3. сүргийн ашиг шимийг нэмэгдүүлэх
4. түүнийг боловсруулан ашиглах
5. малыг эдэлгээнд сургаж хэрэглэх

гэсэн цогцолбор арга ухааныг багтаана. Бэлчээрийн малын хариулга, маллагаа нь малчин хүнээс байнгын нягт нямбай ажиллагаа, тэсвэр хатуужил шаарддаг нарийн мэргэжлийн ажил. Иймээс малчны хөдөлмөр нь зөвхөн нэг төрлийн дагнасан хөдөлмөртэй адилтгах аргагүй.

Малчин хүн малынхаа бие бүтэц, зан байдал, үржин төллөх онцлог, өвчин эмгэгээс урьдчилан сэргийлэх, өвчилсөн үед эмчлэх аргыг мэдэхээс гадна тухайн орон нутгийн газар зүй ургамал амьтны аймгийн талаар ч өргөн мэдлэгтэй байдаг. Ийм мэдлэгтэй байж гэмээ нь нутгийг сонгон олж мал сүргээ дадлага, чадвартай хариулж малладаг. Малын хариулга нь хотноос гаргах, бэлчээрт хүргэх, гилэх, бэлчээх, орой хот хэвтэрт нь ойртуулах, хотлуулах гэх зэргээр тодорхой дэс дарааллаар гүйцэтгэдэг.

Хашир туршлагатай малчид этологийн практикт мэдлэгтээ тулгуурлан ямар нас хүйс, төрлийн малыг хэд хичнээн тоогоор суурилж, хэрхэн маллахыг сайн мэддэг.

Монгол хонь ноомойдуу, тогтуун, цаг агаарын хямрал, халуун

хүйтэнд гоц тэсвэртэй. Ямаа бол сэргэлэн цовоо, хөдөлгөөнтэй, өндөр уул хаданд авирамтгай, асга хаданд ургасан төрөл бүрийн цэцэг бүхий ургамлыг олж идэхдээ чадамгай, халуун хүйтэнд тэсвэр муутай, сүүдэр, нөмөр, хорго эрэмтгий. Тэгэхлээр хонь ямаа хоёрын энэ онцлог чанарыг харгалзан хамтад нь хариулж маллахад нэг нь нөгөөдөө ашиг тустай байдгийг өвөг дээдэс маань олж мэдээд амьдралдаа хэрэглэсээр иржээ.

Бог малтай харьцуулахад үхэр ус их ууж шингэн ялгаруулж хүйтний улиралд хөлдүүс үүсгэн хэвтрээсээ зутран эцэж турдаг болохоор үхрийг бог малтай нэг хотонд маллан, хэвтрийг богоор «бэлтгүүлж», үхрийн сүүг хүнсэнд, баасыг түлшинд хэрэглэсээр ирсэн уламжлалтай. Хонь, ямаа, үхрийг нэг хотонд хамт байлган хариулж маллахад уналга, ачилганы хэрэгцээ яах аргагүй шаардагдах учраас тэнд тодорхой тооны адуу, тэмээтэй байдаг. Ийнхүү таван хошуу малыг тодорхой тооны харьцаагаар хамтад нь малладаг нь учир утгатай. Туршлагатай малчин малынхаа араншинг ажиглан бие махбодийнх нь өөрчлөлтийг мэдэж хариулж маллах арга барилаа тохируулж чаддаг. Малчид гэртээ байхдаа гадаа хотон дотор хотны ойролцоо байгаа малынхаа байдлыг хөдөлгөөн, дуу авиагаар нь гойд сайн мэддэг.

Малыг хариулан ашиг шимийг авах, унаж эдлэхийн тулд бод малыг сургаж номхруулдаг. Энэ нь эмнэг догшин малын зан араншинг хүн өөрийн хэрэгцээ шаардлагад тохируулан өөрчилж байгаа хэрэг. Эмнэг хангал мал дээд зэргээр таргалж чаддаггүй эцэж турах нь амархан, үргэмтгий цочимтгой, хулжиж алдагдах, бэртэн гэмтэх нь олонтой, тэсвэр хатуужил муутай байдгийг малчид сайн мэдэж малаа эмнэгшүүлэх дургүй. Энэ бүгдээс үзвэл монгол малын гайхамшиг нь түүнийг малладаг арга ухаандаа байдаг. Ингэхлээр мал маллах уламжлалт арга ухааныг орчин үеийн шинжлэх ухааны аргатай ухаалгаар хослуулж улам боловсронгуй болгох нь зүйн хэрэг.

Эцэг малыг хүндэтгэн хайрлах ба эцэг мал тавьдаг ёс

Монголчууд эцэг малаа хайрлан хүндэтгэдэг эртний уламжлалтай. Эцэг малыг анх сонгож тавихдаа ам, хамар, толгой, дэл сүүлэнд нь сүү дусааж, олон үр төл өгөхийг хүсэн ерөөдөг. Цагаан сарын шинийн нэгэнд гэрийнхээ зүүн өмнө нар ургах зүгт чулуун овоо босгож оройд нь нарийн бургас мод хатгаад түүндээ азарга, буур, бух, хуц, ухны ноос үснээс зүүж олон үр төл өгөхийг гуйж мөргөдөг заншилтай. Эцэг малыг алж идэхийг цээрлэнэ. Үхэхэд нь толгойг

нь овоо толгой дээр эрхэмлэн тавьдаг. Бух үнээ дагах, азарга гүү гишгэх, буур орох, хуц, ухна хөөлгөхөд тариа будаа цацаж, үр төл нь олон болохыг бэлэгддэг. Азарга, буур, бух, ухна, хуцны дүрсийг зуруулж модон дээр сийлбэрлүүлж, мөнгө, зэсээр цутгуулж гэрийнхээ хоймрын авдар саван дээр тавьж шүтдэг.

Эх малаа эцэг малтай адилхан эрхэмлэн хүндэтгэдэг. Эх малын хээл савыг «баян хот», «баян сав», «өргөө» гэх зэргээр бэлэгдэн нэрлэдэг. 1-2 настайдаа эх мал төллөвөл мал сүрэг минь өсөх нь гэж бэлэгшээдэг. Эцэг мал тавихдаа маш олон талаас нь нарийн шинжиж тавьдаг. «Азаргагүй адуу сүрэг болохгүй» гэж азаргаа адуун сүргийн манлай гэж хүндэтгэдэг.

Азарга тавихдаа: Бие тэгш бадриун, магнай тэнэгэр, нүд, хамрын нүх том, чих урт, хүзүү бүдүүн, цээжин бие өргөн мундаа өндөр, зоо нуруу тэгш, ташаа өргөн, дэл сүүл шигүү, хэвлий тавиун, хомбон, тэгш, хар туурайтай, борви тэнэгэр, сагаг жишүү, босоовтор, гишгэлт тэгш, шилбэ бүдүүн шөрмөслөг, төмс адил байрлалтай, зүс бараан зэрэг 30 гаруй шинж бүрдсэн эх эцгийн удам сайтай үрээгээр азарга тавьдаг. Азарга тавихдаа сүү амсуулж, толгой, дэл, сүүл, хондлой руу нь дусаагаад «Багсарсан дэлтэй, сагсайсан сүүлтэй үр төл олонтой, үржил, угсаа сайтай, ижил сүрэгтээ ээлтэй яваарай, ирэх дайсанд халтай, хамаг сүрэгтээ хайртай хурдан жороо олонтой, түмэн сүргийн манлай болоорой» гэж ерөөлийн сайхан үг хэлдэг заншилтай.

Буур тавихдаа: Булчинлаг торниун биетэй, хоёр бөх холбоо бус, магнай өндөр, хоншоор монхор, угсал харцтай том бөгөөд дугариг бүлтгэрдүү нүдтэй, өндөр биш өрөвлөгтэй хойт хөл нь шөрмөслөг тэгш, урд бээвхий нь бахим богино, тэгш ширмэн тавагтай, гэдэс нь цавь руугаа цүлхгэр, дөлгөөн зантай гэх зэрэг 30 гаруй шинж бүрдсэн удам сайтай ингэнээс хүйтний улиралд гарсан хүрэн улаан, хар хүрэн зүсний тайлгаар буур тавьдаг. Буур тавихдаа мөн билэг дэмбэрэлтэй ерөөлийг хэлж сүүгээр мялаадаг.

Бух тавихдаа: Өргөн духтай, эвэр бахим, булчинлаг богино хүзүү, цээж өргөн, сэрвээ хондлой, ташаан толгой жигд гуя бөөрөнхий булчинлаг, урд хөл эгц, хойд борви уужим, шилбэний яс бүдүүн, тэгш, дэндүү унжуу биш, биерхэг гэхдээ урт биш, үс сахлаг, шир зузаан, бараан зүстэй гэх мэт 10 гаруй шинж бүрдсэн удам сайтай монгол үхрийн бяруугаар бух тавьдаг. Мөн сүү амсуулж духан дээр нь дусаагаад «Үнээ хусрахгүй, төл хорогдохгүй, шим сайжрах болтугай. Эзэндээ ээлтэй бух болж ижлээ мянга түм хүргээрэй. Сүргээ хороохгүй самбаа сайтай, урамдахад нь уул

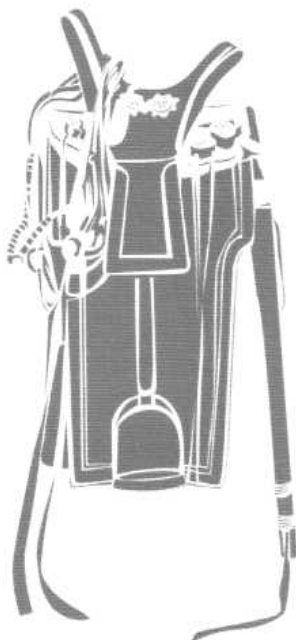
хүртэл уярсан, хамаг сүрэгтээ ээлтэй, халдах дайсанд аргатай, хангай дэлхийд цуутай, хамаг амьтанд дуулиантай, сүү ихтэй, төл олонтой сүргийн манлай бух болоорой” гэж ерөөлийн сайхан үг хэлдэг.

Хуц тавихдаа: Чийрэг биетэй, монхор хоншоор, хөл эгц хэнхдэг өргөн, сэрвээ, нуруу, хондлой уужим, сүүл том, ноолуур ихтэй, урт сорлог үстэй, ноолуурхаг торгон ноостой хар бараан туруутай юм уу хар нүдэн гэх зэрэг арваад шинж бүрдсэн удам сайтай хургаар хуц тавьдаг. Хуц тавихдаа эвэр, дух, туруунд нь шар тос түрхэн сүү амсуулж нурууг нь дагуулж дусаагаад “Үр төл олонтой, үржил шим сайтай, түмэн хонины түрүү болоорой” гэж ерөөдөг.

Ухна тавихдаа: Өсгөлөн чийрэг бие томтой, хошуу уртавтар, эвэр хэт шорон биш, үс сорлог ноолуур арвин, зүс бараан гэх зэрэг арваад шинж бүрдсэн удам сайтай ишгээр ухна тавьдаг. Ухна тавихдаа эвэр, дух, туруунд нь шар тос түрхэн сүү амсуулж нуруугаар нь дагуулан дусаагаад «Зууны эх мянганы эцэг, түмний сүрэг түнтгэр хөх ухна болоорой» гэж ерөөлийн үг хэлдэг.

Ийнхүү эцэг малыг маш нарийн шинжин тавьж, эцэг малтай маш зөөлөн харилцаж, түүнийг энхрийлэн хайрладаг заншилтай. Монголчууд «тал дүүрэн бэлчсэн таван хошуу мал минь» гэж малаа хайрладаг.

ТАНСАГ БАЯН, ТАВАН ЭРДЭНЭ МАЛАА ТАНЬЖ МЭДДЭГ, ЗҮСЭЛЖ НҮДЭЛДЭГ, ЭДЭЛЖ ХЭРЭГЛЭДЭГ МОНГОЛ АРГА УХААН

1. Адуун сүргээ: «Унахад хөнгөн, уралдахад хурдан, сүү нь эм болдог, сүр жавхлан нь их» гэж дээдэлсээр иржээ. Адуунаас сүү сааль, мах, арьс шир, хөөвөр, дэл сүүл, өөх уушиг, тос шөл, хялгас хомоолыг нь ашиглахаас гадна адууг уналга эдэлгээнд өргөн хэрэглэдэг уламжлалтай. «Унаганд нь уя, дааганд нь тахь, шүдлэнд нь шүт, хязааланд нь хяс, соёолонд нь сорь, хавчиг соёолонд нь хас, их насанд нь ид хавыг нь үз» гэж залгамж үеийн залуучуудад сургадаг. Морь уургалах, булгиулах, бугуйлдах, морин дээрээс нум сум харвах, газраас дарцаг шүүрэх, саад харайлгахаас эхлээд нарийн дэг журамтай спорт тоглоомууд бий.

Адууг унаж эдлэхэд хазаар, ногт, чөдөр, тушаа, өрөөл хударга, эмээл, ташуур, хомут тэрэг, тэрэгний хэрэгсэл, хусуур, сойз, уурга, шон, зэл, аргамж гэх зэрэг олон зүйлийг хэрэглэдэг. Эдгээр нь олон зүйлээс бүрдэх бөгөөд тус бүрдээ нэртэй. Тухайлбал, эмээл гэхэд урд хойд бүүрэг, хяр хавтас, баавар, урд хойд ганзага, дивс, тохом, гөлөм, дөрөө, олом жирэм гэж нэрлэдэг.

Адууны хөлийн гишгэдэл хөдөлгөөнийг адууны явдал гэх ба угийн, сургамал гэж хоёр ангилна. Угаасаа тэр адуунд байгаа алхаа, шогшоо, хатираа, цоглио, давхиаг угийн гэнэ. Зориуд сургасан

хатираа, жороо, сайвар зэргийг сургамал гэнэ. Адууг гуруй гуруй гэж дуудах ба өвс бордоо идүүлэхдээ алагаа, хонгороо гэж зүсээр нь юм уу, ажнай, ажнай гэж нэрээр нь дуудна. Адууны авиаг янцгаах, үүрсэх, хуухирах, унгалдах гэх зэргээр нэрлэдэг.

Монголчууд адуугаа шүдээр нь ялгаж мэддэг. Нас гүйцсэн азарга, морь 40 шүдтэй үүний 12 нь үүдэн шүд, 4 нь соёо, 24 нь араа юм. Нас гүйцсэн гүү 36 шүдтэй, соёо бараг байдаггүй, байвч ажиглагддаггүй. Монголчууд малын шүдний гарц, элэгдэлтээр насыг тодорхойлдог. Адууны төлийг унага, хоёр настайг даага, гурван настайг шүдлэн, (эрийг үрээ, охиныг байдас) дөрвөн настайг хязаалан, таван настайг соёолон, зургаан настайг хавчиг соёолон, долоон настайг гүйцмэл, найман настайг доор зан гэхчлэн нэрлэнэ. Мөн адууг хар, цагаан, хээр, зээр, хүрэн, бор, хонгор гэх зэрэг үндсэн 16, давхар 160 зүсээр зүсэлдэг. Зөвхөн хээр гэдэг зүс дотроо шар хээр, хар хээр, улаан хээр, бор хээр гэх буюу цавьдар зүсийг улаан цавьдар, цагаан цавьдар гэх зэргээр үсний голлох өнгийг үндэслэн нэрлэдэг. Алаг зүстэй хослуулан хар алаг, бор алаг, хөх алаг, хүзүү алаг, бөөр алаг, шийр алаг гэх зэргээр нэрлэдэг.

Монголчууд адууг эмнэг догшин байлгахыг ихэд цээрлэж унага байх цагаас нь сурган уналга, эдэлгээнд хэрэглэдэг уламжлалтай. Унагандаа зэллэгдсэн даагаа сургахад хялбар. Сургах даагыг барьж аванга сайн шахаж оосорлоод дор нь чөдөрлөж хазаарлан эмээллэж жолоог нь нэг тийш сойж цаг орчмын дараа нөгөө тийш нь сойх зэргээр амыг мэдүүлнэ. Тэгээд өрөөлдөж явган хөтлөн эх юм уу ижлийнх нь араас явах, тэр өдөрт нь хазаар ногт, эмээлд дасгаж маргааш нь зөөлөн эмээллэн унаж өөрийн нь аясаар явуулдаг. Үргээж цочоолгүй эвээр нь хэд хоног унаад тавьдаг. Хэд хоногийн дараа дахин унаж ойр зуур зөөлөн эдлэх, унах зэргээр сургадаг. Тэргэнд сургахдаа эхлээд тэргэнд дасгаж үргэхгүй болгоно. Дараа нь хөллөгөөнд сурсан морьтой холбож явуулна. Үргэж цочихгүй болмогц тэргэнд оруулж эхлээд өрөөлтэй нь хөтлөх зэргээр аажим алгуур дасгаж сургадаг уламжлалтай. Унаа морийг 9-10 сарын сүүлч хүртэл сойдог. Сойх морийг өдөр зөөлөн эдлэж, шөнө уяж хоноод үүрээр тавьж идүүлнэ. Өдөрт 1-2 удаа услаж 2-3 долоо хоног сойгоод тавих буюу зөөлөн эдэлдэг. Өвөл зун унах морь, хонины, уургын, алс замд унах морь, баяр наадам, гоёлын, хурдны морь гэх зэргээр ангилан тус бүрийн шинж төрхийг тодорхойлдог уламжлалтай. Тухайлбал, өвөл унах морины арьс зузаан, сахлаг үс хөөвөртэй, уужим гэдэс хэвэлтэй, чөдөрлөж идээшлүүлэхэд өл хоол сайн авдаг, туурай бөх, дэл сүүл сайтай байхад зуны унах морины

арьс нимгэн, үс тачир, өл хоол даах муутай өсвөр насных байх жишээтэй. Хонины морь эдэлгээ даах, номхон, чөдрөөр нь байнга унаж эдлэхэд турж эцэх нь бага, бориг, чөдөрт тогтвортой, хөнгөн хийсвэр зангүй байхад хол замын уургын морь хөнгөн хөлтэй, хурд сайтай, дунд зэргийн тарга хүчтэй байдаг.

Моринд зөөлхөн морддог. Ташуурдаж гуядахдаа зузаан гуянд нь тааруулна. Унасан мориноосоо буугаад олмоо султгаж морины гэдэс хавдах, үрэвсэх, үс ноос нь халцрах зэргээс хамгаалдаг. Халуун нартайд хөлстэй морины эмээл тохмыг гэнэт авах, услахыг цээрлэдэг. Морийг цасны юм уу бохир усаар услахаас болгоомжилж тунгалаг, цэвэр, урсгал усаар услахыг эрхэмлэдэг. Унаж эдлэж яваад ядарч эцсэн морио эзгүй хээр хайхрамжгүй орхихыг ихэд цээрлэдэг. Намрын цагт ширүүн эдлэж, тууж, хүч таргыг хайлгахаас болгоомжилж, унааны морио хүйтэн сэрүүн оруут уяж сойж хүчийг нь тогтоож улдахаас сэргийлнэ.

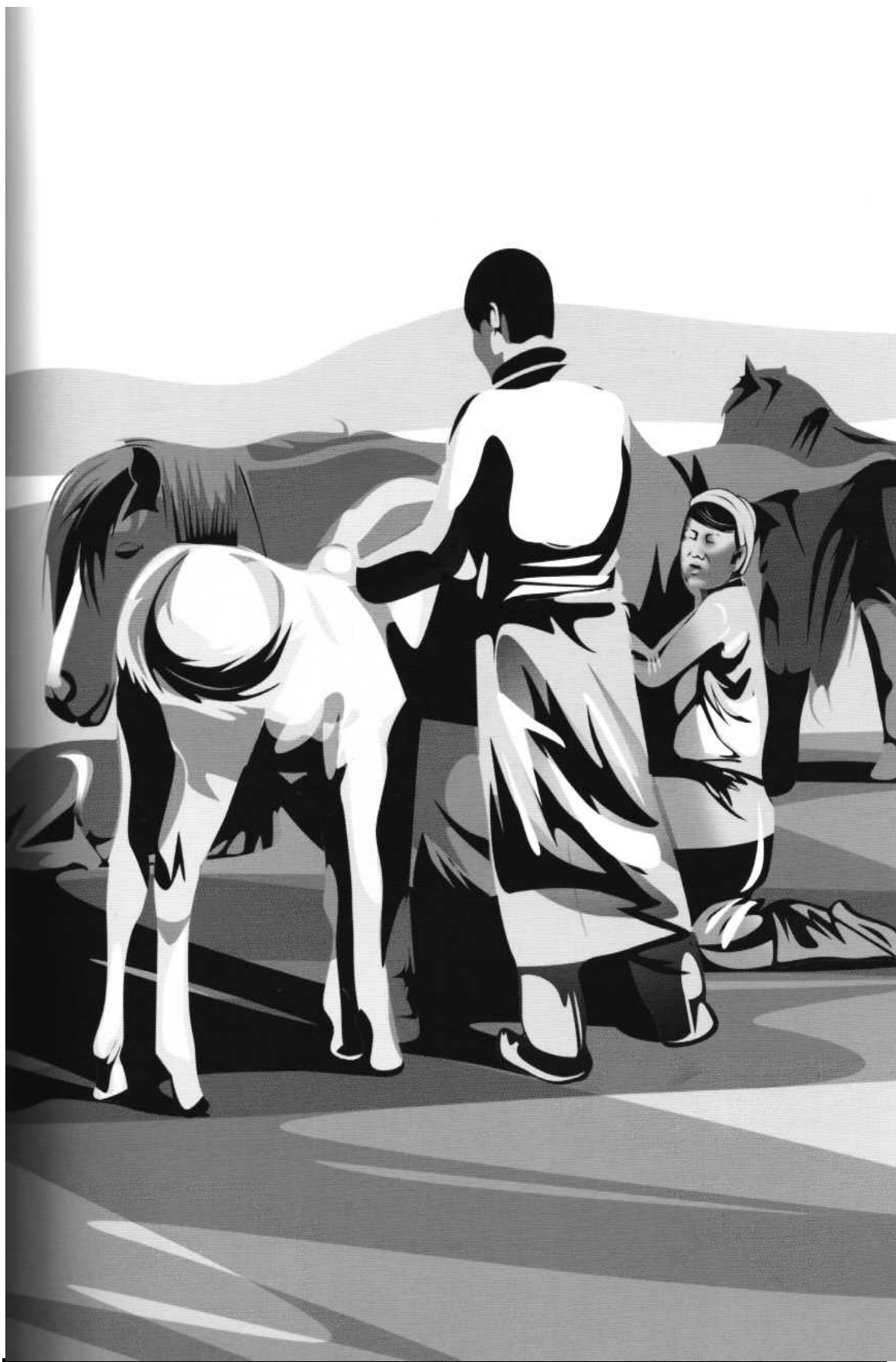
Монголчууд худаг ус сахиж эзэнгүй зогсож байгаа малыг услахгүй өнгөрөхийг цээрлэж хүний, өөрийнх гэлгүй ханатал нь услаж, онгоцыг усаар дүүргэж орхидог. Жижгэвтэр биетэй, огцом хурд сайтай, номхон, ам зөөлөн соёолон, хязаалан насны морийг шилж уурганд сурган уурганы морь болгоно. Уурганы сайн мориор бөөн адуун дунд дайран орж уургалахад хоёр өвдөг адууны бөөрөнд шүргэхийг налж, зайлж чаддаг байх учиртай. Уургын морийг унаж эдлэх тусгай аргатай, уралдуулдаггүй. Монголчууд морийг унаж эдлэхээс гадна тэрэг чарганд хөллөж тээвэрт хэрэглэнэ.

Гүү барих, тавих ёс

Гүү барих, тавих ёс нь монголчуудын эрхэм заншлын нэг бөгөөд адуун сүргийн баяр, айраг цагаа бүтсэний бэлэгдэл болдог. Гүүг ихэвчлэн зуны эхээр бар өдөр барьж, намар нохой өдөр тавьдаг заншилтай. Анхлан унага барихдаа шинэ газар гадас шааж зэл татдаг. Уурганы хуйвны угсуурганд баярын бэлгэдэл болсон утас буюу хадаг уяад ууган унагаа эхлэж уургалан ногтлон чагталж зэллэнэ. Ингээд гүүгээ модон хувинд саадаг. Гүүний үрс гаргах ёслол нь гүү барьсан өдрөө юм уу эсвэл айраг эссэний дараа хийдэг. Тэр нутаг усныхан үрс гаргах айлд архи бяслаг, ааруул идээтэй ирдэг. Нөгөө айл ч идээ цагаа бэлтгэнэ. Үрс гаргах ёслолыг гадаа гүүн зэлний дээд талд эхлэнэ. Энд цагаан эсгий дэвсэн ширээ засаж мах, архи, идээгээ байрлуулдаг. Ширээний өмнө том модон хувинтай саалийг ишэнд нь таван өнгийн хадаг уясан есөн нүхтэй цацлын хамт тавина. Энэ үед гэрийн эзэн уяан дээрх морьдоос 5-9 морь тоолж гаргаад өөрөө нэгийг унан бусад хүмүүсийг дагуулж гэрийн үүдэнд очиход гэрийн ахмад настан буюу гэргий нь мөнгөн аягатай сүү барьдаг. Тэдгээр хүмүүс сүүг амсаад гэргийг нар зөв тойрон зэлний тэндэх эсгий, идээний дэргэд ирэхэд гэрийн эзэн мориноос бууж модон хувинтай саалийг хадаг уясан уургандаа өлгөөд хоёр номхон морьтой хүнд дамнуулж зэл тойруулна. Ингээд сүү хөдлөхөд дунд нь цагаан морьтой хүн дагаж, сүүнээс цацлаараа хутган, цацаж зэлээ нар зөв гурвантаа тойроод «цээн цод» хэмээн бүгдээр уянгалуулан дуудна. Явгаар дамжлан яваа бол нэг хүн нь цацлыг цацна. Цацал дуудах хүн цацлын шүлэг хэлэх ба дараа нь азарганы дэлэнд хадаг сүлжин ууган унаганыхаа толгойд мөн хадаг зүүж мялаана. Дээрх хүмүүс зэл тойрсоны дараа тэр айлын хотыг нар зөв эргээд уургаа газар хүргэлгүй явж зэлний тэнд байсан идээг хэдэн хүн дамжлан ирэх бөгөөд замдаа гурав үдлүүлэн хүрч ирдэг заншилтай. Үдлэж амрахдаа «бууя» гэх, хөдлөхдөө «нүүе» гэлцэнэ. Гэрийн үүдэнд ирээд «Үрсний идээ хүргэж ирлээ» гэж мэдээлдэг. Ингэхэд гэрийн эзэн гарч ирээд «Сайн явж ирэв үү? Хаана үдлээд, хаана хоноод ирэв» гэхэд үрсийн идээ хүргэж ирсэн хүмүүсийн нэг нь хавь ойрынхоо өгөөмөр баян нэртэй цуутай нутгийн нэр дурсан тэнд хоноод, энд үдлээд амар мэнд ирлээ гэдэг. Ингээд гүүний үрсний найр эхэлнэ. Гэрийн эзэн мах хуваах хоёр хүний нэр заана. Мах хуваах хүн идээний дээжийг гэрийн эзэнд амсуулан махаа хуваан жижиглэн гийчдэд түгээнэ.

Үүний дараа гэрийн эзэн мөнгөн аягатай сүү хадаг барьж ерөөлчид хандан “Та бэлэгтэй сайхан үг хэлж (айлдаж) соёрхоно

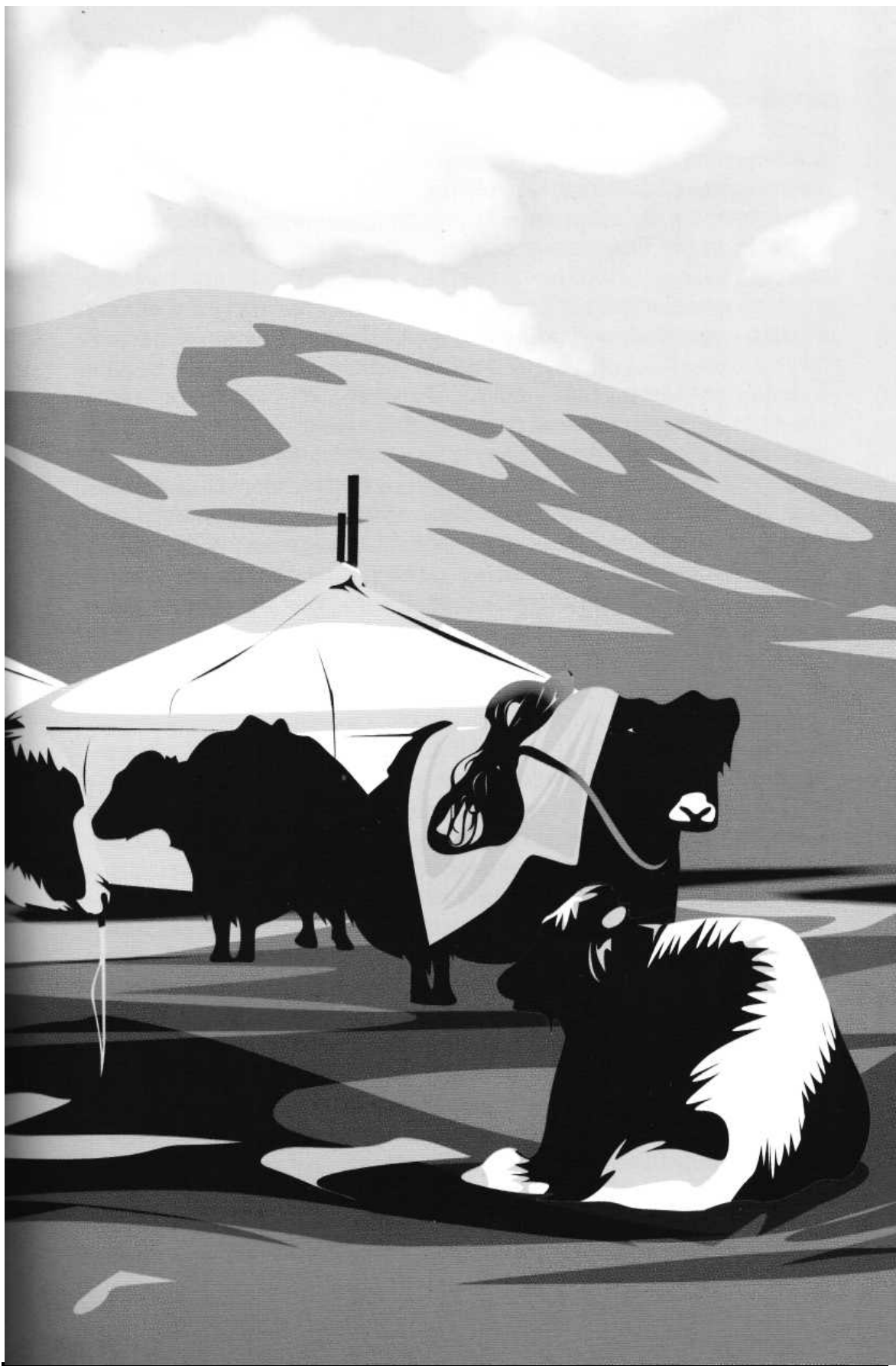

шоолж басамжилж гомдоодоггүй, нөхдөдөө тусч, энэрэнгүй эрхэм сайн чанарыг өвлөн эзэмшсэн байдаг. Хурдан морины хүүхдүүдэд гоёмсог өнгийн бөс даавуугаар, хээ угалзаар гоёж чимсэн малгай, цамц, түрийвч, гутал хийж өмсгөнө. Нарны бурхан Осор таринд «Наран дор, хөрст дэлхий дээр морио хүлэглэн, морь хүүхэд хоёр амгалан өлзийтэй байхыг» бэлэглэн гийнгоолдог. Гийнгоо нь адууны тэнгэр Дамдин (Хаянхирваа) бурхны зүрх тарни бөгөөд адууны сүлд, бурхны ивээлийг тэтгэсэн уриа, хурдан хүлгээ уясаан баясгаж морио магтан дуулсан сонин аялгуу билээ. Хурдан морины эмээл хөнгөн, дөрөөтэй, олом, жирэм бат бөх, хазаар цулбуургүй, зарим хадуурдаг моринд зориулан нум чагтан зуузайтай байдаг. Эмээл тогтдоггүй моринд хөнгөн зөөлөн хударга хэрэглэнэ.

2. Монголчууд үхэр сүргээ бэлчээрийн маллагаанд гойд зохицуулан зун, намрын цагт хүч таргыг нь хурдан нөхөж амт чанар сайтай мах сүү, хөөвөр, хялгас зэргийг авдаг. Үхрийн насыг шүд болон эврийнх нь цагирагаар тодорхойлдог. Үхэр 32 шүдтэй. Үүнээс 8 нь үүдэн шүд. Нялх тугалд 14-20 хоногтойд нь үүдэн шүд ургана. Үүнийг сүүн шүд гэнэ. Энэ нь нэг жил болоход элэгдэж хоёр дахь жилдээ голын хоёр, гурав дахь жилдээ дунд хоёр, 4 настайд хажуугийн 2 үүдэн шүд, 6 настайд захын хоёр үүдэн шүд солигдон ургаж гүйцдэг. Үхрийн нэг настайг бяруу, хоёр настайг шүдлэн, гурван настай эрийг хязаалан, эмийг дөнж, нас гүйцсэн эр үхрийг шар, эмийг үнээ гэнэ. Үхрийн явдлыг хашин алхаа, арвигүй алхаа, хойд хоёр хөлийн гишгэдэл нь урд хоёр хөлийн гишгэдэл дээр гүйцэд гишгэхийг хаялсан алхаа, дутуу гишгэхийг арвигүй алхаа, ташуурдахгүй бол явдаггүйг хашин алхаа, бөг бөг гэж шогшуулахыг бөгшиг алхаа гэх зэргээр нэрлэдэг. Үхрийг хар, улаан, цагаан, хөх, бор гэх зэргээр үснийх нь өнгөөр зүсэлдэг боловч алаг, тарлан, шаазгай гэх зэрэг нийлмэл зүсээр бас нэрлэдэг. Гэхдээ монгол үхэр голдуу улаан, ухаа ягаан гэх мэт нэртэй байдаг. Сарлаг, хайнагийн зүсийг хар, хөх, бор, цагаан гэж нэрлэдэг.

Үхрийг эдлэж хэрэглэхэд хэрэглэдэг зүйлүүд: Үхрийг уях, хөтлөхөд зориулж эврээс нь уясан дээсийг эвэрз, хамрыг нь цоолж сэнжилсэн зүйлийг нь дөр гэнэ. Үхрийг ачих, нүүхэд зориулж хөллөх бөгөөд тэрэг нь аалзан, хасаг, хам, төмөр, модон гэх мэт олон янз. Нэг үхэр хөллөдөг энгийн модон тэргийг аалзан, хүрд нь тонолжин бүдүүн хигээстэй, тэнхлэгээрээ эргэдгийг хасаг, хүрдэн дугуйд төмөр суулгасныг төмөр, тэргэн дээрээ үүд, цонх бүхий мухлаг суулгасныг сүйх тэрэг гэнэ. Газарт хоёр гадас шааж дээс татаад уядаг уяаг тугалын зэл, тугалын хүзүүний уясан уяаг

хүзүүвч гэнэ. Үхрийг өөв, өөв гэж дууддаг. Үхрийн чимээг мөөрөх, цөрхээ мөөрөнгө, сөөнгө мөөрөнгө, яраглах, урамдах, орхирох гэх мэтээр нэрлэдэг. Үнээг саахдаа тугал нь хөхүүлж ивэлгэсний дараа зөв талд нь цомцойн сууж дөрвөн хөхийг ээлжлэн тэнцүү шувтарч өглөө оройд хоёр удаа саана. Ивлэнгүүт түргэн саавал төдий чинээ сайн гэж үздэг. Газрын өөд харуулж үнээгээ зогсоовол сүү нь бүрэн гардаг.

3. Тэмээн сүргээ «Тэнэгэр явахыг тэнгэр мэднэ. Тэнхлүүн явахыг тэмээ мэднэ» гэж дээдлэн хүндэтгэдэг. Тэмээний мах, сүү, зогдор, тавхай, сүүл, хоргол зэргийг ашиглана. Тэмээ 34 шүдтэй, 6 нь доод үүдэн шүд, 24 нь араа, 4 нь соёо. Үүдэн шүдний голын хоёрыг гол, хажуугийнхийг хажуугийнх, гадна талыг захын үүдэн шүд гэнэ. Тэмээний насыг сүүн үүдэн шүд нь байнгын шүдээр солигдож дахин элэгдэх хүртэл шүдний элэгдэлтээр тодорхойлдог. Нэг настайг ботго, хоёр настайг тором, гурван настайг буйлт, дөрөв, таван настай эр тэмээг тайлаг, эм тэмээг гунж, долоон настай эрийг атанцар, эмийг ингэ, найман настай эрийг ат, эмийг ингэ есөн настайг цэл залуу ат, эмийг ингэ, 12-13 настай эр тэмээг голоо ширвэсэн ат, эм тэмээг ингэ, 14-15 настай эр тэмээг тэгш ширвэсэн ат, эм тэмээг ингэ гэнэ. Тэмээтэй харилцах нарийн дэг ёс бий. Тэмээг хар, улаан, цагаан, хөх, хүрэн, шар гэхчлэн дан зүсээр нэрлэх боловч улаан хүрэн, хар хүрэн, цагаан шар гэх мэт хослолын зүс бас бий. Тэмээний зүс бусад малыг бодвол харьцангуй цөөн. Алаг, цоохор тэмээ бараг байдаггүй.

Тэмээг эдэлгээнд сургахдаа эхлээд буйллаж, хамрын баа арилсны дараа бурантаглаж давхар ногттой хөтлөх буйлнаас нь хөнгөн юм уяж тавих зэргээр хамрыг нь мэдүүлнэ. Дараа нь тавагдаж сөглөн хэвтүүлж, босгож сургана. Тэгээд хөтлөх буюу бурантагийг жингийн араас хавчуулж сулд нь явуулна. Бурантагнаас нь зөөлөн татаж «сөг, сөг» гэхэд хэвтэж, «хөөг, хөөг» гэхэд босдог болбол хамраа мэджээ гэж үздэг. Мөн тохоштой нь ижил, номхон тэмээний араас хөтлөж дасгана. Тэмээ тонгойж тонгочдог болохоор ногтны цулбуураас толгойг нь бөхөнд ойрхон байхаар богино уядаг. Эхэлж уясан өдрөө өөрийн нь дурыг дагуулж явж, хэвтүүлж, босгож сургана. Сар хиртэй унаж сургаад улмаар нуруу ачаанд дасгадаг. Тэгэхдээ эхлээд хомносон ачаатай тэмээний араас хөтлөж явган хөтөлнө. Ачааг бага багаар нэмэгдүүлдэг.

Тэмээг эдлэхэд хэрэглэдэг зүйлүүд: тэмээний хамар цоолж хөндлөн шургуулсан модыг буйл, буйлнаас уяж хөтлөхөд зориулсан урт дээсийг бурантаг, тэмээний ногт, тэмээний атавч, урт эмээлийг

тохош, тэмээг сургахад хэрэглэдэг дээсийг бурантаг, тэмээний ташуурыг тэмээний дэнз, тэмээн ачаа, ачааг тэгнэх богино оосрыг ганжаа, их ачаа ачихад хэрэглэх дээсийг тэмээн тайллага, тэмээг ачааллахад нурууг нь хамгаалдаг нөмрөгийг тэмээн хом, бамбай, хөлөрсөн тэмээний нурууг жиндэхээс хамгаалсан тохонны доорх жижиг эсгийг тэмээн зөөлөвч, тэмээн тэрэг, хомолдрого, ингэ сааж сургахад зөв талын гуяыг хойш татаж уяхыг татуурдах, тэмээний хөлийг нугалан хэвтүүлдэг дээсийг товхайвч гэх зэргээр нэрлэнэ. Тэмээний явдлыг алхаатай, жонжоотой, таврах, тэшиж гүйх гэх зэргээр нэрлэдэг.

Тэмээг тоор, тоор гэж дуудна. Тэмээний авиаг буйлах, орилоо, бархираа, дүнгэнүүр, сэвсэлдэг гэх зэргээр нэрлэдэг. Тэмээг ноослохдоо тэмээний ноосыг гурав, дөрвөн үе шатаар авдаг. Хаврын хавсарганаас өмнө өвдөг, шил, зогдрыг, хүйтэн бороо орохгүй болсон үед хомны ноосыг авна. 3 сарын 20-оос 4-р сарын 10 хүртэл шил, өвдөг, бөхний оройн ноос, зогдрыг авч хориод хоноод хөл, суга, цавь, гэдэсний ноосыг авч хэд хоносны дараа хом үлдээн бусад бүх ноосыг, эцэст нь хомны ноосыг авдаг. Тэмээний чихний омог, хөмөг сахлын хялгасыг авдаггүй. Бас сүүлний үзүүрийг тайрдаггүй.

Тэмээг намар цагт тормонд нь буйлладаг. Буйллахдаа буйлны үзүүрт тусгай бэлтгэсэн буйлын хошуу хийж тэмээний хамрыг зүүн талаас нь цоолж буйлаа шургуулан үзүүрт нь товх хийж мултрахгүй болгодог. Буйлыг буйлс, сухай, хус, хар мод, харганаар нэг талыг шовх нөгөө талыг булцуу юм уу ацтай өө сэвгүй зорж, тостой шөлөнд зөөлрүүлэх зорилгоор хийдэг. Урт нь 15.5-16.5 см байна. Тэмээг олон болох, ихэрлэх зэрэгт ёслолын бэлэг тэмдэг болгон хоёр ацыг нь 3 цэд хиртэй мөнгөөр мөнгөлсөн ацат мөнгөн буйл хийдэг. Ногоо гандаж шарлах үеэр тэмээг сойж эхэлдэг. Уяа сойлгын тэмээг 3 долоо хоногт нэг удаа усалдаг. Холын аян жинд явах тэмээг 7-12 хоног сойно.

Ингийг саахдаа зөв талын гуян тушаа хагас зогсоо байдлаар зүүн өвдгөө өргөсхийж, мөрөөрөө түшиж зогсон өдөрт 2 удаа саана. Ингэний дэлэн хавтгай, хөвчин хоёр янз. Хавтгай дөрвөлжин дэлэнтэй бол сүү ихтэй, хөвчин дэлэнтэй бол сүү багатайн шинж гэж үздэг. Эмнэг догшин ингийг уяж, хойд хөлийг түшиж саадаг.

Монголчууд бодын хөөвөр хялгасаа авахдаа хөөврийг сойзоор, дэл сүүл хялгасыг хайчилж авдаг. Хөөвөрлөхдөө шанаа хүзүүнээс эхлэн үсний ширхэгийн дагуу хялгасан сойз, хөөврийн самаар самнаж авна.

Азаргыг дэллэж, сарлагийн бухыг савгалдаггүй, адууны сүүлийг хойт хөлийн шилбэний дундаас хэтрүүлэлгүй тайрдаг. Моринд хөхөл, хур дэл, гүүнд хагас налуу дэл үлдээдэг.

4. Хонин сүргээ «Даргай эвэртэй, далбан чихтэй, халив сүүлтэй, хавтгай ууцтай, хунгийн дуутай, дунгийн зүстэй, ноомой ааштай, ноос сайтай, эзэндээ шимээ эдлүүлдэг, эрдэнэ болсон сүрэг» гэж магтан дээдэлдэг уламжлалтай. Хонины ноос, үс, мах, сүү, арьс зэргийг ашигладаг бөгөөд хонины махыг долоон хөл болгон төхөөрч хорин дөрвөн мөч болгон эвддэг. Монгол хүн хамгийн хүндтэй зочиндоо хонин ууц чанаж тавьдаг нь хонины махыг хамгийн эрхэм дээд, чанартай гэж үздэгийнх юм. Хонины нэг настайг хурга, хоёр настай эрийг шүдлэн, эмийг төлөг, гурван настай эмийг зусаг, эрийг хязаалан, дөрвөн настай эрийг соёолон гэдэг. Хонь 32 шүдтэй, 8 үүдэн шүд, 9 сартайд нэг, хоёрдугаар араа нь гарна. Голын хоёр үүдэн шүд солигдохыг шүдлэн, дунд хоёр үүдэн шүд солигдохыг хязаалан, захын шүд солигдохыг соёолон, шүд жигдрэхийг нас гүйцсэн гэнэ. Хонийг цагаан, улаан, хар, хөх гэж зүслэхээс гадна халзан, хар бор, хүрэн, улаан ягаан толгойтой, хар, бор нүдэн, халзан, бор халзан, шар халзан гэх зэргээр зүсэлдэг. Хонийг эдлэхэд хэрэглэгдэх зүйл: хонины хашаа, хороо, саравч, төлийн уут, хэнз, хурга ишгийг уядаг хөгнө, хонь хайчлахад гурван хөлийг уядаг хөллөгдөөс, хонь хяргахад хэрэглэдэг хайчийг хонин хайч, хонь саахад хоёр хоёроор нь холбодог дээсийг хонин холбоор гэх зэргээр нэрлэдэг.

Хонины явдлыг жигэр жигэр алхахыг тожир тожир алхаа, жороо алхааг сайвар алхаа, тэв тэв гэж үсрэхийг тагших, байгаа чадлаараа гүйхийг давхих, юмнаас цочин гүйхийг өргөх гэнэ. Ямааны эдлэл хоньтой адил. Харин ноолуур самнах сам, самнуур, шүүр, сорлох нь өвөрмөц. Хонины авиаг малайх, хургасах гэдэг. Хониныхоо ноос хяргахдаа зуны эхээр бүх хониныхоо ноосыг хяргаж ширүүн, ширүүвтэр ноостой эр сувай хонийг намар ахарладаг. Хөөрсөн ноостой хонины хөлийг уяж, зөөлөн дэвсгэр дээр хэвтүүлэн ноосыг хайчаар аль болохоор угаар нь хяргадаг.

5. Ямаан сүргээ хэдийгээр «биеэр бага, хөлөөр хөнгөн сүүгээр шингэн ч» ноолуур, хялгас, сүү, мах, арьс зэрэг олон төрлийн бүтээгдэхүүн өгдөг гэж хайрлан харилцдаг. Ямааны арьсаар дах, дэгтий, хөнжил, ноолуураар сайн чанарын утас ээрч алчуур нэхэх, хялгасыг эсгий гутал хийхэд ашиглаж ирсэн эртний уламжлалтай. Ямаа хүнд гаршихдаа сайн, өсч үржих нь түргэн тарга хүч авахдаа хялбар, шим арвинтай, үс ноолуур нь үнэтэй, адуулж маллахад

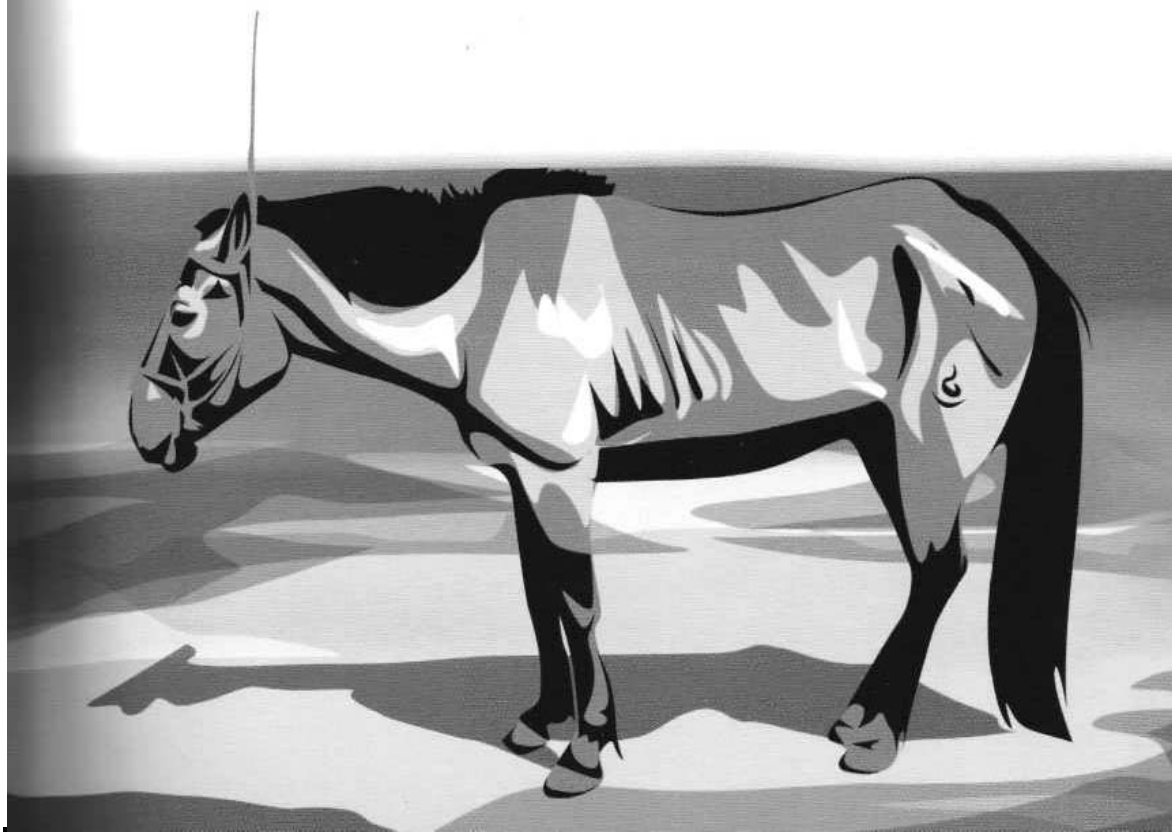
хөнгөн, дэгэж дэрвэсэн мал гэж магтан малладаг. Ямааны ноолуурыг хөөрсөн үед нь эхлэн самнадаг. Чихний ар дагз, шанаа, хүзүү, бөөрний ноолуур эхлэж хөөрдөг. Ямааны гурван хөлийг хүлээд зөөлөн дэвсгэр дээр хэвтүүлэн биеийн нэг хэсгээс эхлэн самнадаг. Самтай ноолуураас хялгасыг түүхэд хялбар гэж үздэг. Ямааг цагаан, хар, хөх, бор, улаан гэх мэт дан зүснээс гадна алаг, харлаг, цоохор гэх зэргээр зүсэлдэг.

Ямаа, хонийг саахдаа ишиг, хургыг хөхүүлэн ивэлгэдэггүй. Холбох юм уу хашаанд шахан, хойт хоёр хөлийнх нь ард сууж нэг гараар эсвэл хоёр гараар солилцуулан өглөө оройд хоёр саадаг. Холбоотой олон хонийг нэг захаас нь эгнээ дагуулан нөгөө тал өөд нь сааж дуусгадаг.

Тамга бас олон янзын хэлбэртэй. Жишээ нь, саран тамга, саран дэвсгэртэй арал, онгитой гурвалжин, ширээтэй гурвалжин, чандмань, наран саран, уул загасан, зуузай, дугуй, арал, жинстэй туухай, гурвалжин, буйлан, хөлтэй ширээтэй онги, дугуй хүрээтэй онги тором, давхар дөрвөлжин хүрээ, дугуй хүрээтэй буйл, ширээтэй чандмань, дугуй хүрээтэй буруу харсан уул, торомтой чандмань, ширээтэй хэвтээ зуузай, ширээтэй чагтан, хөвчтэй саран, ширээтэй туухай ар араа харсан сар, жинстэй алх, саран дэвсгэрийн алх гэх мэт. Түүнийг ан амьтан, ургамал, ажлын багаж хэрэгсэл, тоо цифр, үсэг бичгийн зүйлээр нэрлэсэн нь олонтой байдаг.

Мөн хээ угалз, нар сар, уул, геометрийн элдэв хэлбэр дүрстэй тамга байдаг. Бас хэд хэдэн дүрсийг давхарлан хэрэглэдэг ба тэгэхдээ дээд талын тулгуур буюу дэвсгэр тамганаас эхлэн нэрлэдэг. Жишээ нь, саран дэвсгэртэй онги, давхар хөвчтэй саран, тосгууртай нүдтэй загасан тамга, ширээтэй гурвалжин буюу чойнжин гэх мэт. Хүрээтэй тамгыг нэрлэхдээ урьдаар хүрээг нь хэлж тамгыг нь нэрлэдэг. Жишээ нь, дугуй хүрээтэй чандмань, дөрвөлжин хүрээтэй зөв харсан уйл гэх мэт. Тамганд бас чимэглэл хэсэг (гал, нүд, саравч) гэж бий. Жишээ нь, галтай онги, саравчтай хэвтээ, зуузай, жинстэй алхан тамга гэх зэргээр нэрлэдэг.

Мал төхөөрөх ба хөнгөлөх ёс

Монголчууд маханд дуртай боловч малаа тэр болгон төхөөрч хэрэглэхийг урьдал болгодоггүй, аль болохоор цааргалж ирсэн. Зайлшгүй шаардлагатай үед малаа төхөөрч хэрэглэнэ. Зуны цагт барагтай бол хонь мал төхөөрдөггүй. Мах хөлдөж удаан хадгалах боломжтой тарга тэвээрэг нь харихаас өмнө өвлийн идшээ хийж заримыг нь борцлон хавар, зуныхаа хоолонд хэрэглэдэг. Зун намрын цагт махан хоолоо багасгаж цагаан идээгээр голчлон хооллодог заншилтай. Мал төхөөрөхдөө эрхэм сайнаас нь биш хөгширсөн эр сувай, сүү төл муутай талаас нь төхөөрөхийг эрхэмлэдэг. Малаа төхөөрөхдөө үхэр, адууг нугаслах буюу толгойг нь цохиж, хонь ямааг өрлөж гаргадаг. Арьс ширийг нь огтлох, үс ноосонд нь хутгаж бохирдуулахыг эрс цээрлэж, маш нарийн нямбай хуулан, махыг ёс заншлын дагуу эвдэнэ. Үхэр, адууны шингэн цусыг нарийн гэдсэнд нь цутгаж хэсэгчлэн огтлох ба гэр махны дотор хийнэ.

Гэр маханд нуруу, хүзүү, хавирга, сээр, гургалдай, бөөр, зүрх, хужирхай зэрэг махны цуглуулга хийж чанаж айл саахалтдаа амсуулна. Идэш хийж өгсөн хүнд гэр махан дээрээ багалзуур гэж төвөнхийн махыг өгнө. Харин мал төхөөрсөн хүнд аман хүзүү өгдөг. Адууны шингэн цус цутгаж шавай хийнэ. Үхрийн гол махыг жижиглэн хэрчим сонгино, давс зэргээр амтлаад олгойд хийж чанадаг. Малын нарийн гол махыг үнхэлцэг, сархинагт нь амтлан хийж шорголоод ээмс гэж нэрлэн хүүхдүүдэд өгдөг уламжлалтай. Мал төхөөрсний дараа сээр, хавирга, чихлүүр бөөр, элэг, зүрх, сэмж хольж гэр мах гэж хийх ба айлынхандаа юм уу, садан төрлийн хүмүүст бэлгийн журмаар хүртээдэг. Өвөл идшээ хийж үүц бэлтгэхдээ өвчүүг цоройтой нь үргэлж авч сээр нуруу, ахар сүүл, хавирга, гургалдай, хүзүү зэрэг хамгийн нарийн нандин махнаас өвчүүн дотроо хийж, цоройгоор нь тунтарч хөлдөөгөөд хавар цагаан сараар задлаж хэрэглэдэг. Махыг идэхдээ борцлох, хөлдөөж үүцлэх, шуузлах, угаж хатаах, туламлан хатаах зэрэг олон аргаар нөөцөлж хэрэглэнэ. Малын мах болгоныг идэх, өгөх нарийн дэг журамтай. Хүүхдэд бөөр, сүүл, уушиг, элэг, зүрх зэргийг зөөлөн гэж өгдөг байхад нугас, тархи, чөмөг зэргийг ухаан мэдрэлд нөлөөтэй гээд өгдөггүй. Настай хүнд толгой, ууц, өвчүү чанаж хүндэлдэг. Эмэгтэй хүнд сүүж, хавирга, хаа, гуяыг чанаж өгнө. Зочин хүнд чанасан махыг тавьж өгөхдөө махны эх талыг зочин руу харуулна. Зочин хүн эх, толгой талаас нь барьж хажуулдуулж тууш дагуу огтолж иддэг уламжлалтай.

Монголчууд эцэг, эх малын тэнцвэрийг зохицуулах зорилгоор мал хөнгөлдөг. Тэгэхдээ хурга ишгийг нэг настайд нь, тугалыг хоёр настайд (бяруунд нь), унагыг гурван настайд буюу үрээнд нь хөнгөлдөг. Малыг хөнгөлөхдөө хаа хамаагүй өдөр биш ихэвчлэн зуны эхэн сарын шинийн нэгэн юм уу, арван тавны өдрийг сонгож авдаг. Энэ өдөр тэр айлын баяр болдог учир гэр орон, хашаа хүрээгээ цэвэрлэж, цай хоолоо зэхсэн байдаг. Өглөө нарнаар цайныхаа дээжийг өргөж, тавагтай идээ бэлтгэн сан тавьдаг. Гэрийнхээ баруун талд олбог дэвсэн түүн дээр хөнгөлдөг. Хөнгөлөх хутга нь нарийн үзүүртэй нимгэн байх ба түүнийг хадганд ороож нандигнан хадгалж зөвхөн мал хөнгөлөхдөө гаргаж хэрэглэдэг. Гэрийн эзэгтэй сүү дусаасан цийдмийг үйсэн юм уу модон хувинд хийж хөнгөлөгч хүний баруун гарт тавьдаг. Малаа хөнгөлөхдөө арцаар утлага хийж хөндлөн модон дээгүүр гаргаж, «Өднөөс хөнгөн сумнаас хурдан, өвчин нь өдөртөө эдгэрэх болтугай. Хурай хурай» гэж ерөөдөг. Малаа хөнгөлсөн айл гурван хоног гадагш нь сүү цагаан идээ, архи тэргүүтнийг гаргахыг цээрлэдэг. Учир нь малын засаа хүндэрч гарз гарна гэж үздэг заншилтай.

Малынхаа шинж төрхөөр цаг агаарыг урьдчилан мэддэг арга

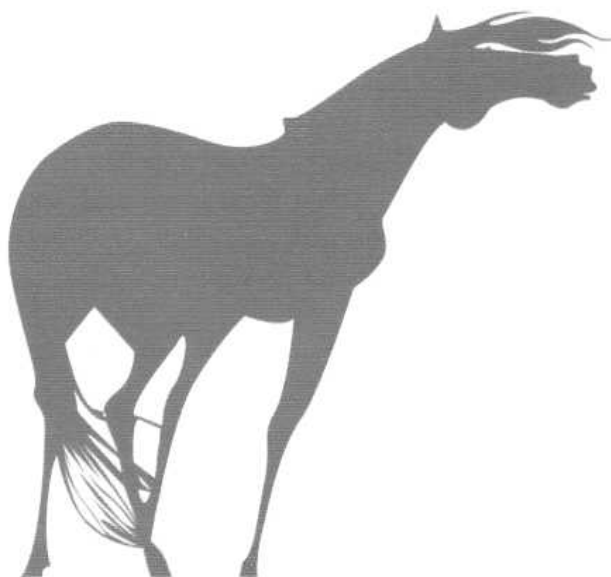
Монголчууд эрт урьдаас эхлэн малынхаа төрх байдлаар цаг агаарыг шинжин мэддэг уламжлалтай.

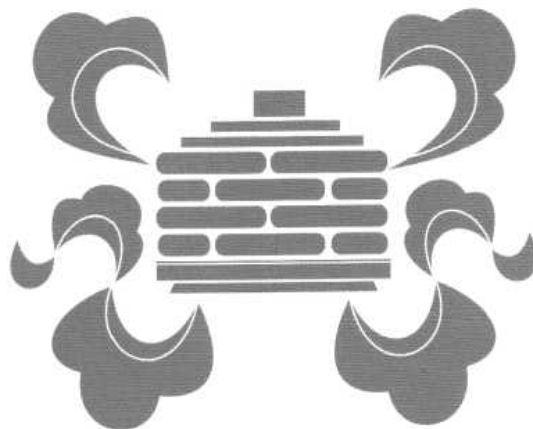
- үхэр бэлчээрт гарахын өмнө их мөөрвөл цас орж шуурга шуурах буюу их хүйтэрнэ.
- өвөл тэнгэр тогтуун байхад сарлаг тал хөндий нам дор газар бараадаад байвал хүйтэн шуургатай, уул өндөр газар бараадвал дулаан.
- зуны цагт үнээ тугалдаа хоргодож мөөрөлдвөл бороо орно.
- бороо орж байхад бух урамдвал тэнгэр цэлмэнэ.
- адуу, үхрийн үс бурзайж, явж идэшлэх дургүй байвал хүйтэрнэ.
- бороо орж байхад зэлтэй унага унгалдаж адуу шилгээвэл бороо арилна.
- өвөл, хаврын орой адуу тал тал тийш харж идээшлэвэл шөнөдөө дулаан, салхины уруу тарж идээшлэвэл шөнөдөө хүйтэрнэ.
- морь дахин дахин тургиад байвал зуны цагт салхи ширүүсэж хур орохын шинж, өвөл бол хүйтрэхийн шинж
- ботго юм уу бага насны тэмээ цочир шуугиж тонгочиж тогловол тэнгэр муухайрна.
- тэмээ энгэр, жалга нөмөр газар бараадан хэвтээд толгой нь салхины уруу харсан байвал хүйтэрнэ.
- ингэ ботгондоо хоргодон буйлалдан байвал тэнгэр муудаж бороо орно. Бороо орж байхад ингэ ботгоо орхиод бэлчээрт цувбал бороо арилна.
- намар, өвлийн улиралд хонь, ямаа өглөө бэлчээрт гарахын өмнө тоглож, дэвхрэх, бие биеэ хөөх, мөргөлдөх нь тэр өдөртөө буюу удахгүй хүйтрэх, харин зуны улиралд бол салхи ширүүсэх буюу бороо орохын шинж.
- өглөө эрт хот руу харахад хонь ямааны ихэнх нь салхи сөрж хивж хэвтвэл тэр өдөртөө буюу дараагийн өдрүүдэд дулаан болно.
- хонь ямааны хамар түгжирч шуухинан дуугарч байвал тэнгэр бүрхэж хур тунадас орно.
- төхөөрсөн хонины гүзээний үс их байвал өвөл цас их орно.
- хонины үс хөвсийж чийглэг нойтон болбол хур бороо орно.
- сарлаг тонгочиж хөөцөлдвөл тэнгэр муухайрна.
- мал өглөө эрт босож явбал тэнгэр сайхан болно, босохгүй хэвтвэл тэнгэр муудна.

Таван хошуу малаа магтан дуулдаг ардын магтаал

Баруун хөндийгөөр бараантан байдаг
Хулан хоёр чихтэй хумбан дөрвөн туурайтай
Хөөхөд ороо, хөтлөхөд сайвар
Унахад номхон, уралдахад хурдан
Дөрвөлжин туурай нь яралзан харагддаг
Дөмөн сайн адууны чинь
Буян хишиг дэлгэртүгэй
Хатирч хүрэхгүй бэлчээртээ
Харваж хүрэхгүй зэлэндээ
Зуун унаганы зуузай нийлүүлж
Мятаршгүй мянга болтугай...
Хойд хөндийгөөр хонгортон байдаг
Хонин шар нүдтэй, хондон ухаа зүстэй
Ширээ бөхтэй, ширмэн тавагтай
Өндөр бөхтэй, өргөн тавагтай
Далдаас харагдах нь сүртэй
Гоо сайхан биетэй гучин хуруу зогдортой
Шилдэг ат, ширвэдэг тайлаг
Шилэрдэг ингэ, шилбэ бага торомны чинь
Буян хишиг дэлгэртүгэй
Тэртээ говийг тэмээгээр дүүргэж
Тэлж шаасан зэлийг ботгоороо дүүргэж
Төдөлгүй түм хүрэх болтугай
Урд хөндийгөөр улайран байдаг
Урт богино эвэртэй, уянга сайхан дуутай
Ухаа хондон үхрийг чинь
Хангай царманд нутагтай
Хандгай бугын гүйдэлтэй
Сүүл савга сайтай, сүү шим ихтэй
Жадан оронгон эвэртэй
Жартгай дайсанд амтай
Хар тарлан хайнаг сарлагийн чинь
Буян хишиг дэлгэртүгэй
Сайхан Хангайн уулыг сайхан сарлагаараа дүүргэж
Үелж ургасан дэрсийг үхрээрээ дүүргэж
Үелүүлж шаасан зэлийг тугалаараа дүүргэж
Бууралтгүй бум хүргэх болтугай
Зүүн хөндийгөөр зүсрэн байдаг
Төө эрэвтэй, төгрөг сүүлтэй

Даргай эвэртэй, далбан чихтэй
Халив сүүлтэй, хавтгай ууцтай
Хунгийн дуутай дунгийн зүстэй
Баян сүрэг хонины чинь
Буян хишиг дэлгэртүгэй
Хонхор хотгорыг хониороо дүүргэж
Хоёр гурван гэрийг хургаараа дүүргэж
Сааралтгүй сая хүрэх болтугай
Говь хангайд хосломол нутагтай
Хонин сүргийн хамт
Холын холд бэлчээртэй
Ямагт хошуучлах ааштай
Янгир сайхан дуутай
Хадаар явахад цуцахгүй
Хальтирч унахыг мэдэхгүй
Сэргэх тургих чимээтэй
Сэлмэн дэрэлгэр эвэртэй
Цэцгэн цоохор зүстэй
Цэвэр нарийн ноолууртай
Үнэт бүгдийг агуулсан
Үржил сайтай ямаанд чинь
Буян хишиг дэлгэртүгэй
Яргуйтай газрыг ямаагаараа дүүргэж
Эгнүүлсэн хөгнийг ишгээрээ дүүргэх болтугай
гэх зэргээр магтан ерөөдөг.

ИДЭЭ ХООЛНЫ УЛАМЖЛААЛ ЁС

Цагаан идээ

Манай ард түмэн малын сүү шимийг боловсруулж ашиглах талаар баялаг туршлага, уламжлалтай. Цагаан идээнд ааруул, аарц, айраг, бяслаг, өрөм, тараг, хоормог, хутгамж, хурууд, хуурай сүү, цагаа, цагаан тос, шар тос, шимийн архи, ээдэм, ээзгий зэрэг малын сүүгээр хийсэн бүтээгдэхүүн багтана. Эдгээрийг боловсруулах арга технологи маш нарийн. Тухайлбал, аарцыг сүүгээр зуурч буцалгаад шүүсний дараа зүсэх, базах, хэвлэх зэргээр дэлгэц дээр хатааж ааруул хийнэ. Цагааг цагаан ямбуун уутанд хийж шар усыг шүүснийг аарц гэнэ. Гүү, ингэний сүүг хөхүүрт хийж бүлж исгээд айраг болгодог. Мөн үнээ, бог малын таргийг торх, хөхүүр саванд хийж сүүгээр шингэлэн бүлж исгээд айраг хийдэг.

Хонь, ямаа, үхрийн болсон юм уу түүхий сүүг ээдүүлээд ус шүүрэх цагаан даавуунд дөрвөлжлөн боож, хавтгай модны завсар хавчиж шахаад 3 цаг орчим байлгахад шар ус нь барагдаж ээдэм хэвшин нягтарч биежин бяслаг болдог. Хонь, ямаа, үхрийн сүүг хөөрүүлэн самарч хөөсрүүлээд аргал, түлээний цогон дээр загсаасныг өрөм гэнэ. Болсон сүүг бүлээсгэмэгц тусгайлан бэлтгэсэн хөрөнгөнөөс нийцтэл самарч модон буюу паалантай саванд хийж хучаад 3-4 цаг байлгахад тараг бүрэлдэнэ. Таргийг болсон сүүгээр шингэлсэн ундааг хоормог гэнэ. Шар тосонд нунтагласан ээзгий, элсэн чихэр хольж хутгамш буюу шартай ээзгий хийнэ. Монголчууд сүүг удаан хадгалахын тулд

тэн хагасыг нь ширгэтэл буцалгана. Тэрчлэн сүүнд шар будаа, тутрага хийж буцалган ширгээж эззгий мэт болгоод нар салхинд хатаан нунтаглаад битүү саванд хийж хадгалаад хэрэглэдэг нь нэг ёсондоо хуурай сүү юм. Нэрж архи гаргаж авсан айргийг цагаа гэнэ. Хураасан өрмийг буцалгаж шар тосыг нь авахад цөв үлдэнэ. Түүнийг эззгийтэй хольсныг цагаан тос гэнэ. Хураасан өрмийг буцалгахад гарсан тосыг шар тос гэнэ. Айраг цагааг нэрж шимийн буюу сүүний архи гаргана. Сүүг тараг, айргаар ээдүүлж шар сүүг нь авсныг ээдэм гэнэ. Хонь, ямаа, үхрийн сүүг ээдүүлээд шар сүүг нь авалгүй зөөлөн галаар ширгээхэд эззгий болно. Гүүгээ сааж сүүгээ базаан хөхүүртэй айргаа 4000-5000 удаа бүлж олон хоног хичээн ажиллаж байж айраг исгэнэ.

Махан хоол

Монголчууд давс сонгино, сармис, халуун ногоо зэргээр амтлах төдий хачир оруулж, дан махны зүйлээр хийсэн хоол хүнсийг махан хоол гэнэ. Махан хоол дотроо тураг мах, толгой шийрэн хоол гэх зэргээр ялгагдана. Тураг махан хоолд бүхэл махан хоол, хуйхтай өвчүү, өвчүүний үдмэг, хар шөл, махан хуурга, тосонд чанасан мах орно. Дотор махан хоолонд зүрх, уушиг, элэг, бөөр, ходоод зэрэг гэдсийг тэр чигээр нь давстай усанд чанаж болгохоос гадна үнхэлцэг, сорс, зайдас, шавай, бөсгөмөл, цус, ороомог, үдмэг, ходоод, дотор махан хуурга, хиам, хайрмаг, жигнэмэл зууш, бууз, хуушуур орно. Эдгээрийг өвөрмөц арга технологээр хийдэг. Толгой шийрээр: хуйхалсан толгой шийр, өвчсөн толгой, битүү толгойн шөл, хуйх, хэл, тагнай, завжин зууш, хуурсан тархи, бод малын шийр, тагалцган цэлцэгнүүр зэрэг олон янзын хоол хийдэг. Махтай хоолыг тагшин ба шөлтэй хоол, битүү буюу нарийн хоол, холимог хуурга гэх зэргээр ангилна. Битүү буюу нарийн хоолонд гол төлөв амтлан хачирлаж шүүсэлсэн шанз, махыг элдсэн гурилаар хучин боож жигнэх юм уу тосонд хайрч болгохыг хэлнэ.

Монголчууд хоол ундандаа ямаахай, гичгэнэ, мэхээр, сэвлэг, бүүргэнэ, гоёо, мөөг, цульхир, ямаан ба хонины шарилж, шар мод, хар цагаан суль, шорно, божмог, монгол хамхуул, божууна, бор таар зэрэг ургамал түүж хэрэглэдэг. Мөн хөмөл, таана, сонгино, хүнхээл, гогод, мангир, халиар, жууцай, гонир, хан төмөр, халгай, цээнэ, библин, мөөг, бираагаа зэрэг ургамал түүж хоол ундаа амталдаг.

Архи хэрэглэдэг монгол ёс

Архи бол аль ч ард түмний хэрэглэдэг идээний дээж, хүндэтгэлийн ундаа. Монголчууд мөн тэгж хэрэглэж ирсэн эртний уламжлалтай. Эртний түүх шаштир, аялан жуулчлагчдын тэмдэглэл, эрдэмтэн мэргэдийн судалгаа шинжилгээнээс үзэхэд монголчууд бүр хээрийн амьтдыг гэршүүлж маллах болсон үеэсээ эхлэн айраг, цэгээ, архи амтат идээ хэрэглэж байсан баримт зөндөө бий. Монголын нууц товчоо-нд ч Чингисийн эцэг Есүхэй баатрыг Татаруудад зочлоход нь архиндаа хор хийж алж байсан баримт бий. 13-р зууны үеийн Европийн жуулчид монголчууд айраг цэгээ, архи дарс ууж наргин цэнгэж, бүжиглэн нааддаг тухай тэмдэглэсэн нь бий. Гэхдээ монголчууд архи дарсыг хамаа намаагүй хэрэглэж, ухаан согтотлоо ууж байгаагүй, хэмжээ дамжаатай, цаг үеийн байдалд зохицуулан хэрэглэж байсан нь бас бий. Монголчуудын уламжлалт

зан заншилд архи дарсыг хэтрүүлэн хэрэглэхийг шууд цээрлэдэг байлаа. Чингисийн есөн өрлөг лүгээ өнчин хөвүүний цэцэлсэн нь хэмээх шаштирт:

Барилдсан үгсийг минь байлгадаг биш үү
Бардам дээрэнгүй сэтгэлийг төрүүлдэг биш үү
Олигт муу ундаа дарсыг тэвчвээс
Үг минь бэх, бие минь янаг биз

Учиртай сайн ууваас жаргал биш үү
Үхтэл их тогтвоос мунхаг биш үү.

гэж архины хор холбогдлыг шүүмжилж, зүй зохистой хэрэглэхийг урьдчилан сануулж байдаг. Эзэн Чингис архины тухай хууль гаргаж хэлэхдээ:

Архи гэгчийг даанч их ууваас дүлий
Балай болж бие сэтгэл эвдрэмүй л,
Эрдэм буснина.
Эзэн хаан ууваас эрх тушаал алдаж
Түшмэд сайд ууваас түмэн хэрэг сатаарч
Жанжин цэрэг ууваас цэргийн цааз цөмөөрөө эвдэгдэж
Энгийн хүмүүс ууваас өрх гэр бусних.
Шадар ард ууваас шүүмж зэмлэл болно.
Тийнхүү эрх биш уусугай гэвээс сард 3 удаа
Эсвэл 2 удаа ууваас гүйцэх болой
Эс ууваас нэн сайн

гэсэн нь бий. Энэ бүхнээс үзвэл өнчин хүүгээс эхлээд эзэн хаан хүртэл архины хор гэмийг ухааран ойлгож хэмжээ дамжаатай хэрэглэхийг сануулж байсан нь тодорхой биш үү. «Бага ууваас бал, их ууваас мал» гэж ардын үгэнд байдаг нь ч дэмий үг биш байх нь!

Ардын уламжлалт найр хуримд ч архи дарсыг хэмжээтэй хэрэглэж, найр хуримыг төгсгөхийг зарласан ая дуу цөөнгүй байдаг. Жишээ нь, «Энх мэнд» гэдэг дууг аялахад найр өндөрлөх нь гэдгийг хэн хүнгүй ойлгож, найрыг жаргаах ерөөл хэлдэг. Бас «Орсон бороо арилдаг ирсэн гийчин буцдаг» гэх буюу «Өшөөтэйдөө хөөж байгаа биш, өргөн түмний заншил» гэх зэргээс үзвэл монголчуудын найрлах цэнгэх нь хэмжээ хязгаартай, архи дарс уух нь ч тоо хэмжээтэй байсан нь тодорхой байна. Эхний гурван хундгыг дархан хундага гэж заавал тогтоодог заншилтай байсан бөгөөд дараачийн хундага нь тэр хүний өөрийнх нь мэдлийн хундага болдог. Учир нь тэр хүн хэр хэмжээндээ тохируулж уу гэсэн үг. “Балгаж тогтоохыг ерөөж гурав ёсолдог нь манай нутгийн заншил, баахан ахиулж уух

нь таны дурын хэрэг» гэдэг нь хэмжээ дамжаатай, зааг хязгаартай уу гэсэн үг.

Монголчууд бага насны хүмүүс архи дарс уухыг чандлан хориглодог байлаа. Учир нь нас бие нь гүйцээгүй, урган төлжиж байгаа залуу халуун организмыг нь эрүүл саруул, онгон дархнаар нь хордуулахгүй байлгах гэсэн хүсэл, эрмэлзлэлтэй нь холбоотой.

Хорин тавны нь жил ороход нэг хундгыг, шагнал болгон барьдаг байсан боловч түүнийг уудаггүй эргүүлэн өгч ерөөлийн үг сонсдог уламжлалтай байв. Харин гучин долооных нь жил дээр архины цээр тавигдаж, биедээ тохируулан хэмжээ хязгаартай хэрэглэхийг зөвшөөрдөг байсан нь ард түмний минь бичигдээгүй хууль байлаа. Ард түмнийхээ ариун нандин энэ ёс заншлыг хэн гуай нь ч зөрчих ёсгүй, дагах учиртай. Ард түмэн маань архи дарсыг хэмжээ хязгаартай хэрэглэж наргиж найрлаж, зүйр цэцэн үг, холбоо шүлгээр цэцэлдэг байсан болохоос биш одооных шиг эмх замбараагүй ухаан мэдээ алдатлаа унан босон ууж байсан нь үгүй билээ. Яагаад зарим нэг маань ард түмнийхээ ёс заншлыг ойшоож үзэхгүй, уландаа гишгэж, ухаан мэдрэл алдатлаа ууж, согтууран зодоон цохион, хэрүүл маргаан, тэр ч байтугай хамгийн хайртай хүнийхээ амь насаар тоглох болов оо? Ард түмнийхээ халуунд халж, хүйтэнд хөрч, олон мянган жилийн турш хуримтлуулсан ариун нандин ёс заншлыг бид уламжилж, дагаж мөрдөхгүй юм бол хэн түүгээр бахархаж хэн түүнийг дагаж мөрдөх болж байна! Эрхбиш уламжлалт зан заншлаа сайн ойлгож, уламжлал шинэчлэлийг ухаалаг хослуулах учиртай.

Шүүс тавих, хөндөх ёс

Монголчуудын эртний уламжлалт зан заншлын нэг нь малын шүүсийг боловсруулан хэрэглэх шүүсээр зоог барих ёс юм. Зоогийн хамгийн хүндэтгэлтэй тал нь их ёсны зууш буюу «их бүхэл» юм. Зууш тавихдаа хонины дотор эрхтэнг цэвэрлээд хөндий шүүсийг халуун усанд хийж үсийг зумална. Тэгэхдээ бүх эрхтэнийг байрлалаар эрэмбэлэн, элгийг сэмжээр ороож, зайдсыг зүүж ил цухуйлган тавьдаг, хүзүү сээр, өвчүүг дараалан тавьж хааг мөчлөн далны мөгөөрс, богтос чөмөгтэй далтай холбогдох булуу харьтны залаа зэргийг зочин руугаа харуулан тавьдаг. Мөн гуяыг сүүжлэж далбаа дунд чөмөгний сүүжинд холбогдох булуу талыг зочин руугаа харуулан тавьж, шийрний тахилцгийг гадагш харуулж хоёр талд нь байрлуулаад дээрээс нь ууцаа тавина. Эцэст нь ууцан дээрээ толгойгоо чимж тавина. Бүхэл шүүсийг төлөөлүүлж «Таван

нь таны дурын хэрэг» гэдэг нь хэмжээ дамжаатай, зааг хязгаартай уу гэсэн үг.

Монголчууд бага насны хүмүүс архи дарс уухыг чандлан хориглодог байлаа. Учир нь нас бие нь гүйцээгүй, урган төлжиж байгаа залуу халуун организмыг нь эрүүл саруул, онгон дархнаар нь хордуулахгүй байлгах гэсэн хүсэл, эрмэлзлэлтэй нь холбоотой.

Хорин тавны нь жил ороход нэг хундгыг, шагнал болгон барьдаг байсан боловч түүнийг уудаггүй эргүүлэн өгч ерөөлийн үг сонсдог уламжлалтай байв. Харин гучин долооных нь жил дээр архины цээр тавигдаж, биедээ тохируулан хэмжээ хязгаартай хэрэглэхийг зөвшөөрдөг байсан нь ард түмний минь бичигдээгүй хууль байлаа. Ард түмнийхээ ариун нандин энэ ёс заншлыг хэн гуай нь ч зөрчих ёсгүй, дагах учиртай. Ард түмэн маань архи дарсыг хэмжээ хязгаартай хэрэглэж наргиж найрлаж, зүйр цэцэн үг, холбоо шүлгээр цэцэлдэг байсан болохоос биш одооных шиг эмх замбараагүй ухаан мэдээ алдатлаа унан босон ууж байсан нь үгүй билээ. Яагаад зарим нэг маань ард түмнийхээ ёс заншлыг ойшоож үзэхгүй, уландаа гишгэж, ухаан мэдрэл алдатлаа ууж, согтууран зодоон цохион, хэрүүл маргаан, тэр ч байтугай хамгийн хайртай хүнийхээ амь насаар тоглох болов оо? Ард түмнийхээ халуунд халж, хүйтэнд хөрч, олон мянган жилийн турш хуримтлуулсан ариун нандин ёс заншлыг бид уламжилж, дагаж мөрдөхгүй юм бол хэн түүгээр бахархаж хэн түүнийг дагаж мөрдөх болж байна! Эрхбиш уламжлалт зан заншлаа сайн ойлгож, уламжлал шинэчлэлийг ухаалаг хослуулах учиртай.

Шүүс тавих, хөндөх ёс

Монголчуудын эртний уламжлалт зан заншлын нэг нь малын шүүсийг боловсруулан хэрэглэх шүүсээр зоог барих ёс юм. Зоогийн хамгийн хүндэтгэлтэй тал нь их ёсны зууш буюу «их бүхэл» юм. Зууш тавихдаа хонины дотор эрхтэнг цэвэрлээд хөндий шүүсийг халуун усанд хийж үсийг зумална. Тэгэхдээ бүх эрхтэнийг байрлалаар эрэмбэлэн, элгийг сэмжээр ороож, зайдсыг зүүж ил цухуйлган тавьдаг, хүзүү сээр, өвчүүг дараалан тавьж хааг мөчлөн далны мөгөөрс, богтос чөмөгтэй далтай холбогдох булуу харьтны залаа зэргийг зочин руугаа харуулан тавьдаг. Мөн гуяыг сүүжлэж далбаа дунд чөмөгний сүүжинд холбогдох булуу талыг зочин руугаа харуулан тавьж, шийрний тахилцгийг гадагш харуулж хоёр талд нь байрлуулаад дээрээс нь ууцаа тавина. Эцэст нь ууцан дээрээ толгойгоо чимж тавина. Бүхэл шүүсийг төлөөлүүлж «Таван

Бас хүргэн хүүд хүзүүн шүүс өгдөг. Хүргэн түүнийг мушгин хугалдаг учир «Хүргэн хүү хүчтэй, хүзүүний мах хатуу» гэдэг үгтэй билээ.

Толгойг их бага бүхэл таван түрүү шүүсний бүрэлдэхүүнд оруулан зоог барьсан нөхцөлд бүгдийг бүхлээр нь тавагт тавьж найрын хүндэт зочинд барьдаг. Толгойг тавихдаа нүдний аяга, самналдаг, шил, эвэр, чихний уг зэргийг өрөм тосоор чимдэг ч хөндөхдөө эхлээд самалдаг, дагзанд тус бүр гурав, чихний угт нэг, эврийн угт нэг хөндлөн огтолно. Хэрэв толгойг их бүхлийн бүрэлдэхүүнд тавьсан бол шилний хоёр талаас бяцхан дээж авч ууцнаас авсан дээжтэй нийлүүлнэ. Хөндөж дуусаад хүртээхдээ баруун талын дээд эрүүний хойт захаас уруулын хажуу хүртэлх завьжийг огтлон хүртэнэ. Толгой хөндөгч чих, хүүхдэд хишиг өгч уран тагнайг охид эмэгтэйчүүдэд уран болохыг ерөөж өгдөг.

Өвчүүн шүүс хүндтэй шүүсний нэг болоод дээшээ харсан сав шиг учир малын хишиг буян тогтож байдаг хэмээн билэгшээж хормойг эхийн энгэр хотын дэвсгэр гэдэг.

Өвчүүг зочинд өгөх, ёслолд түгээхдээ бүдрэхийг нугалан унжуулдаг. Үүнийг өвчүү бүдэрхийлэх гэнэ. Өвчүүгээр зоог тавихдаа бүдэрхийд, том жижиг хүрээг өрөм тосоор чимнэ.

Шаант чөмгөн зоог нь эх хүний эрхэм зоог юм. Иймээс найр наадмын үед эмэгтэйчүүд зочинтой хамт сууж зооглох завгүй бол шаант чөмгийг хувинд хийж ханын толгойд буюу тавиурын хөлнөөс өлгөдөг.

Түүнийгээ зав гарсан үедээ иддэг заншилтай байв. Монголчууд шаант чөмгийг балбар зандан мод гэж билэгддэг болохоор хүүхэд төрүүлсэн эхэд хонины шөл гаргахдаа шаант чөмгийг хүүхэд угаасан өдөр эхэд хувь болгон өгдөг бөгөөд эх түүнийг мөлжөөд ташилгүй хадгалдаг байв.

Идэж уухдаа цээрлэх ёсон

- Аягатай цайг буруу барьж уудаггүй, цай айрагны аяга долоодоггүй.
- Сүүж, богтос, богино хавирга, далны мөгөөрс, өвчүүний бүдэрхийг хүндэтгэлийн бус мах гэж үзэж зочинд чанаж өгдөггүй.
- Монголчууд атаа хорслыг «ясаар хусалцах» гэж нэрлэдэг учраас ясыг хутгаар хусахыг цээрлэдэг.
- Өлөн ховдгийн шинж гэж үздэг учир сэмжийг урж тасдаж идэхийг цээрлэдэг.
- Нүдийг нь авсан толгой, нүхийг нь ухсан сүүж, өгзгий нь авсан дэлэн гурвыг зочинд ил харуулахыг цээрлэдэг.
- Эмэгтэй хүн эхийнхээ дэргэд дэлэн түрүү, эрэгтэй хүн аавынхаа дэргэд дал иддэггүй.
- Галд сүү өргөвөл мал ширгэнэ, нүд сохорно гэж үзээд галд сүү өргөхийг цээрлэдэг. Сүүн дээр ус хийдэггүй. Харин ариуны бэлэгдэл болгон усан дээр сүү хийдэг.
- «Юу байгаагаараа дайлах нь хүний ёс. Юу ч үгүй дуусгах нь нохойн ёс» гэж хошигнон хэлдэг болохоор зочин хүн их идэж уухыг цээрлэдэг.
- Хүнд хутга сэрээ өгөхдөө заавал ишээр нь харуулж өгдөг.
- Монгол хүн махыг хөндлөн огтолж идэхийг ихэд цээрлэдэг.
- Цай, айраг, архийг аягалахдаа аяган дотроо нар зөв эргэж байхаар аягалдаг.

Нохой-ам бүлийн нэг

Нүүдэлчин амьдралтай монголчуудыг морьгүйгээр төсөөлөх аргагүйн адил бас нохойгүйгээр төсөөлөхөд бэрх. Нохой бол нэн эртнээс, тухайлбал, сая шахам жилийн тэртээгээс гэрийн тэжээмэл амьтан болж монголчуудтай хувь заяагаа холбож, өрх гэрийн бүрэн эрхт гишүүн болсон тухай эртний түүх шастирууд, Эрдэнийн эрхи, Монголын нууц товчоо ч юм уу, алдарт жуулчин Марк Пологийн тэмдэглэл, тэрчлэн ардын үлгэр домог, зүйр цэцэн үгэнд өгүүлсэн нь бий. Эрдэнийн эрхи-д «Эдний нохой нь сэргэлэн, гэрт байвал хот хамгаалж, анд явбал гөрөөс барина» гэжээ. Марко Пологийн тэмдэглэлд «...тэдний дагуулан явж буй зүйл бүрийн авын нохой нь бараг таван мянга буюу. Их хааны тэжээж буй маш олон ирвэс, шилүүс нь буга авлахад хэрэглэнэ. Бас маш олон арслан тэжээж буй» гэх зэргээр тэмдэглэсэн нь бий. Бас ардын үгэнд «Ган гэх нохойгүй, газар гишгэх малгүй», «Жороо морь замын чимэг,

зуудаг нохой айлын чимэг», «Нохойг нь цохьё гэвэл эзнийг нь үз», «Муу хүнтэй ханилснаас сайн нохойтой яв» гэж хэлэлцдэг нь монголчууд өнө эртнээс нааш нохойг хүний хань нөхөр гэж хүндэтгэж ирсний илрэл буй за. Нохой бол төрөлхөөсөө сэргэлэн хурц амьтан болохоор хүнд амархан дасаж, хүний итгэл найдварыг хүлээж чадсан амьтан. Монголчууд итгэл хүлээсэн, сайн нохойгоо аминаасаа илүү энхрийлэн хүндэтгэж ирсэн уламжлалтай. Монголчууд хаа хамаагүй нохойг тэжээдэггүй. Морио шинжиж сонгодгийн нэгэн адил маш нарийн шилж сонгож байж гэмээж нь тэжээдэг. Нохойг нэгдүгээрт хоточ, хоёрдугаарт анч болгох зорилгоор тэжээдэг. «Нохойг тэжээ гэвэл гөлөгнөөс нь» гэдэг тул эхээс гараад 1-3 долоо хоногийн доторх гөлгийг сонгодог. Гэхдээ өвлийн ид хүйтэн, гунын эвэр хугармаар гурван есийн хүйтэнд гарсан гөлгийг илүү сайн гэдэг. Гөлөгний чих буюу сүүлнээс нь барьж өндөрт өргөвөл гаслан гангинахгүй, зориг тэвчээртэй хотойж байвал сайн нохой болно гэж үздэг. Бас нэг эхээс гарсан олон гөлөгний хамгийн сүүлчийнхийг шилдэг. Хамгийн гол нь бие том, толгой бүдүүн, хүзүү бамбагар, сэрвээ өндөр байх нь чухал гэж үзнэ. Ийнхүү тэжээх нохойг гөлөгнөөс нь эхлэн гадаад, дотоод, нууц гэсэн гурван шинжээр ангилан дотоод болон нууц шинж нь нүд, хамар дээр илэрдэг гэж үздэг. Сайн нохойны нүд нь төрөлхөөсөө хар, улаан, хөх, хүрэн өнгөтэй, сайн ажвал галтай, цогтой харагдана. Ийм нохой хол гүйх, бартаа саадаас хаширдаггүй, зоригтой, хурц сэргэлэн байдаг. Хамрын нүх том байвал амьсгаа жигд, тамирдталаа гүйсэн ч амьсгааддаггүй, бас сайн үнэрч байдаг гэж үздэг. Анч болох нохой багавтар биетэй, гүйхдээ хурдан шалмаг, үнэрч байвал үнэгэнд сайн гэх буюу завж уужим, цээж өргөн, толгой овгор бол чононд сайн гэдэг.

Анч нохойг их, бага ангийн гэж ангилан нохойн онцлогийг харгалзан үнэг, туулай мэтийн бага анд тохирох, гахай, чоно мэтийн их анд тохирох нохой гэж багаас нь дасгаж сургадаг. Гэхдээ гөлөг нохойн өсөлтийн явцад аль нь анч, аль нь хоточ, аль нь ямар мал дагаж хариулах, аль нь ямар анд тохирохыг багаас нь ажиглан сайтар дасгаж сургахыг эрхэмлэдэг заншилтай байлаа. Сайн сургасан хоточ нохой ямар ч манаач, харуулаас дутахгүй хот хороогоо өдөр шөнөгүй, бараг нүд цавчилгүй харж хамгаалдаг. Сүрэг хонь, малаа дагаж хариулаад ирдэг. Дэргэдээ байгаа мах шөлийг эзний зөвшөөрөлгүй авч уудаггүй. Гэхдээ нохойг гөлгөн байхаас нь дасгаж сургах, ойр зуурын хэл мэддэг болгоход ихээхэн анхаардаг уламжлал байлаа. Хав мэтийн жижиг биетэй нохой

монголд байсан ч ихэнхдээ том биетэй, үс сахлаг, голдуу хар халтар, шар, улаан зүсмийн нохойг эрхэмлэж ирсэн бөгөөд нохойдоо голдуу банхар, тайга, хойлог, бамбар, арслан гэх мэтийн нэр өгдгөөс гадна бие, зан төрхийнх нь онцлогоор чонотой, үнэгтэй, гөлөгтэй гэх мэтээр дууддаг. Хоточ нохой бүр анч, анч нохой бүр хоточ байдаггүй болохоор зарим айл хоёуланг нь тэжээх нь ч бий. Харин сүүлийн үед хөдөө нутагт жинхэнэ монгол үүлдрийн банхар нохойн удам цөөрч, хот суурин газар европ үүлдрийн гэрийн тэжээмэл нохой олшрох болов.

Бас тусгай сургалттай үнэрч нохой ч элбэг болж байна. Гэхдээ хурдан, зуудаг, үнэрч, том биетэй сахлаг үстэй, монголын удамт банхар ховордох учиргүй. Дэлхийг явганаар тойроод ирсэн манай тамирчдын банхар ч гэсэн монгол банхрын гайхамшгийг дэлхий дахинд дуурсгасан биш үү. Нохойг хайрлан дээдэлдэг монгол заншлаа хүндэтгэж зөвхөн олз ашгийн үүднээс нохойд хандах бус, түүнтэй харилцах дутмаг харилцаагаа соёлжуулахад хот суурин газрынхан ч анхаарахад илүүдэхгүй буй заа.

III
ХЭСЭГ

БАЙГАЛЬ ХҮН ХОЁР ХҮЙН
ХОЛБООТОЙ

БАЙГАЛЬ ХҮН ХОЁР ХҮЙН ХОЛБООТОЙ

Байгаль гэдэг бол сав шим ертөнцийн хязгааргүй олон үзэгдэл юм юмсын нийлбэр, хүний амьдарч оршихуйн мөнхийн нөхцөл, төрөлх өлгий байдаг билээ. Байгалиас заяасан хүний ертөнц байгаль дэлхийтэйгээ цаг мөч тутам амин холбоотой байж, түүнд захируулж түүнийг захирахыг оролдож бас түүнтэй зохицон амьдарч түүхийг элээсээр явна. Монгол түмэн ч энэ л жам хуулиар явж, «угаасан усаа рашаан, унасан шороогоо алт, өргөн дэлхийгээ эх, өндөр тэнгэрээ эцэг” гэж өргөмжлөн дээдэлсээр эдүгээг хүрэхдээ эх нутгийнхаа байгаль орчинтой маш ухаалаг харилцаж унаган төрхөөр нь байлгаж байгаа нь соёл иргэншлийнх нь нэгэн чухал онцлог билээ.

Байгаль дэлхийгээ дээдлэж, газар орноо бэлэгшээн нэрлэдэг уламжлал

Монголчууд өнө эртнээс эхлэн байгаль дэлхийгээ бишрэн шүтэж, өргөн уудам нутаг үлэмжийн их баялаг, онгон цэвэр байгалиа ердийн болон онолын ухамсрын төвшинд танин мэдэж хайрлан хамгаалж, зохих ёсоор ашиглаж, түүнтэй ухаалаг харилцах харилцааны нандин, сайхан уламжлал бий болгож хойч үедээ өвлүүлсээр иржээ. Өвөг дээдэс маань уудам эх орныхоо өндөр уул, өргөн тал, ээрэм говь хослож, Төв Азийн байгалийн унаган төрх бүрэн цогцолсон Монгол эх нутгаа дэлхийн өгөөж баян, үзэсгэлэн гоо байгаль орчны нэг гэж ухааран ойлгодог. Тэгээд ч уул толгод,

даваа гүвээ, тал хөндий, хонхор хотгор, худаг ус, гол горхи, ой хөвч, өвс ургамал, ан амьтан, хөрс чулуу бүрийг таарч тохирсон нэрээр нэрлэж тэдгээрийн төрх байдал, гоо сайхан шинж чанарыг гайхалтай сайхан танин мэдэж, амьдрал ахуйдаа хэрэглэсээр иржээ. ХШ зууны үеэс элдэв, жимс мод тарьж ургуулах, уул ус, ховор ан амьтнаа дархлан цаазлах, ундааны ус, ундармал гол горхийг бузарлан бохирдуулахгүй, ариун тунгалагаар байлгах, зулзган мод огтлохгүй, төрөл цөөн модноос нэг ч мод авахгүй, өнчин онцгой тогтоцтой модыг эвдэж авахгүй тайрахгүй байх, хатаж өмхөрсөн модыг түүж цэвэрлэж байх, цэцэг навч үр жимсийг түүхдээ хожмын ургацыг бодож үндэс мөчрийг гэмтээхгүй байх ёс журам тогтоож дараа дараагийн үедээ уламжлуулсаар унаган байгальтай харилцах сайхан ёс заншил тогтжээ. Монгол хүн байгаль дэлхийн юмс үзэгдэл бүхэн хоорондоо хүйн холбоотой, нэг нь нөгөөгөөс шалтгаалан нөхцөлдөж байдгийг амьдралынхаа арвин туршлага өвөг дээдсийн хуримтлуулсан хур мэдлэгээрээ ухааран ойлгож уул ус, овоог тахиж сархад, цай сүү, идээ будааныхаа дээжийг эх дэлхийдээ өргөж, байгаль дэлхийгээ онгон дархнаар байлгахыг хүсэн мөрөөдөж, бишрэн хүндэтгэж байдаг ариун сайхан ёс заншилтай.

Газар орноо нэрлэхдээ Цагаан богд, Хар, Орог, Шарга, Хөх, Ногоон нуур, Зээрдийн говь, Цэнхэрийн говь, Бор харын элс гэх зэрэг өнгө зүснийх нь шинжээр, Дулаан богд, нуур гэх зэрэг шинж чанараар нь, Их Богд, Бага богд, Нарийн, Уужимын гол гэх зэргээр хэмжээ дамжаагаар нь, Зүүн сайхан уул, Баруун хуурай гэх мэтээр зүг чигээр нь, Сэнжитийн өндөр, Өндөр улаан, Ширээ, Ангархай, Дөш гэх мэт хэлбэр дүрсээр нь, Сүүж, Толгой, Бөөр гэх зэрэг хүн малын бие эрхтэний хэлбэрээр, Сүүдэрт, Салхит, Цаст уул, Сэрүүн булаг гэх зэрэг цаг улирлын үзэгдлийн шинж байдлаар, уул, тал, толгой, овоо, булаг, даваа, хяр гэхчлэн газар зүйн нэр томъёогоор, Алтат, Эрдэнэт, Цахиурт, Хужирт, Нүүрст гэх зэрэг эрдэс баялгаар, Тужийн нарс, Гацуурт, Улиастай, Харганат, Мойлт гэх мэт ургамлын байдлаар Хандгайт, Бугат, Тарвагтай, Галуут гэх зэрэг амьтны нэрээр, Таван богд, Гурван сайхан гэх зэрэг тоо хэмжээгээр нь Бичигт Богд, Хөшөө цайдам гэх зэрэг түүх дурсгалын нэрээр, Хайрхан Богд хан, Отгон тэнгэр гэх буюу Чандмань, Өлзийт, Өгөөмөр гэх зэрэг хүндэтгэл, бэлэг дэмбэрлийн нэрээр нэрлэн хүндэтгэн дээдэлдэг.

Унаган байгальтайгаа ухаалаг харьцдаг нь

Монголчууд өнө эртнээс нутаг сэлгэн олон мянган жил нүүдэллэн амьдарч явахдаа уудам эх нутагтаа чулуун нүүрс, ховор металл, нефть төмрийн хүдэр, алт, эрдэнийн чулуу, зэс, тугалга, шороон будаг, хүнсний болон глабуерийн давс, барилгын төрөл бүрийн материал, хар мод, хуш, нарс, хус, улиас, ой мод, гүн хөвч, тайга байгааг; хадлан бэлчээрийн 600 гаруй ургамал, 103 овгийн 596 төрлийн 2251 зүйлийн дээд цоргог ургамал, 40 овгийн 119 төрлийн 293 зүйлийн хөвд, 30 овгийн 70 төрлийн 570 зүйлийн хаг өвс, 12 овгийн 34 төрлийн 218 зүйлийн мөөг, 8 хүрээний 52 овгийн 154 төрлийн 574 зүйлийн замаг, нэрс, хад, үхрийн нүд, аньс, үрэл, мойл, гүзээлзгэнэ, бөөрөлзгөнө, тошлой, чачаргана, хармаг зэрэг 60 гаруй нэр төрлийн жимс жимсгэнэ байгааг; хандгай, баавгай, буга, гахай, хүдэр, зээх, шилүүс, минж, элбэнх булга, хэрэм, хар сүүлт, заарт харх, бор гөрөөс, цаа буга, бөхөн, ирвэс, аргал угалз, янгир, хавтгай, тахь, хулан, зээр тарвага, мазаалай, гургуул, ногтруу, хойлог, хур, ятуу, сойр, хотон, чоно, үнэг, хирс, туулай, дорго, мануул гээд олон янзын ан амьтан, жигүүртэн шувууд байгааг; Онон, Хэрлэн, Туул, Сэлэнгэ, Завхан, Тэсийн гол, Идэрийн гол, Улз, Балж, Дэлгэр, Онги, Хануй, Хүнүй, Чулуут, Ерөө, Ишгэд, Байдраг, Хараа, Булган, Түйн гол, Халхын гол, Таацын гол гээд нэртэй томоохон гол мөрөн байгааг; Увс, Хөвсгөл, Хар ус, Хяргас, Хар нуур, Буйр, Ачит, Дөргөн, Бөөн цагаан, Үүрэг, Тэлмэн, Толбо, Сангийн далай, Айраг, Улаан нуур, Орог, Хөх нуур, Улаагчин хар нуур, Хурган, Даян, Баян, Дээд нуур, Намирийн хар ус, Ойгон, Тэрхийн цагаан нуур, Хотон гээд өдий төдий том, жижиг олон арван нуур цөөрөм байгааг; Хужирт, Жанчивлин, Тарс, Үүртийн тохой, Хүрэмт, Цэнхэр, Шаргалжуут, Оргил, Отгонтэнгэр, Гурван нуур гээд эрүүл мэндийн ач холбогдолтой өдий төдий халуун хүйтэн рашаан ус байгааг; мөнх цаст уул, мөсөн гол, үзэсгэлэнт уул ус, онцгой тогтоцтой байц хад, ганга хавцал, цохой, агуй,

хүчтэй галт зэвсэг, хор, утлагаар агнах, үүр, ичээ, нүхийг дахин ухан авахыг хориглодог. Манай ихэнх хөхтөн амьтан, шувуу хавар, зуны эхээр үр төлөө бойжуулж, зуны дэлгэр цагт тарга хүчээ авдаг болохоор өвлийн сүүл сар болон хавар зуны улиралд чононоос бусад ан амьтныг агнадаггүй. Агнуурын улирал нь ан амьтны үс хөрс, тарга тэвээрэг гүйцсэн намар, өвлийн эхэн үед тохиромжтой гэж үздэг. Булга, халиу, минжний арьс, бугын цусан эвэр, хүдрийн заар зэрэг үнэт, түүхий эдийг ухаалгаар бэлтгэж хэрэглэдэг эртний уламжлалтай.

Ан амьтан бүхнийг нас, хүйсээр нь нэрлэдэг уламжлалтай. Тухайлбал, буганы эрийг тураг, эмийг нь согоо, төлийн нэг настайг иль, хоёр настайг зоргол, гурван настайг жий буюу соёондой, дөрвөн настайг цөх, дайрга, шуумгай дайр гэдэг. Бор гөрөөсний эрийг зүр, эмийг гур, төлийг нь янзага, хандгайн эрийг манж, бууран хандгай, эмийг сүндэс, ингэн хандгай, нэг настай төлийг тугал хотол, 2 настайг тозуул, цагаан зээрийн эрийг ооно, эмийг шаргачин төлийг янзага гэнэ. Хар сүүлтийн эрийг манхим, эмийг сартагчин, төлийг янзага, гахайн эрийг бодон, эмийг мэгж, төлийг торой, чонын эрийг азарган чоно, эмийг гичий буюу өлөгчин чоно, төлийг бэлтрэг, баавгайн эрийг шармаахай, эмийг эвши, мазаалай, төлийг бамбарууш, шилүүсний эрийг сангас, эмийг мангас, төлийг зулзага, тарваганы эрийг бурхи, эмийг тарчи, нагай буюу хөхүүл тарвага, төлийг мөндөл гэх зэргээр нэрлэдэг.

Байгаль дэлхийтэйгээ харилцахдаа чандлан цээрлэдэг зүйл

- булаг шандны эхийг ухаж хөндөх, хамаагүй задгайлах
- булаг шанд, нуур цөөрөмд болон усанд цус, сүү болон элдэв хог хаях
- хамаа бусаар газар ухах, мод огтлох, шороо төнхөх
- тогтмол усанд бие, хувцас хунар угаах
- онцгой ганц модыг огтлох, оорцог хад хясааг нураах
- газарт гадас, шон хатгаж орхих, нүүхдээ бууриа цэвэрлэхгүй үлдээх
- хавар мод, бут ногоорон цэцэглэж байх үед мод, ялангуяа зулзган мод огтлох
- цэцэг ногоо, үр жимсний бут, иш, үндсийг зулгаахыг ихэд цээрлэдэг заншилтай.

Ийнхүү байгаль дэлхийгээ онгон дархан, ариун тансгаар нь байлгаж, алс явахдаа ч угаасан уснаасаа амсаж, унасан газрынхаа шороо чулууг авч явдаг нь монголчуудын өвөрмөц ариун ёс заншил юм.

Уул овоогоо тахин шүтэх ёс

Монголчууд эх дэлхийгээ хайрлан хүндэтгэхдээ бүр дээр үеэс Хэнтий Хан, Богд Хан уул, Отгонтэнгэр, Алтай Таван Богдоос эхлээд нутаг хошуу бүрийн сүрлэг сайхан уулын оргил, давааны орой, рашаан усны эх зэрэг газрыг сонгон уул овоо босгож, түүнийгээ жил бүр тахиж, тайж ирсэн уламжлалтай. Энэ нь зөвхөн сүсэг бишрэлийн төдийгүй байгаль дэлхийгээ хамгаалж, түүнтэй зөв сайхан харилцаж байгаагийн нэг тод илрэл юм. Овоо тахилга нь дотроо цусаар тахих, цацал өргөх, талын тахилга, хасаар тахих гээд олон хэлбэртэй бөгөөд гол утга агуулга нь газар нутаг, байгаль дэлхийнхээ өгөөж баян ачийг хариулж, хүсэл мөрөөдлөө даатгадаг явдал юм. Жил бүр зуны дэлгэр сайхан цагт уул овоогоо тахихдаа шинэчлэн сэргээж, гал түлээд 4 талд нь сан уугиулж, авч ирсэн идээ будаагаа дэлгэж тавиад дээжээр нь уул овоо газар дэлхийгээ мялааж бөө удган бөөлөх буюу лам багш ном уншина. Дараа нь овоогоо гурвантаа тойрч залбираад идээ будаагаа хувааж, үлдсэнийг нь овоондоо үлдээдэг. Дараа нь овоогоо гурвантаа тойрохдоо «Овооны их нь танд, олзны их нь манд (надад), өндрийн их нь танд, өлзий их нь манд» гэж аялгуулан дуудаж залбирдаг. Тэгээд идээ будаагаа хувааж, үлдсэнийг овоонд үлдээнэ. Овооноос бууж ирээд овооны наадам хийж, бөх барилдан, сур харван, морь уралдана. Энэ наадам нь нэг ёсондоо байгаль дэлхий газар нутгаа онгон дархнаар нь байлгаж зөв харилцаж хүндэтгэн биширч байна гэж нэг ёсондоо тангараг өргөж мөргөн залбирдаг нь муугийн ёс биш монголын нэгэн чухаг ёс заншил буй заа.

Газар ус тахин шүтэх өөр нэгэн зан үйл бол «догшин газар» буюу элдэв өвөрмөц дүрс хэлбэр бүхий хад хясаа, гүвээ хөтөл, рашаан ус, булаг горхийг эрхэмлэх, ийм газраас айж эмээн, тэдгээрт зориулан өргөл тахил өргөдөг. Ганц онцгой овоо толгой, улаан өнгөтэй газар, хясаа хад, өл хөтөл газруудад муу юм орогнон гүйдэл барцалтай хэмээн цээрлэж, тийм газраас хол хөндий явах, бууц нутаг үзэх, ялангуяа гэр орноо чиглүүлж барихыг ихэд цээрлэдэг. Догшин газраас мод огтлох, амьтан алах, хөрс чулуу сэндийлэх, өвс ургамал ухахыг цээрлэдэг. Газар усны эзэд, далдын хүчинд итгэх өөр нэгэн төсөөлөл бол рашаан бүхий булаг усыг тахиж, өргөл тахил өргөдөг ёс юм. Рашаан булагт ихэвчлэн хадаг, дал яс тэргүүтнийг зүүж, түүний эхэд юм угаах, хог буртаг хаях, сүү цагаан идээ дусаахыг ихэд цээрлэдэг.

Байгаль дэлхийг шүтэн бишрэх өөр нэг хэлбэр бол элдэв мод ургамлыг далдын ид шидтэйд тооцож, эзэд онгодтой болгож

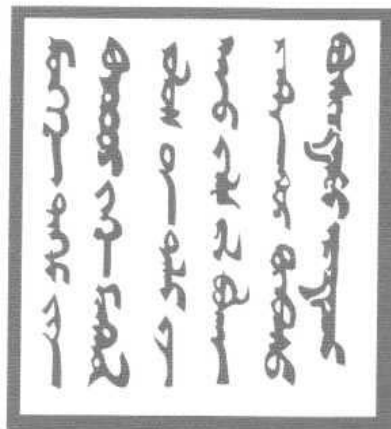
шүтэн биширдэг явдал юм. Үүнтэй уялдуулан мод ургамлыг хугалж огтлохыг цээрлэж, аль нэгэн золгүй явдлын учир шалтгааныг цээр хориотой мод ургамалтай холбон төсөөлдөг. Ингээд сондгой ургасан ганц модны доор суух юм уу ойр явахыг хориглодог. Монголчууд хус, бургасыг ихэд эрхэмлэж шүтлэгийн зан үйлд хэрэглэдэг. Гол ус дагаж бөөн ургасан цагаан бургасанд гар хүрдэггүй, бургасыг овоонд залам болгож хатгадаг. Гэрийн баганыг заавал хусаар хийж, хусан уурга барьж бэлэгшээдэг. Монголчууд арцыг ариун мод гэж хүндэтгэж үндсээр нь айраг, сүү хутгах халбага, цацал, морины хусуур хийдэг. Салхи шуурга, тэнгэрийн дуу, аянга, цас бороо, солонго татах, нар сар хиртэх, од харвах зэрэг байгалийн элдэв үзэгдлийг бас л шүтлэг домын хэлбэрээр ухааран төсөөлж шүтэн биширдэг. Бас «тэнгэр задрах» буюу цаг агаар өөрчлөгдөж цас бороо орохтой холбоотой шүтлэг бий. Цээр хориотой газраас мод ургамал авах, булаг шандыг ухаж төнхөх, галд элдэв юм хийж бузарлах зэргээс тэнгэр, цаг агаар муудлаа гэж үздэг. Бас нэгэн хэлбэр бол амьтан шүтэх ёс юм. Элдэв ан, араатан амьтан, жигүүртэн шувуудыг шүтэж биширч ирсэн өнө эртний уламжлалтай. Тухайлбал, хэрэм, алаг даага, буга, гахай, жирх, олби, солонго, сохор номин, өмхий хүрэн, аргаль угалз, ирвэс, туулай, тарвага, могой болон ангир, тогоруу, хун, элээ, бүргэд, ёл, ууль, хэрээ, шар шувуу зэргийг ихээхэн эрхэмлэж олноор алж хядахыг хориглон, шүтэн биширч элдвээр домоглон ярьдаг. Энэ бүхэн нь нэг талаар сүсэг бишрэлтэй холбоотой боловч нөгөө талаар байгаль орчноо хайрлан хамгаалах гэсэн монгол сэтгэлгээний өв уламжлалт ёс заншил юм.

IV
ХЭСЭГ

МОНГОЛЫН ТӨРТ ЁСНЫ ТҮҮХЭН
УЛАМЖЛАЛААС ТОВЧ
ӨГҮҮЛЭХ НЬ

ТӨРТ ЁСНЫ ТҮҮХЭН УЛАМЖЛАЛ, ЗАЛГАМЖ ХОЛБОО

Түүх шаштир, эрдэмтэн мэргэдийн судалгаа шинжилгээнээс үзэхэд монголчууд нэн эрт үеэс барагцаалбал хоёр мянган жилийн тэртээгээс төр улсаа тогтоон төвхнүүлж эдүгээг хүрч ирэхдээ төрт ёсныхоо түүхэн уламжлал, залгамж холбоог одоо хүртэл алдаагүй нь соёл иргэншлийн том ололт. Бүр манай он тооллын өмнөх 209 онд тогтсон Хүннүгийн төрт ёс нь 1206 онд Чингис Монголын их хаан ширээнд заларснаас Монголын нэгдсэн улсын сүүлчийн хаан Лигдэнг хүртэлх 428 жил, Манжийн үеийн 1691-1919 хүртэл 220 жил, Богд хаант Монгол улс 1911-1921 хүртэл 10 жил, 1921 оноос одоо хүртэл 75 жил уламжлагдан үе үеийнхний оюуны чадавхиар боловсрон сайжирсаар ирсэн урт хугацааны түүхтэй билээ.

Ийнхүү уламжлан тогтсон Монголын төрт ёсны үндсэн зарчмууд нь гэвэл:

- Төрийн бүтэц зохион байгуулалт нь илүү, дутуу нүсэр шат дамжлагагүй, цомхон
- Эрхлэх ажлын хуваарь нь тодорхой, чанд дэг журам, чанга сахилгыг эрхэмлэдэг
- Төрийн үйл ажиллагааны бүх шатанд итгэх, итгүүлэх аргыг голч бодлого болгодог
- Үнэнч шударга зүтгэл, чин санааг эрхэмлэдэг
- Тал тохой татах, далд муу арга заль хэрэглэдэггүй, ил тод шулуун шударга ажиллагааг эрхэмлэж үйл ажиллагааныхаа гол шугам болгодог

Албан бичгийн төгсгөлд «Үүний тул өргөв», «Үүний тулд мэдтүгэй» гэж уул бичгийг явуулсан зорилгоо давтан алгуурлалгүй хариу өгөхийг сануулж буй хэрэг.

Монголчууд төрийн хуулиа дээдэлж хүндэтгэдэг өнө эртний сайхан уламжлалтай. Монгол төрийн түүхэнд Чингисийн үеийн Их Засаг хууль, 1291 оны Хубилай хааны Юань улсын шинэ хууль, 1312 онд Буян хааны Журам сахиулах хуулийн хураангуй, 1323 оны Шодод Бала хааны Юань улсын ерөнхий хуулиуд 1640 оны Монгол Ойрдын хууль, 1709-1770 онуудад халхын Түшээт хан, Цэцэн хан, Засагт хан нар хамтран зөвлөлдөж эрдэм мэдлэгтэй 31 хүний бүрэлдэхүүнтэйгээр боловсруулсан Халх журам зэрэг олон хууль Монголын төрийн түүхэнд гарч байсан бөгөөд тэр бүхнийг монгол түмэн гүнээ дээдэлж хүндэтгэж иргэн бүр төрийнхөө хуулийн заалт бүрийг ёсчлон биелүүлж ирсэн сайхан уламжлалтай.

Хуулиа зөрчсөн хүнийг дээр доргүй жигшдэг, хатуу цээрлүүлдэг тэгэхдээ хохирогчийн эрх ашгийг эн тэргүүнд авч үзэж хохирогчдод хатуу чанга шийтгэлийг алаггүй оногдуулдаг сайхан уламжлал байв.

Төрийн хуулиа дээдлэх уламжлалд гэмт хэрэгтэнтэй элдвээр хуйвалдах, хээл хахууль авах явдлыг эрс цээрлэдэг байв.

Төрийн тусгаар тогтнолын бэлгэдэл

Аливаа улс гүрний тусгаар тогтнолын эрхэм дээд бэлгэдэл нь улсын сүлд, туг, далбаа, төрийн тамга тэмдэг байдаг. Монголын ард түмэн Манжийн түрэмгийллээс ангижирч үндэсний улс төрөө ахин сэргээн мандуулах эртний уламжлалт соёмбо тэмдгээ тухайн цаг үеийн нөхцөлд зохицуулан Монгол улсын сүлд болгон хэрэглэжээ. Энэхүү сүлд гүн гүнзгий утга агуулга бүхий бэлгэдэлтэй.

Тухайлбал, Соёмбоны дээд гал нь айл өрх, улс хотлоороо өнгөрсөн, одоо, ирээдүйд үүрд мандан бадрахыг, нар сар нь Монголын ард түмэн мөнхөд цэцэглэн хөгжихийг, гурвалжин нь сум мэт хурц эрэмгий байхыг, дундах загас нь өнөр өтгө, сонор соргогийг, хажуугийн босоо шугам нь хэрэм мэт бат байхыг, соёмбын «Э, бам» үсэг нь арга билэг хослохыг, доорх бадам нь язгуурын төр, шашнаа ариунаар мандуулахыг тус тус бэлгэдсэн байдаг. Төрийн тамгандаа мөн л Монголын төрийн бэлгэдлийг сэргээн хааны тамганд соёмбо, дөрвөлжин, уйгаржин, монгол бичгийг хэрэглэсэн юм. Төрийн тамганы дөрвөлжин бичиг нь Монголын Юань улсын үеийн эрхэм үсэг болохын дээр нь үсгээр бичсэн хоёр мөр нь Жавзандамба хутагт

бол эртний Юань улсын Хубилай сэцэн хааны адилаар төр шашны хэргийг хослон барьж, лам, харын засгийг нэгтгэн явуулна гэсэн утгыг харуулжээ. Соёмбо үсгээр бичсэн найман мөр нь Монголын анхдугаар богд буюу Өндөр гэгээнээс хойших наймдугаар Богдын үед Монгол тусгаар тогтнолоо сэргээн мандуулсан улс болсныг бэлгэджээ.

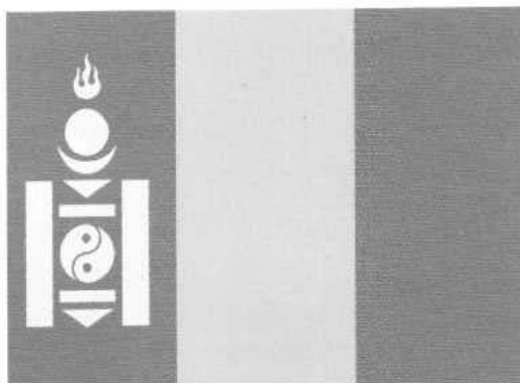
Тамганы төв дунд уйгаржин Монгол бичгээр улсын эзний алдрыг «Шашин төрийг хослон баригч наран гэрэлт Богд хааны тамга» гэжээ.

Соёмбо болон дөрвөлжин бичиг нь дээрх үгний хувилбар болно. Мөн төрийн тамгыг эртний уламжлалыг баримтлан хашаар үйлджээ. Энэхүү хаш эрдэнэ тамгыг аливаа тараах зарлиг, ухуулан сургах өргөмжлөл, жуух, шар торгон бичигт дардаг байв. Бас шашны тэргүүний хувьд «Шашныг мандуулагч, амьтныг жаргуулагч, аврал итгэл хамгийг айлдагч оройн чандмань, Жавзандамба ламын алтан тамга» гэсэн үсэгтэй өөр нэг тамгыг шашны аливаа хэрэгт дарж хэрэглэдэг байв.

Бусад олон яам, албан газрын тамганд дан монгол үсэг хэрэглэж, уул газрын нэрийг бичихийн зэрэгцээ төв дунд нь соёмбо үсэг хийдэг байв. Эдгээр тамганы бариулыг хүслийг хангагч Чандмань эрдэнийн дүрстэй үйлдэн тамга баригчийн зэрэг дэвийн байдлаар том жижиг хийдэг байв.

Төрийн туг далбаа бол мөн улс үндэстний тусгаар тогтнолын албан бэлгэдэл байдаг. Монголын төрийн түүхнээ есөн хөлт, цагаан, хар, харлаг, сүлд нэртэй хялгасан туг хэрэглэн ирсэн уламжлалтай. Харин 1911 оноос эхлэн даавуу далбааг төрийн туг болгон хэрэглэжээ. Чингэхдээ төрийн далбааг орчин цагийн олон улсын төрийн үндсэн хэлбэр болох далбааны маягаар үйлджээ. Ийнхүү тусгаар тогтнолын илэрхийлэл болсон төрийн далбаа, цэргийн туг далбааг бүтээжээ. Улсын далбаа гурван ам (нэг ам нь 70х70 см) хэмжээтэй, дэвсгэр нь гал шар, ишний эсрэг талд «ум аа хум гэсэн үсэгтэй, гурван улаан хэлтэй, дундаа гуутай бадамлянхуа бүхий соёмбо “Э, бам» үсгийг сайн сайхныг бэлгэдсэн (ламаадан гомбо, санжаасүрэн, луймүнддонжи) зэрэг барласан дэвсгэр дээр урлан хийсэн байдаг. Эл далбааг тэр үеийн төрийн гол баярын өдрүүдэд айл өрх, орд сүм, яам тамгын газар мандуулдаг байжээ.

Төрийн өөр нэг бэлгэдэл нь төрийн одон байдаг. Монгол улсын тусгаар тогтнолоо дахин сэргээгээд байсан 1913 онд Эрдэнийн очир хэмээх одонг тэргүүн, дэд, гуравдугаар гэсэн зэрэглэлтэйгээр бүтээж, тэргүүн зэргийг нь Чингис хааны одон, дэд зэргийг Автай сайн хааны одон, гуравдугаар зэргийг Өндөр гэгээний одон хэмээн нэрийдэж гадаад, дотоодын хаад ноёдыг зэрэг, зиндаагаар нь дэслэн шагнадаг байв.

Өнөөгийн улсын төрийн туг, далбаа, тамга

Өнөөгийн Монгол улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлын бэлгэ тэмдэг нь төрийн туг, далбаа, тамга, дуулал юм. Энэ нь Монголын ард түмний түүхэн уламжлал хүсэл тэмүүлэл, эв нэгдэл, шударга ёс, цог хийморийг илэрхийлдэг.

Төрийн сүлд нь: ариун цагаан өнгийн бадам цэцэг суурьтай, төгсгөлгүй үргэлжлэн дэлгэрэх түмэн насан хээгээр хөвөөлсөн, мөнх тэнгэрийг бэлгэдсэн дугариг хөх дэвсгэртэй. Сүлдний төв хэсэгт Монгол улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, цог хийморийг илтгэсэн алтан соёмбо, эрдэнийн хүлгийг хослуулан дүрсэлжээ.

Сүлдний хүрээний магнайн хэсэгт эрт, эдүгээ, ирээдүй гурван цагийг бэлгэдсэн хүслийг хангагч Чандмань эрдэнэ, доод хэсэгт эх газрыг төлөөлсөн ногоон өнгийн үүлэн хээ, ашид дэвжихийн өлзий хутаг оршсон хүрдийг хадгаар дээдлэн сүлжсэн байна. Монголын нэгдсэн тулгар төрийн их цагаан туг нь өнөөгийн Монгол улсын төрийн хүндэтгэлийн бэлгэдэл болон уламжлагджээ.

Монгол улсын төрийн далбаа нь: улаан, хөх, улаан хослосон өнгөтэй. Далбааны гурав хуваасан нэгийн хэмжээтэй, дундах хэсэг нь мөнх тэнгэрийн хөх, түүний хоёр тал нь бадрахын бэлгэдэл улаан өнгөтэй.

Далбааны ишин талын дэвсгэрийн төв хэсэгт алтан соёмбо байрлуулжээ. Далбааны өргөний урт нь (1:2)-ын харьцаатай.

Төрийн тамга нь: дөрвөлжин хэлбэртэй, голдоо төрийн сүлдтэй, сүлдний 2 талаар Монгол улс гэсэн бичигтэй, арслангийн дүрс бүхий бариултай.

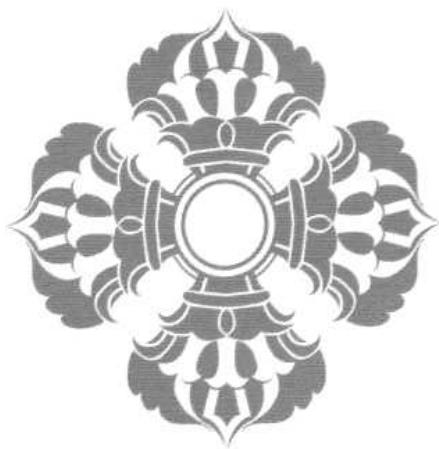
Монгол Улсын төрийн дуулал

Дархан манай тусгаар улс
Даяар Монголын ариун голомт
Далай их дээдсийн гэгээн үйлс
Дандаа энхжиж, үүрд мөнхөжнө
Хамаг дэлхийн шударга улстай
Хамтран нэгдсэн эвээ бэхжүүлж
Хатан зориг, бүхий л чадлаараа
Хайртай Монгол орноо мандуулъя
Өндөр төрийн минь сүлд ивээж
Өргөн түмний минь заяа түшиж
Үндэс язгуур, хэл соёлоо
Үрийн үрдээ өвлөн бадраая
Эрэлхэг Монголын золтой ардууд
Эрх чөлөө жаргалыг эдлэв
Жаргалын түлхүүр, хөгжлийн тулгуур
Жавхлант манай орон мандтугай

хийдийн зохион байгуулалт, шашны зан заншилтай болсныг МЭӨ III зуунд амьдарч байсан Энэтхэгийн Ашока хаан нэгэн тэмдэглэл хийж үлдээжээ. Үүнийг Буддагийн тухай хамгийн анхны баримт бичиг гэж үздэг. Энэтхэгийн пали хэлээр Буддагийн сургаалыг анх бичиж Трипитака буюу Гурван сав хэмээн ангилан номлож судлаж иржээ. Энэ гурван сав ном санскрит хэлээр улам өргөжин баяжсан бөгөөд түүнийг төвд хэлээр орчуулж улмаар XVII зууны үед монгол хэлнээ орчуулжээ. Энэ нь үндсэндээ 108 боть Ганжуур хэмээх их хөлгөн судар юм. Түүний тайлбар болох 225 боть Данжуур хэмээх судар мөн төвд, монгол хэлээр орчуулагджээ. (Энэ нь манай номын санд нандигнан хадгалагдаж байна).

Трипитака хэмээх энэхүү судар нь 3 хэсгээс бүтнэ. Нэгдүгээр хэсэг нь монголоор Номхотголын аймаг буюу Винайн аймаг (Сангийн дүрмийн эмхэтгэл), хоёрдугаар хэсэг болох Сутрапитака буюу бясалгал нь бурхан буддагийн номлол яриа, түүний айлдсан сургаалууд, элдэв үлгэр цадиг зэргээс бүрдэх ба монголоор Судрын аймаг, гуравдугаар хэсэг болох Абидхармапитака буюу оюун билгийн чанадын хязгаарт хүрэхүйн онол, гүн ухааны сургаалыг агуулах бөгөөд монголоор Илт номын аймаг гэнэ. Бурхан Будда ийнхүү судрын ном, онолын ном төдийгүй тарнийн ном номложээ.

Түүний Трипитака-гийн онолын эх сурвалж нь самгарди хэлээр ишла, самади, пражня нэртэй бөлгөө. Бурхны шашин Энэтхэгээс 1000 жилийн тэртээ Төвдөд дэлгэрч, Энэтхэгийн олон эрдэмтэн мэргэд Төвдөд залран ирж судар, тантрын ном шастирыг тайлбарлахын зэрэгцээгээр төвд хэлээр орчуулжээ. Манай эриний Х зууны үед Ландарм гэгч хааны шашны ирмүүн хөгжлийг хэдэн жилээр саатуулан зогсоосон боловч дахин сэргэж XI зууны үед гэхэд бүрэн дэлгэр, тарнийн ёсыг голлон явуулж байв. Төвдийн шашин бурхан багшийн сургаалд түшиглэж байсан болохоор төвд лам нар түүнийг өөрчилж нэмэн засварлаагүй, гол гол айлдалд нэг бүрчлэн тайлбар хийж, жинхэнэ эхийг чандлан барьж хүний, бясалгахуйн, хэлбэр зүйн гэсэн гурван зэргийн ёсыг дэлгэрүүлжээ. Тэд бясалгах ба тарнидах нь дахин төрөх нирваан дүр олоход их тустай гэж номложээ. Ингэснээрээ буддагийн сургаал гүн ухаан, ёс суртахууны хэлбэрээсээ ид шид, мэргэ төлгийн зам руу оржээ. XI-XIII зууны үед Төвдөд олон хүрээ хийд байгуулагдсаны дотор бурхны орон гэгддэг Лхас, Сажая хоёр нэлээд нэртэй юм. Буддагийн сургаалыг Төвдийн байдалд тохируулан шинэчлэгч нь Зонхов (1357-1419) байсан бөгөөд өөрийнхөө үзэл бодлыг Бодь мөрийн зэрэг бүтээлдээ тусгажээ. Түүний шинэ чиглэл нь Гэлэгва буюу шар малгайтны шашин бөгөөд тэр нь эцэстээ шарын шашин гэж алдаршжээ. Зонхов Буддагийн эртний ёс суртахуун, нарийн чанд дэг ёсыг сэргээх зорилгоор шавь нарынхаа дотор хатуу сахилга тогтоож, тэдэнд шар өнгийн хувцас, малгай өмсгөх болжээ. Энэ нь хуучин Сахия ёсны «Улаан малгайтны» ёсноос өөр болжээ. Хурал хурахдаа их ёслолтойгоор явуулдаг хэлбэр бий болгож, хонх, хэнгэрэг, цан, бүрээ, бишгүүр зэрэг зэмсэг нэвтрүүлж, түүнийг дуу гарган ном аялан уншиж, бурхан Буддад мөргөн залбирал үйлдэхдээ усыг чихэрлэн шившиж рашаан болгон олонд түгээж, арц хүжийн ариутгал явуулдаг болж, урьд бурхан Будда, түүний сургаал, сан гуравт залбирдаг уншлагыг өөрчлөн ламыг тэргүүнд тавьж:

Ламалаа жабсуучий - Ламдаа залбирмуу

Санжаалаа жабсуучий - Бурхандаа залбирмуу

Чойлоо жабсуучий - Номдоо залбирмуу

Гэндэнлаа жабсуучий - Сандаа залбирмуу

гэж уншдаг болжээ. Энэ тухай академич Б.Ширэндэв 1991 онд бичсэн Буяны сургаал айлдагчийн шаштираас хэмээх бяцхан товхимолд өгүүлсэн нь бий.

Бурханы шашны өмнөх Монголын бөө мөргөл

Бүр чулуун зэвсгийн дунд үе юм уу, овгийн байгууллын үед сүсэг бишрэлийн нэгэн хэлбэр болж үүссэн бөө мөргөлийг бурхан Буддагийн шашин дэлгэрэхээс бүр өмнө эртний Монгол аймгууд Хүннү, Сяньби, Жуань-Жуань нар нь шүтдэг байжээ. Бөө мөргөл нь тэнгэр газар, лусын эзэн, ургамал амьтан цөм эзэнтэй, сахиустай, сүнс, онгон шүтээн байдаг гэж үздэг учраас үхэх төрөх, зовох жаргах, ан гөрөө хийх, ажил амьдралаа хүртэл цөмийг түүнд даатгадаг байжээ. Энэ тухай эртний судар бичиг болон аянчин, жуулчдын тэмдэглэсэн нь бий. Япон эрдэмтэн Ёшиока 1939 онд хэвлүүлсэн Монголын нэвтэрхий ойлголт, хятад эрдэмтэн Мөдуням 1959 онд хэвлүүлсэн Манж үндэстний түүхийн өгүүлэл зэрэг бүтээлүүдэд тодорхой дурдсан нь бий. XV зууны үеэс Монголын хаад шарын шашныг улсын шашин болгохын тулд бөө нарын бөөлөх тоогоор малаар торгох зэргээр хавчиж байсан боловч XVII зууны үеэс бөө шарын шашин хоёр эвлэрэх явдал ихсэж шарын шашин болон бөөгийн зан үйл хутгалдаж, шарын шашин бөө мөргөлийг өөртөө аажмаар уусгаж бөө мөргөл хэлбэрийн төдий болжээ. Гэхдээ ямар нэгэн хэмжээгээр зан үйлээ хадгалсаар эдүгээ хүрснийг Монголын эрдэмтэн О.Пүрэв Хөвсгөлийн Дархадын бөөгөөр жишээ болгон бичсэн нь бий. Монголд дэлгэрсэн бөө мөргөл Монголын соёл иргэншилд эерэг ул мөр үлдээснийг үгүйсгэх үндэсгүй.

Шарын шашин Монголд дэлгэрсэн нь

Манай түүх сударт бичсэнээр Буддын шашин Монголд Кушаны эзэн хаант улсын үед уйгараар дамжин анх дэлгэрч, сүүлдээ Төвдтэй харилцаа тогтоосноос хойш өргөжсөн гэдэг. Бас манай зарим түүхчид Буддагийн шашны нөлөө Монголд Хүннү, Сяньбийн үед ч байсан гэж үздэг. XIII зууны үед Мөнх хаан олон шашны дундаас Буддагийн шашныг ихээхэн сонирхож байсан гэдэг.

Өгөөдэй хааны хүү Их хөлөгний шашны Санья (Сажаа) жигүүрийн тэргүүн Гунгаажанцанг Хөх нуурт залж шарын шашны ном тавиулсан ба Хубилай хаан Буддагийн шашныг их дэмжиж Төвдийн Пагва лам Лодойжалцанг Монгол, Төвд, Хятадын шашны эзэн хэмээн өргөмжилжээ. Мөн Түмэдийн Алтан хаан 1578 онд III далай лам Содномжамцыг залж ирүүлэн шашны харилцаа тогтоосноос хойш Автай хаан Далай ламтай бас уулзаж, Буддагийн шашны нэгэн хувилбар болох Гэлэгваагийн «шар малгайтны» шашныг Монголд дэлгэрүүлэхээр тохирчээ. Энэ тухай Монголын эртний түүхийн бичиг Эрдэнийн эрхи-д тодорхой өгүүлжээ. Автай хаан Монголын эртний нийслэл Хархорин хотын туурин дээр Халхын анхны шарын шашны төв Эрдэнэзууг байгуулснаас хойш Амарбаясгалант, Өвгөн хийд, Дамбадаржаа, Зүүн хүрээ, Гандантэгчинлэн хийд, Заяын Гэгээний хийд гэх зэрэг нийтдээ 115 мянгаад ламыг хамарсан 750 гаруй сүм хийд дуган, дацан, хурал номын газрууд байгуулагджээ. Энэ тухай Монголын эртний түүхийн бичиг Эрдэнийн эрхи-д өгүүлэхдээ «Улаагчин үхэр жил (1577 он) Далай лам Содномжамцыг Монголд Түмэдийн Алтан хаан залж ирсэн мэдээгээр очит хилэнц ариган, буян нэмэх билэгт мянган агт тэргүүлэн хатуу зөөлөн эд өргөв. Далай лам олон авшиг (эрх олох) өршөөгөөд Автайг очирваанийн хувилгаан хэмээн “Очирай бат Түшээт сайн хан цол соёрхов» гэж бичсэн нь бий. Түүнээс хойш 1586 онд Автай сайн хан Монголын эртний нийслэл Хархорин хотын туурин дээр Эрдэнэзууг байгуулжээ. Ийнхүү монгол оронд шарын шашин дэлгэрснийг Арван буянт номын цааз хэмээх сударт «Мөргөлийн орон лам, өглөгийн эзэн хааныг хөх огторгуйд нар, сар байдагтай адилтган цусан давалгаа хөдөлсөн их мөрнийг сүүгээр үйлсэн тунамал далай болгон урвуулсан» гэж өгүүлжээ. Буддагийн шашны хийдүүдийг Шаддын ба Дубдагийн гэж хоёр ангилдаг бөгөөд Монголд гол төлөв Шаддын хийдүүд байв. Энэ нь сургалт номын чанартай мөргөл төргөлийг үйлдэхэд зориулагдсан олон ламтай хийдүүд юм. Харин Дубда нь шашны боловсролд бүрэн гүйцсэн лам нар нийгмийн амьдралаас өөрийгөө бүрэн

ангигруулан эзэнгүй эл хуль газар уулын агуйд очиж ганц нэгээрээ бясалгал үйлдэн бурхны дүрд хувилах, номын ажлыг үйлдэхэд зориулагддаг. Шаддын хийдийг дацантай ба дацангүй гэж ялгах бөгөөд дацангүй хийдүүд мөргөл үйлдэх, хурал хурах, шашны анхан шатны боловсрол олгох үүрэгтэй. Иймэрхүү бага жижиг хийдүүд гол төлөв хөдөө нутагт байгуулагдаж байжээ. Харин цар хүрээгээр том, олон ламтай хийдүүдийн дэргэд дацан байгуулагдаж байв. Дацан нь цанид, жүд, манба, дүйнхэр, ламрий, агва гэх зэрэг нэртэй бөгөөд гүн ухаан, зурхай, эмнэлэг урлаг, ёс суртахууны нарийн мэргэжил олгох чиглэлтэй шашны боловсрол олгодог сургуулийн бие даасан салбар юм. Монгол орны томоохон хийдүүдийн дэргэд ийм дацан сургуулиуд байгуулагдаж гүн ухаан, анагаах ухаан, одон орон, зурхай, урлаг, ёс суртахуунаар мэргэжүүлж байв. Төвд, Монголын аль аль нь лам хуврагийг бага наснаас нь хүрээ хийдэд шавилуулан суулгаж, олон зүйл ерөөл, магтаалыг уншлага хэмээн цээжлүүлж, дараа нь их уншлага хэмээх арван хангалын магтаалыг цээжлүүлдэг байв. Үүнд Ямандаг, Очирваань, Гомбо, Гонгор, Дамдинчойжоо, Балданлхам, Цэс, Намсрай, Улаан сахиус, Жамсран, Цайба нарын магтаал, эдгээр номыг залуу хуврагууд цээжлэн уншлагын номтой болж хурал хурахад оролцоно. Энэ сургуулийг хийсэн лам нарын дотроос эрдэм сурахыг эрмэлзсэн хэсэг нь Буддын шашны дотоод буюу шашны сургаал, гүн ухаан-дарэгва, анагаах ухаан-сорегва, урлахуйн ухаан-соврегв хэмээх таван их ухаанаар мэргэждэг байв. Зөвхөн гүн ухаанаар гэхэд 11 жил зэндээ (анги) дэвшин суралцсаны дараа хамгийн наад зах нь арав гаруй жил номыг бясалган бодож гавжийн дамжаа (дэд доктор) барьдаг байсан ба эрдэмтэй лам нар номоо цааш нь олон жил үргэлжлүүлэн тарнийн номыг судалж аграмба (доктор) цолыг хүртэнэ. Энэ мэтээр Цанидыг дүүргэж гавш, манбыг дүүргэж, маарамба, зурхайг дүүргэж цайрамба зэрэг хүртдэг байжээ.

Монголд нэлээд түгээмэл нь цанид буюу чойрын дацан (мэргэн ухааны мөн чанар) байв. Энд гурван зэндаа дамжин 13 жил Буддын гүн ухаан ба бурхан багшийн намтар, хэл уран зохиол, сэтгэл зүй, учир шалтгааны ухаан зэрэг олон зүйлийг судалж гавжийн дамжаа барих эрхийг олж авдаг байжээ. Хүрээ хийдийн газар жааг гэх хатуу дүрэмтэй. Үүнийг монголоор нямабагийн ёс гэнэ. Томоохон хүрээг хамба, багахан хүрээг цорж гэх буюу дацан лам хэргэмтэн толгойлно. Хүрээний дэг журмыг удирдан явуулдаг тушаалтан нь цөгчин гэсгүй юм. Тэр нь чиг хэмээх хоёр туслахтай. Лам нарыг тамгатай, тамгагүй хутагт, хувилгаад хамба, цорж гэхчлэн

бусад хэргэм зэрэгтэй, дараа нь ловон багш нар зэрэг винайн ёс сахисан гэлэн, түүний дараа жирийн лам нар, урчууд оточ нар орж байв. Хүрээ хийдийн барилга нь гэр маягийн, төвд хятад маягийн дөрвөлжин 2-3 давхар дээвэртэй, орой дээрээ ганжир, хажуугаараа жалцан хэмээх сүрлэг босоо чимэгтэй байв. Хүрээ хийдийн дотор гадрыг хээ угалзаар чимэглэхийн зэрэгцээгээр олон хонх өнцөг буланд нь зүүнэ. Дээр дурдсанаас үзвэл шашны сүм хийд, дуган дацангууд нь өргөл мөргөл, сүсэг бишрэлийн газар төдийгүй эрдэм соёл түгээх төв болж байсан гэж үзэх үндэстэй.

Ардын хувьсгал ялж улс орны амьдралыг шинэчлэн өөрчлөх явцад ардын төр шашин, сүм хийд, лам хуврагуудтай харилцах талаар зөв чиглэл баримталж, нааштай алхам хийж эхэлсэн боловч нэг хүнийг тахин шүтэх, захиргаадах арга, нэг үзэл сурталд хэт хөтлөгдсөн зэргээс соёлын үй түмэн өв уламжлал, өдий төдий сүм хийдийг нураан устгаж, хэдэн сая судар номыг шатааж, нөхөж баршгүй хохирол учруулсан. Ардчилал өрнөж, ил тод байдал дэлгэрч, чөлөөт зах зээл нээлттэй эдийн засгийн бодлогын өнөөгийн нөхцөлд урьдын алдаа дутагдлаа ухамсарлан ойлгож, зарчимч шүүмжлэлийн үр шимээр шашны сүм хийд, санваартан хүмүүстэй харилцах харилцаа шинэчлэгдэн өөрчлөгдөж, шашин нь төрөө дээдэлж, төр нь шашнаа хүндэтгэх болов.

XVII жарны цагаан морин жилийн намрын тэргүүн сарын цагаан морин өдөр буюу 1990 оны 1-р сарын 2-ны өдөр болсон санваартны хурлаас Монголын бурхан шашны төвийг шинээр байгуулж, бүх сүм хийдийн үйл ажиллагааг зохицуулан удирдах, хурлын дэг жаягийг тогтоох, бурхан шашныг үнэн зөвөөр дэлгэрүүлэх, бурхны олон шавь нарыг төлөөлж төртэй харилцах, гадаад улс, байгууллага, хувь хүнтэй холбоо тогтоож ажиллахаа зарлан тунхаглажээ.

Монголын Буддистуудын гол үндэслэл бол зовлонгийн тухай сургаал байв. Энэ сургаалыг хутагтын дөрвөн үнэн гэнэ. Энэ сургаал ёсоор төрөхөөс эхлээд үхэх хүртэл хугацаа бол тэр аяараа зовлон гэж үздэг. Зовлонгийн шалтгаан бол амьдралын төлөө цуцалтгүй тэмцэх явдал бөгөөд үүнээс болж, хязгааргүй их нүгэл үйлдэж, тэр үйлдсэн нүглийн үрээр ахин дахин эргэж төрөл авч байдаг. Ийм учраас энэхүү зовлонгоос ангижрах ганцхан арга зам бол амьдрах гэсэн тэмүүлэл, тэр шуналыг бүрмөсөн устгах явдал мөн гэж үзэж байв. Үүнийг зогсоохыг «нярваан дүр үзүүлэх» явдал мөн гэж нэрлэдэг. Нярваан болохын тулд энэ насны зовлон зүдгүүрийг аль болохоор тэвчиж буян ном үйлдэх замаар гагцхүү хойд насныхаа

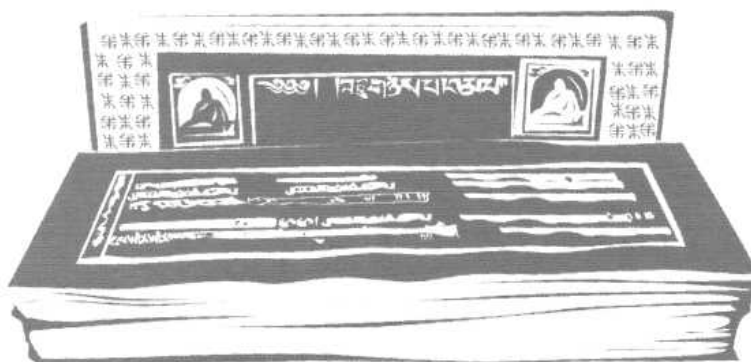
сайн сайхан зол жаргалын төлөө л сэтгэж бодох, залбирал үйлдэх хэрэгтэй гэж номлодог. Чухам үүнд л монголын буддистуудын мөн чанар оршиж байв. Монголын Буддистуудын философийн үндэс нь Номын тухай онол байдаг (төвдөөр чой, самгардаар дхарма, барих гэсэн утгатай). Ном гэдгийг ойлгохдоо бие биеэ байнга нөхцөлдүүлж байдаг ахуйн анхдагч элемент, тодорхой чанарыг аван явагч мөнхийн элемент гэдэг утгаар ойлгож байлаа. Далай лам Содномжамц “Энэ ертөнцийн өвөрмөц шинж чанар бүхий юмс үзэгдэл бүхнийг дхарма гэнэ» гэжээ. Ном хэмээх ухагдахуун нь онолын ёсоор бол ертөнцөд оршин буй бүх юмс материаллаг элементүүдийн эгшин зуурын нэгдэл байдаг. Энэ элементээс тогтсон аливаа юм хувиран өөрчлөгдөж үгүй болж байдаг жамтай. Ийнхүү нэгэнт хувиран өөрчлөгдөж үгүй болж байдаг аливаа юмсыг үнэхээр бүтсэн юмс гэж үзэх үндэсгүй. Үнэхээр бүтсэн юмс нь хувиран өөрчлөгдөж, үгүй болохгүйгээр үүрд мөнх оршиж байх учиртай. Гэтэл үнэн хэрэг дээрээ үүрд мөнх орших юмс гэж энэ хорвоо дээр байхгүй. Бүх юмны уг чанар болж байгаа ном бол тэгж хувьсан өөрчлөгдөх шинж чанарыг тусгаж байгаа учраас түүний үзэгдлүүд нь зүүд зэрэглээ мэт үнэхээр бүтээгдээгүй, хуурамч зүйлүүд юм гэж үздэг байв. Ийм учраас Монголын буддистууд үзэж болохгүй, нөгөө талаар бас ерөөс бодитой орших юм гэж юмс үзэгдлийг нэг талаар туйлын мөнх оршиж байна гэж нэг ч байхгүй гэж туйлшран үзэж болохгүй. Тэгэхлээр үнэн гэдэг бол тэг дундуур нь байх учиртай. Тэр нь юу вэ? гэвэл «хоосон чанар» гэж үзэж байв. Ертөнцийг үзэгдлийн ертөнц буюу сансар, уг чанарын ертөнц гэж хуваагаад үзэгдлийг үнэн буюу харьцангуй (инагуухь) үнэн, бодит юмст уг чанарын үнэн буюу үнэмлэхүй үнэн нь далд байна гэж үздэг байв. Үүнээс үзвэл монголын буддистууд юмсын зөрчилтэй шинж, түүний бодит үндэстэй болохыг анхааран үзэж байжээ. Энэ бүгдээс үзэхэд Монголын буддистуудад урсгал, диалектик элемент байсан нь эргэлзээгүй.

БУДДАГИЙН ГҮН УХААНЫ МОНГОЛ ДАХЬ УЛАМЖЛАЛ

Эртний Энэтхэгийн гүн ухаан, бурхны шашны нөлөөгөөр ертөнцийг үзэх үзэл нь бүрэлдэн боловсорсон Зонхов Лувсандагвын (1357-1419) номлол дээр үндэслэсэн шарын шашны ном сургаал, ёс дэглэмийг удирдлага болгосон монголын буддизм нь бурхны шашны дээд, доод, хөлгөний ёс, түүний ёсон дахь арга билэг (онол практик)-ийг нягт хослуулан лам хуврагуудын нэрийг өргөмжлөх замаар багш шавийн барилдлагааг тогтоож, шашны ёсонд суралцах арга ухаанаа гүнзгийрүүлэн боловсруулж, сүсэгтэн олны сэтгэл оюуныг эзэмдэх нэгэн хэлбэр болон дэлгэрч иржээ. Монгол дахь шашны философийн сургалтын системийг олон арван хүн дүүргэж, эрдэмтэн лам нар гарсны дотор түүх утга зохиол, гүн ухааны мэдлэгээрээ нэрд гарч алдаршсан одоогоор бидний сайн мэдэж байгаа Зая Бандида Лувсанпэрэнлэй (1642-1788), цахар гэвш Лувсанчүлтэм (1740-1810), Хүрээ хамба Агваанхайдав (1770-1838), цорж Агваанбалдан (1797-1864), Ноён хутагт Данзанравжаа (1803-1856), Аграмба Дандар (1835-1910), Гавж Заваа Дамдин (1867-1936), Инжинаш (1837-1892) нарын зэрэг 200 гаруй хүний нэрийг дурдаж болно. Энд жишээ болгох байдлаар гүн ухааны талаар хэдэн зүйлийг товчхон дурдваас эдний ихэнх нь XVIII зууны сүүлч (XIX зууны эхэн үед феодалын Монголын харилцааны бурангуй ёс дэглэм болон хүрээ хийдийн сөрөг үзэгдлүүдийг ил тод шүүмжилж

бурхан Буддагийн сургаалыг үнэн мөнөөр нь зөв хэрэгжүүлэхийн төлөө тэмцэхийн зэрэгцээгээр буддын гүн ухааны баялаг уламжлалд тулгуурлан гүн ухааны олон чухал асуудлуудыг Монголын нөхцөл байдалд зохицуулан материализмын байр сууринаас тайлбарлан хариу өгөхийг оролдож байв.

XVI зууны II хагасаас XVIII зууны II хагас хүртэлх 200-гаад жилд бурхан шашин Монголд баттай суурьшиж буддагийн шашин гүн ухааны уламжлалыг бий болгож Монголын буддын шашны соёлын олон бүтээлүүд нэгэнт гарч ирсэн цаг байв. Энэ үеэс эхлэн монголчууд Энэтхэг, Төвдийн гүн ухааныг шаргуу судалж, буддын гүн ухааны зохиолуудыг орчуулах, хэвлэх, тайлбар зохиох ажил өргөн далайцтай болжээ. Тухайлбал, хүрээ хамба Агваанхайдав буддын гүн ухааны боловсрол эзэмшиж гүн ухааны том жижиг 118 зохиолоос бүрдсэн 5 боть зохиол бичиж, түүндээ Энэтхэгийн эртний гүн ухаантнуудын олон бүтээлд тайлбар хийж, мэдрэхүйн эрхтэнд орж байгаа юмс үзэгдлийг зөвхөн сэтгэл санааны бүтээл болгон үздэг үзлийг буруушаан шүүмжилж, юмс үзэгдлийг биетэй бодитой оршин буйг хүлээн зөвшөөрч, харин тэдгээр нь шалтгаан нөхцлийн эрхээр бүтсэн тул мөнх бус учраас үнэхээр бүтээгүй хоосон юм гэсэн төв үзэлтний үзлийг үндэслэж, мөнх оршиж байх юмс үзэгдэл гэж ерөөс байхгүй, байгаа бүхэн байнга хувьсан өөрчлөгдөж, харилцан бие биендээ шилжин хувирч байдаг гэсэн хөгжлийн тухай чухал санаа дэвшүүлж байсан бол Цорж Агваанбалдан том жижиг 96 зохиолоос бүрдсэн 6 боть ном туурвиж эртний Энэтхэг, Төвдийн мэргэдийн буддагийн ёс суртахууны ухаанд холбогдуулан бичсэн зохиолуудыг өөрийн үзлийн үүднээс шүүмжлэн боловсруулж буддын шашны сүм хийд, лам хуврагуудын сургаалыг тайлбарлан хөгжүүлэхийн зэрэгцээгээр гүн ухааны зангилаа хэдэн асуудал, тухайлбал, ертөнцийн юмс хумхын тоосноос бүтэх бөгөөд тэр нь өөртөө шороо, гал, ус, хий гэсэн 4 махбод буюу чанарыг хадгалж, тодорхой орон зай өнгөрсөн, одоо, ирээдүй цагийг эзлэн, бие биедээ шилжин хөдөлж байдаг

тухай, мөн үнэн, түүний харьцангуй ба туйлын шинж эдгээрийг сайтар мэдэхгүйгээр зовлонгоос ангижрах боломжгүйн тухай диалектикч, материалист чухал санаа дэвшүүлж байлаа. Тэгвэл Аграмба Агваандандар гүн ухаан, логик, хэл шинжлэл, яруу найраг, шашны зан үйлээр 40 шахам зохиол бичихдээ ертөнцийн материаллаг эхлэлийн тухай эртний Энэтхэгийн материалист үзэл дээр тулгуурлан Агваанбалдангийн нэгэн адил ертөнцийн аливаа юмс хумхийн тоосноос (өөрөөр хэлбэл эртний Грекийн философич Демократын атомын ухагдахууны маягаар) тогтдог гэж үзэж гүн ухааны үндсэн асуудлыг материалист байр сууринаас тайлбарлаж байлаа.

Жавзандамба хутагт буюу Өндөр гэгээн Занабазар ч гэсэн Буддын шашныг гурван аймаг савын номын сургаалын утга санааг сайтар ухаарч хэл шинжлэл, эм зүй зэрэг ухаанд гүнзгий мэргэжин Маань бүтээх арга, Жанлав цогцлолын тайлбар зэрэг хэд хэдэн ном туурвиж хүн хүнээ энэрэн хайрлах, энх амгалан аж төрөхийн үзэл санааг дэлгэрүүлж байлаа.

Зөвхөн энэ хэдэн баримтаас үзэхэд Төвдийн болон Монголын Буддын шашны гүн ухааны сургуулиар боловсрол олж, Буддагийн философийг гүнзгий эзэмшсэн Монголын гүн ухаантнууд Буддагийн философийн баялаг уламжлалыг өвлөн авч монгол орны өвөрмөц нөхцөлд өөрсдийн үзэл санаанд зохицуулан нүүдэлчин монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл санааг ямар нэг хэмжээгээр илэрхийлж байсан нь тодорхой байна.

БУДДИЗМЫН МОНГОЛЧУУДЫН ОЮУНЫ АМЬДРАЛД ҮЗҮҮЛСЭН НӨЛӨӨ

Буддизм Монголын нийгмийн оюун санааны амьдралд багагүй нөлөө үзүүлжээ. Жишээ нь, урлагийн талаар авч үзэхэд олон тооны сүм хийд барьж байгуулахтай уялдуулан уран барилга, барилга чимэглэлийн ажил нэлээд өргөжсөн байна. Монголын уран дархчууд, барилгачид сүм хийд дээр бөөгнөрч, шашны агуулгатай гоёл чимэглэл хийж өөрсдийнхөө урлах ур чадварыг дээшлүүлж байв. XVIII зууны үед Богд гэгээний дэргэд уран баримлын тусгай газар байгуулагджээ. Тэндээс уламжлан үлдээсэн Өндөр гэгээн Занабазарын өвөрмөц хийцтэй бүтээлүүд манай музейн сан хөмрөгт хадгалагдаж байна. XVII-XIX зууны үед Занабазар, Тавхайн бор Ишгомбо мэтийн уран бүтээлчдийн нэр тодорч тэдний уран бүтээлүүд нэлээд алдаршиж байв. Ихэнх сүм хийдийн дэргэд дуу хөгжмийн сургуулиуд байгуулагдаж урлагийн авьяастай хүмүүс суралцаж байв. Бараг сүм хийд болгон үлээвэр, дэлдэх хөгжимтэй (янлиг нэртэй тусгай нот хэрэглэн хөгжимддөг) түүний эгшгэнд цам, майдар зэрэг бүжиг хийдэг байв. Энэ нь хэдийгээр, шашин номын агуулганд захирагдаж байсан боловч нүүдэлчин ардын уран сайхны бүтээл байв. Томоохон хийдүүдийн дэргэд «Сүмбөг» хэмээх хэвлэлийн газар ажиллаж гүн ухааны болон анагаах ухааны ном бурхны хөрөг зураг зэргийг төвд, монгол, санскрит хэл дээр хэвлэн барлах ажлыг эрхлэн гүйцэтгэж байлаа. Ганжуур, Данжуур мэтийн шашин, философийн ховор чухаг номуудыг есөн эрдэнээр хүртэл хэвлэж байв. Шашны сургалтын нөлөөгөөр төвд санскрит хэл судлах явдал өргөжин үүнээс уламжлан

БУДДИЗМЫН МОНГОЛЧУУДЫН ОЮУНЫ АМЬДРАЛД ҮЗҮҮЛСЭН НӨЛӨӨ

Буддизм Монголын нийгмийн оюун санааны амьдралд багагүй нөлөө үзүүлжээ. Жишээ нь, урлагийн талаар авч үзэхэд олон тооны сүм хийд барьж байгуулахтай уялдуулан уран барилга, барилга чимэглэлийн ажил нэлээд өргөжсөн байна. Монголын уран дархчууд, барилгачид сүм хийд дээр бөөгнөрч, шашны агуулгатай гоёл чимэглэл хийж өөрсдийнхөө урлах ур чадварыг дээшлүүлж байв. XVIII зууны үед Богд гэгээний дэргэд уран баримлын тусгай газар байгуулагджээ. Тэндээс уламжлан үлдээсэн Өндөр гэгээн Занабазарын өвөрмөц хийцтэй бүтээлүүд манай музейн сан хөмрөгт хадгалагдаж байна. XVII-XIX зууны үед Занабазар, Тавхайн бор Ишгомбо мэтийн уран бүтээлчдийн нэр тодорч тэдний уран бүтээлүүд нэлээд алдаршиж байв. Ихэнх сүм хийдийн дэргэд дуу хөгжмийн сургуулиуд байгуулагдаж урлагийн авьяастай хүмүүс суралцаж байв. Бараг сүм хийд болгон үлээвэр, дэлдэх хөгжимтэй (янлиг нэртэй тусгай нот хэрэглэн хөгжимддөг) түүний эгшгэнд цам, майдар зэрэг бүжиг хийдэг байв. Энэ нь хэдийгээр, шашин номын агуулганд захирагдаж байсан боловч нүүдэлчин ардын уран сайхны бүтээл байв. Томоохон хийдүүдийн дэргэд «Сүмбөг» хэмээх хэвлэлийн газар ажиллаж гүн ухааны болон анагаах ухааны ном бурхны хөрөг зураг зэргийг төвд, монгол, санскрит хэл дээр хэвлэн барлах ажлыг эрхлэн гүйцэтгэж байлаа. Ганжуур, Данжуур мэтийн шашин, философийн ховор чухаг номуудыг есөн эрдэнээр хүртэл хэвлэж байв. Шашны сургалтын нөлөөгөөр төвд санскрит хэл судлах явдал өргөжин үүнээс уламжлан

хэл шинжлэл нэлээд хөгжжээ. Хэл зүйч Чойжин-Осор, Данзандагва мэтийн алдартай эрдэмтэд монгол хэл зүйн талаар ном зохиож байжээ. Эртний Энэтхэгийн таван ухаанд мэргэжсэн, брандита цолтой монгол, төвд, санскрит хэл сайн мэддэг Чойжи-Одсэр нь Бурхны 12 зохионгуй хэмээх зохиолоо төвд хэлээр бичиж, мөн эртний Энэтхэгийн гүн ухаантан Шантидэвагийн Бодичарьяаватара буюу Бодь мөрийн явдалд орохуй хэмээх зохиолыг 1305 онд монгол хэлээр орчуулан дараа нь түүнд тусгай тайлбар бичсэн нь гүн ухааны талаар нэлээд зүйлийг өгүүлэн түүний нэрийг ихэд өргөжээ. Дамдинсүрэн эртний Энэтхэгийн санскрит хэлний зүйд товч тайлбар хийсэн нь тухайн үедээ ихээхэн алдаршиж байв. Мөн төвд, монгол, санскрит хэлний 40 гаруй бичиг толь зохиогдсон нь хэл судлалын асуудлыг ихээхэн өргөжүүлж байв. Монголчууд дээр үеэс он тооллын бичигтэй байсан бөгөөд үүнтэй холбоо бүхий олон тооны ном зохиолууд гарсан юм.

Төвд, санскрит, хятад хэлнээс уран зохиолын янз бүрийн ном орчуулагдаж, уран зохиолыг бие даан судлагч Агваандорж, Жамьянгарав мэтийн нэртэй хүмүүс гарсан. Одон орны судлал, зурхайн ухаан нэлээд хөгжиж, 1280 онд Хөх хотод анхны одон орныг судлах газар байгуулагдсан бөгөөд XVIII зууны үед Монголын эрдэмтэн Ишбалжир од гаригуудыг тооны аргаар тодорхойлох шинэ арга боловсруулж байлаа. 1792 онд Монголын эрдэмтэн Өвгөнхүү астрономын үзэгдлийг 200 гаруй жилээр урьдчилан харсан календарь, Монголын анхны одон орны номыг бичиж байв. Буддагийн шашны нөлөөгөөр дорно дахины хүн, малын анагаах ухаан их дэлгэрч, VIII зууны үед монголч эмч Налажанди Залуужих арга рашааны дусал хэмээх номыг бичжээ. Энэ номонд ханах, төөнөх зэрэг ардын эмнэлгийн олон чухал зүйлийг хөндсөн байна. Мөн дорно дахины эмч нарын бичсэн анатомын холбогдолтой ном орчуулан хэвлэж байв. XVII зууны үед монгол эмч нар Анагаах ухааны үндэс, XIX зууны монгол эмч Тариатын хүрээний Дандар Зүйчийн засал хэмээх ном бичжээ. Мөн мал эмнэлгийн талаар ч олон ном гарчээ.

Олон зуун жилийн турш танин мэдэхүйн практик мэдлэгтээ тулгуурлан байгалийн ухааны мэдлэг нэлээд хөгжив. Тэр үеийн ардын эмнэлэг хими ба ургамал судлалын мэдлэг дээр тулгуурлан хөгжиж байв. Монголын эмч нар тэр үед бараг 3000 шахам эмийн ургамлыг бичиж тэмдэглэн үйлдвэрлэж, ашиглах технологи боловсруулан хэрэглэж байснаас гадна эмийн бүрэлдэхүүнд ордог металл, төмөр будгийн зүйлийн найруулгыг хүртэл мэдэж байв. Монголын зурхай тоо бодлогын ухаанд тулгуурлан хөгжиж байсан төдийгүй, тэр үеийн монголын тоочид язгуур гаргах, диференциал тооны үндсэн зарчмуудыг мэддэг байсан ба цаг хугацааны хэмжүүрийн хамгийн бага нэгж эгшин хэмээхийг тодорхойлж, секундийг мянга хуваасны нэгтэй тэнцэнэ гэж үзэж байв.

VI
ХЭСЭГ

МОНГОЛЫН УЛАМЖЛААЛТ
ТОМ БАЯР ЦАГААН САРЫГ
ТЭМДЭГЛЭДЭГ
ЁС ЗАНШИЛ

МОНГОЛЫН УЛАМЖЛААЛТ ТОМ БАЯР ЦАГААН САРЫГ ТЭМДЭГЛЭДЭГ ЁС ЗАНШИЛ

Эхлэл

Цагаан сар нь нэгэн шинэ жилийн эхлэл болохоор элбэг хангалуун, баяр хөөр, өлзий дэмбэрэлтэй сайхан тэмдэглэвэл тэр жилдээ юм бүхэн сайн сайхан хийморлиг байна хэмээн монголчууд бэлгэшээдэг. Намрын сард тэмдэглэж ирсэн цагаан сарыг эзэн Чингисийн хаан ширээнээ заларсан гуравдугаар жарны хөхөгчин үхэр жилийн өвлийн сүүл сарын эцэс, улаан барс жилийн хаврын тэргүүн сарын шинийн нэгнээс эхлэн хаврын эхэнд ёслон тэмдэглэдэг заншилтай болжээ.

Ийнхүү цагаан сар төр ёсны нийтийн баяр болсноос хойш эзэн хааны зарлиг гарч жил бүрийн цагаан сараар хэрэгтэн, ялтан нарт төрийн өршөөл үзүүлдэг, гавьяатан хүмүүсээ урамшуулан хөхүүлдэг, төрийн ордонд ирж хаанд бараалхан шинэлдэг, төрийн ордныхоо зүг хандан залбирч, төрийнхөө сүлдэнд мөргөдөг, жараас дээш настан өтгөс буурлууддаа төрийн хайр хишиг хүртээдэг ёс гуримтай болжээ. Энэ нь нэг талаас төр засаг нь ард олноо хайрлан хүндэтгэдэг, нөгөө талаас ард олон төр ёсоо яасан сайхан хүндэтгэдэг байсныг тод харуулж байна. Цагаан сар нь билгийн улирлын тооллоор шинэ хуучин хоёр оны халаа солионы зааг байдаг болохоор хахир хатуу өвлийг ханагар сайхан

давж, урин дулаан хавартай учран золгосны их баяр, бас тэгээд хүн бүхэн нэгэн нас нэмсний буюу төрсөн өдрийнхөө өлзийтэй сайхан өдрийг хамтатган тэмдэглэдэг бүх нийтийн баяр билээ.

Монголчууд цагаан сар, цагаан өнгийг аливаа хар хоргүй цайлган сайхны бэлэг тэмдэг гэж бэлгэшээдэг учраас цагаан идээний сар юм уу цагаан сар гэж нэрлэжээ. Энэ баярын өдрийг хүн зон төр улсын амьдрал, үйлсийн нэг жилийн эхлэл гэж бэлгэшээн энэ өдөр чухам ямаршуу төрх байдалтай байна, тэр жилдээ тиймэрхүү л өнгө аястай байна гэж үзэж сар шинийн баярыг угтаж өрх айл бүр, хүн нэг бүр өмсөн зүүх, уух идэхээс эхлэн гэр орон, хашаа хороо, мал унаагаа хүртэл урьдчилан бэлдэж элбэг хангалуун өнгөрүүлэхийг эрхэмлэдэг заншилтай.

Хир хэмжээнээс нь хэтрүүлэн «Баячуудын бах, ядуучуудын хохь» болон цагаан сарын баярыг тэмдэглэдэг явдал ч бас тохиолдож байжээ.

Битүүн

Хуучин жилийн хамгийн сүүлчийн өдөр болох гучны өдөр хуучин оноо үдэж мордуулах ёслол болдог. Угтаа түүнийг битүүн гэж нэрлэж байгаа юм. Битүүний өдөр хүмүүс гоёлын хувцас, өмсгөл зүүтгэлээ зүүж хоолныхоо дээжийг бурхан тэнгэр, газар дэлхий гал голомтондоо өргөж, нэгэн жилийн турш эрүүл энх, аз жаргал баяр баясгаланг ивээсэнд нь талархал илэрхийлээд ахмад настан, аав, ээж дээрээ зориуд айлчлан очиж, битүүний амар амгаланг айлтгадаг. Битүүний үдэш од түгэх үеэр гэрийн гадаа багахан гал түлж, сан уугиулан нэгэнт бурхан болсон өвөг дээдэстээ идээ ундааны дээжээрээ тахил өргөж тэднийгээ мартаагүй, мартах ч үгүй ямагт санан дурсаж байгаагаа илэрхийлэх ёслол үйлддэг. Бас гэрийнхээ баруун тотгоны дээр цагаан чулуу юм уу цэвэр тунгалаг цас мөс тавьж сайн зүгийн эзэд сахиулсны орон үүд хаалга нээлээ гэж бэлгэшээдэг, зүүн тотгоны дээр өргөс, харгана, шарилж тавьж муу зүгийн ад чөтгөрийн хорлолыг хаалаа гэж санан залбирдаг.

Битүүний зоог нь эрүүгий нь заагаагүй хонины битүү толгой юм уу өвчүү байдаг. Хэрэв өвчүү байвал өөд нь харуулж дээр нь дал дөрвөн өндөр, хонтой шаант, залаатай богтос тавьдаг. Битүү толгой бол аманд нь өвс ногоо төлөөлүүлэн сонгино сармис суулгаж, гургалдайны түрийтэй үзүүрийг толгойныхоо ард тавьж гургалдайгаар нар зөв ороож сэмжээр бүтээн дал дөрвөн өндөр, хонтой шаант, залаатай богтосны аль нэгийг тавьдаг.

Битүүний идээ будаа, бууз банш тэргүүтнийг битүүртлээ,

ханатлаа идэж, үлгэр домог, сонин хачин зүйл ярилцаж шагайгаар алаг мэлхий өрөх, морь, тэмээ уралдах, дөрвөн бэрх орхих, шатар даам тоглох зэргээр хөгжилдөн баясаж битүүний оройг тэмдэглэдэг уламжлалтай.

Шинийн нэгэн

Үүр манхайн цайхын үеэр гэрийн хүмүүс бүгдээрээ босч цэвэр тунгалагхан усаар нүүр гараа угаагаад «хурмаст тэнгэртээ мөргөх» ёслол үйлддэг.

Монголчууд эрт дээр цагаас хурмаст тэнгэрээ эцэг хэмээн дээдлэж залбиран мөргөдөг заншилтай. Гэрийнхээ өмнө жижигхэн гал түлж сан тавина. Шороо юм уу, модоор жижигхэн овоо босгоно. Идээ будааныхаа дээжийг өргөж дөрвөн зүг найман зовхистоо хандан цацал өргөж гэрийн хүмүүс тэр жилийн сайн зүгээс эхлэн гурвантаа мөргөж ёсолдог. Дараа нь баруун ба өмнө зүг рүү мориор юм уу эсвэл явган явж мөрөө гаргадаг заншилтай.

Золголт

Ургахын улаан нарнаар хувцас хунараа өмсөж, товч бүчээ бүчлэн малгайгаа өмсөөд хамгийн ахмад настан, аав, ээжтэйгээ хадаг, мөнгө төгрөг юм уу торго дурдан барьж золгодог. Дараа нь ахас дээдсээсээ эхлэн гэр дотроо бүгдээрээ харилцан золголт хийнэ. Настангууд хөөргөөр тамхилж, гэрийн эзэгтэй юм уу бүсгүй цай аягалж, хамгийн өндөр настнаас эхлэн идээ будаа амсаж, банш бууз иднэ.

Дараа нь айл хөршөөрөө орж харилцан золгоно. Золгохдоо хадагтай ба хадаг барьж золгож болно. Эдийн манлай хадаг гэж билэгшээн хамгийн хүндтэй хүндээ хадаг барьж хадгаа бүрмөсөн өгнө. Хадагтай золговол хадгаа өгдөггүй ямагт өөртөө авч байдаг. Хадагтай золгохдоо хадагныхаа нэг үзүүрээс баруун гарынхаа ядам хурууг дотор талаас нь нар зөв хоёр ороогоод чигчий хуруутай тал руу доош унжуулна. Золгох үедээ унжиж байгаа хадгаа хүний гар дээр тавьдаггүй, улжуулсан чигээрээ золгоно.

Сар шинээр цээрлэдэг ёс

Монголчууд өндөр настан аав, ээж, ах дүү, төрөл садан, анд нөхөдтэйгөө учран уулзаж золгон мэндлэлцэж, бэлэг сэлт өгөлцөж авалцдаг өвөрмөц ёс заншилтайн зэрэгцээгээр жигшиж цээрлэдэг ёс гэж бас бий. Тухайлбал, өр шир, өс хонзон, эв эегүй байх, үс авах, гадагш эд юм зээлдэх, эхнэр нөхөр хоёр хоорондоо золгох,

зулаа хуучин галаар (цогоор) асаах, шинийн нэгэнд айл хунарт хонох, уйлах, хэрэлдэх, зодолдох, хог, үнс хаях, шинийн долоонд айлд очиж золгох, мал, ан амьтны амь таслах бэлэг дэмбэрэлгүй үг хараал зүхэл хэлэх зэргийг муу ёс гэж, тэр жилдээ ямар нэг гай барцад, үхэл зовлон гарз гарлага тохиолдоно гэж ихэд жигшин цээрлэдэг өнө эртний уламжлалтай. Ард түмнийхээ уламжлалт ёсыг дагаж, элбэг хангалуун өлзийтэй сайхан шинэлэхийн ерөөлийг дэвшүүлье.

Шиний нэгний өдрийг шинждэг ёс

Монголчууд эрт дээр үеэс эхлэн сар шинийн нэгний эхэлсэн гариг, од, өнгө, махбодь болон тэр өдөр өглөөнөөс орой хүртэл ямаршуу байгааг сайтар ажиглан ирж байгаа шинэ оны өнгө төрхийг мэддэг уламжлалтай.

Мөн шинийн нэгний өдөр өрнө зүгээс салхи гарвал амуу тариа хорхойд идэгдэх, умар зүгээс салхитай бол намар нь хур бороо элбэг, дорно зүгээс салхилбал амуу тарианы ургац алдах, зүүн хойноос салхилбал өвчин тахалтай, зүүн өмнөөс салхилбал хур их, амуу тариа, төмс үр жимс арвин их, баруун өмнөөс салхилбал хур усны аюултай өмнөөс салхилбал арвай будаа өнтэй гэх буюу энэ өдөр гэгээн тунгалаг, салхигүй байвал даян дэлхий амар түвшин, мал сүрэг үржиж, тариа будаа, жимс элбэг байх ба хур салхи, манан будантай өдөр байвал мал сүрэг, тариа будаа жимс ногоонд халгаатай гэдэг. Бас огторгуйн өнгө зүс бараандуу, бүүдгэр байвал тариа ногоо сайн ургаж зун нь халуун, цагаандуу өнгөтэй байвал хүн малд халгаатай. Хардуу өнгөтэй байвал хур усны аюултай. Улаандуу байвал маш гантай, ногоондуу байвал тариа ногоо муу ургана гэж үзэж энэ өдрийг нарийн ажиглан шинждэг.

